

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

75
година

2/2025

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: проф. др Драган Станар, научни сарадник ИСИ, председник; пуковник ванр. проф. др Далибор Денда, виши научни сарадник ИСИ; др Татјана Милошевић, научни сарадник ИСИ; пуковник ванр. проф. др Слободан Ђукић, Катедра друштвених наука, Војна академија; пуковник доц. др Миљан Милкић, виши научни сарадник, Медиј центар „Одбрана“; др Маријана Мраовић, научни сарадник, Војни архив; академик проф. др Љубодраг Димић, редовни члан САНУ; академик др Драган Богетић, дописни члан САНУ; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије; др Милић Милићевић, виши научни сарадник, Историјски институт; бригадни генерал др Марио Кристиан Ортнер, научни саветник, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч (инострани члан); потпуковник др Кристиан Штахелбек, научни сарадник, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам (инострани члан); проф. др Јарослав Вишњаков, Институт МГИМО, Москва (инострани члан); др Кармен Сорина Рижновеану, виши научни сарадник, Институт за политичке студије одбране и војну историју, Букурешт (инострани члан); проф. др Горан Латиновић, Филозофски факултет, Бања Лука (инострани члан).

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: пуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: потпоручник ТАМАРА КОСИЈЕР

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXXV. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs.
Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Вељка Лукића - Курјака бр. 1, 11000 Београд. Telefони редакције 011/36-03-473 и 011/ 36-03-475; војни тел. 40-473 и 40-475. Рукописи се не враћају.

Задња страна корица: Међународна научна конференција „Србија и почетак велике источне кризе 1875. године“ (фотографија Медија центар „Одбрана“)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
БОЈНО-ИСТОРИЈЕКСКИ ЖПНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR MILITARY HISTORY
MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Dragan Stanar, Research Fellow, SRI; Colonel Dr. Dalibor Denda, Senior Research Fellow, SRI, Dr. Tatjana Milošević, Research Fellow, SRI; Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, Media Center „Odbrana“; Colonel Dr. Slobodan Đukić, associate professor, Military Academy; Dr. Marijana Mraović, Research Fellow, Military Archive; Academician Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Full member of SASA; Academician Dr. Dragan Bogetić, Corresponding member of SASA; Prof. Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy, Belgrade, History Department; Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Dr. DMITAR Tasić, Senior Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History; brigadier general Dr. Mario Christian Ortner, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna (foreign member); Lieutenant Colonel Dr. Christian Stachelbeck, ZMSBw, Potsdam (foreign member); Prof. Dr. Yaroslav Vishnyakov, MGIMO Institute, Moscow (foreign member); Dr. Carmen Sorina Rijnoveanu, Senior Research Fellow, Institute for political studies of defense and military history, Bucharest (foreign member); Prof. Dr. Goran Latinović, Faculty of Philosophy, Banja Luka (foreign member).

EDITOR-IN-CHIEF: Colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Second Lieutenant TAMARA KOSIJER

Journal is published in two volumes per year. Year LXXV. Contributions should be sent to E-mail : vig@mod.gov.rs.

Strategic Research Institute – Department for Military History, Veljka Lukića - Kurjaka № 1, 11000 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 36-03-473 and +381 11 36-03-475.

Manuscripts will not be returned.

Rear cover: International scientific conference „Serbia and the Great Eastern Crisis 1875-1878“ (Photo Media Center „Odbrana“)

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

2/2025

ЧЛАНЦИ ARTICLES

Др *Жарко Илић*
ОФИЦИР ЉУБОМИР ИВАНОВИЋ (1836–1879): ИЗМЕЂУ
ВОЈСКЕ И ПОЛИТИКЕ 9
Žarko Ilić PhD
OFFICER LJUBOMIR IVANOVIĆ (1836-1879): BETWEEN
ARMY AND POLITICS

Др *Предраг М. Вајагић*
ПУКОВНИК МИЛАН ПРИБИЋЕВИЋ – ЈЕДНА
ОФИЦИРСКА КАРИЈЕРА..... 41
Predrag M. Vajagić PhD
COLONEL MILAN PRIBIĆEVIĆ - AN OFFICER'S CAREER

Др *Радосав Туцовић*
ЗЛОЧИН У СКЕЛИ 1941: СТУДИЈА СЛУЧАЈА НАЦИСТИЧКЕ
РЕПРЕСИВНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ85
Radosav Tucović PhD
THE CRIME IN SKELA 1941: A CASE STUDY OF NAZI REPRESSIVE
POLICY IN SERBIA

Др Милош Жиких, Др Небојша Стамболија
БИОГРАФИЈА КОМАНДАНТА СРПСКЕ ГРАНИЧНЕ СТРАЖЕ
ПУКОВНИКА ЉУДЕВИТА Ј. ПОГАЧАРА (1893–1977) 105
Miloš Žikić PhD, Nebojša Stambolija PhD
BIOGRAPHY OF THE COMMANDER OF THE SERBIAN BORDER GUARD
COLONEL LJUDEVIT POGAČAR (1893-1977)

Др Сања Петровић-Тодосијевић
АКТИВНОСТИ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА
ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА И ЕКСХУМИРАЊЕ
ПОСМРТНИХ ОСТАКА ЖРТАВА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА НА
ПОДРУЧЈУ ГРАДА ШАПЦА И ОКОЛИНЕ (1944–1945) 133
Sanja Petrović-Todosijević PhD
ACTIVITIES OF THE COMMISSION FOR THE INVESTIGATION OF THE
CRIMES OF THE OCCUPIERS AND THEIR COLLABORATORS AND THE
EXHUMATION OF THE REMAINS OF WORLD WAR II VICTIMS IN THE
AREA OF THE CITY OF ŠABAC AND SURROUNDINGS, 1944-1945

Др Милан Радовановић
ОРГАНИЗОВАНО ИСЕЉАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У
ИЗРАЕЛ (1948–1952) И ЈУГОСЛОВЕНСКА АРМИЈА..... 171
Milan Radovanović PhD
ORGANISED JEWISH EMOGRATION FROM YUGOSLAVIA TO
ISRAEL (1948-1952) AND THE YUGOSLAV ARMY

Др Илија Кукобат
ЈУГОСЛОВЕНСКА ВАЗДУХОПЛОВНА ПЕРИОДИКА О
УПОТРЕБИ АВИЈАЦИЈЕ У КОРЕЈСКОМ РАТУ 189
Ilija Kukobrat PhD
THE USE OF AVIATION IN THE KOREAN WAR ON THE PAGES
OF YUGOSLAV AERONAUTICAL JOURNALS

ДОКУМЕНТИ DOCUMENTS

- Др Момир Нинковић
ЈЕДНО СВЕДОЧАНСТВО О БЕКСТВИМА РЕЗЕРВНОГ
ПОТПОРУЧНИКА АЛЕКСАНДРА РАЈИЋА ИЗ
АУСТРОУГАРСКИХ ЛОГОРА.....207
Momir Ninković PhD
A TESTEMONIAL ABOUT THE ESCAPES OF SECOND
LIEUTENANT IN RESERVE ALEKSANDAR RAJIĆ FROM
THE AUSTRIA-HUNGARY'S POW'S CAMPS

ОСВРТИ ESSAYS

- Др Момир Нинковић
КАРЛОВЧАНИ У ВЕЛИКОМ РАТУ. ОСВРТ НА „РАТНИ ДНЕВНИК
1915–1917” БОГОЉУБА КОНСТАНТИНОВИЋА (ПРИРЕДИО
ЖАРКО ДИМИЋ), НОВИ САД-БЕОГРАД, 2022, 180 СТР247

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Марко Б. Милетић, Милош Жикић, *Живот кроз објектив: генерал
Миливоје Зечевић (1872–1946)*, Институт за савремену историју,
Београд, 2024, 240 стр. (др Небојша Стамболија)..... 269
- Горан Латиновић, *Шеснаеста крајишка бригада Војске Републике
Српске (1992–1995)*, Службени гласник Републике Српске, Бања
Лука, 2025, 578 стр. (Мср Марко Јанковић).....273
- Bojan Dimitrijević, Luka Filipović, *Anarholiberalizam: Služba
i ideologija 1967–1985, Arhipelag, Institut za savremenu istoriju,*
Beograd, 2024, 401 str. (др Никола Мујатов)..... 279

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATIONS

2. БАЛКАНСКА ВОЈНОИСТОРИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА „FOREGN INFLUENCE AND TRANSFORMATION IN THE ARMED FORCES OF SOUTHEASTERN EUROPE”, ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ „ФАТИХ” И ТУРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА, ИСТАНБУЛ (ТУРСКА) 06–09. ОКТОБАР 2025. ГОДИНЕ (<i>Далибор Денда</i>).....	285
XXVI НАУЧНО-СТРУЧНИ СКУП „ИСТОРИЈА МЕДИЦИНЕ, ФАРМАЦИЈЕ, ВЕТЕРИНЕ И НАРОДНА ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА”, ЗАЈЕЧАР, ИСТОРИЈСКИ АРХИВ „ТИМОЧКА КРАЈИНА”, 30. ОКТОБАР 2025. ГОДИНЕ (<i>Момир Нинковић</i>)	279

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „80 ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ЈАСЕНОВЦА - СТУДИЈА СЛУЧАЈА: КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОРИ СМРТИ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ”, БЕОГРАД, МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА, 4–5. ДЕЦЕМБАР 2025. ГОДИНЕ (<i>Момир Нинковић</i>)	293
--	-----

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СРБИЈА И ПОЧЕТАК ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ 1875. ГОДИНЕ”, ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ И ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД, 11–12. ДЕЦЕМБАР 2025. ГОДИНЕ (<i>Тамара Косијер</i>).....	297
--	-----

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ INSTRUCTION FOR AUTHORS

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ.....	301
-------------------------	-----

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА ЗА LXXIV ИЗДАЊЕ THE LIST OF REVIEWERS FOR LXXIV ISSUE

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА	313
--------------------------	-----

Чланци

УДК: 355.341:929 Ивановић Љ.
COBISS.SR-ID 184016137
DOI број: 10.5937/vig2502009I

Језик рада: српски
Примљен: 13.10.2025.
Прихваћен: 01.12. 2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Жарко Илић, научни сарадник
Универзитет у Београду
Филозофски факултет, Одељење за историју
Београд, Република Србија
E-mail: zarko.ilic95@yahoo.com

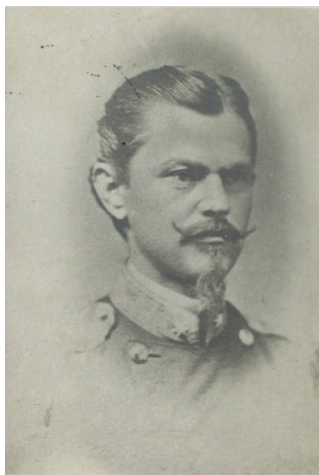
ОФИЦИР ЉУБОМИР ИВАНОВИЋ (1836–1879): ИЗМЕЋУ ВОЈСКЕ И ПОЛИТИКЕ

АПСТРАКТ: У раду су приказани живот и делатност српског официра Љубомира Ивановића (1836–1879), ађутанта двојице владара, незваничног војног аташеа у Цариграду, дипломатског и војног агента, министра у две владе, помоћника начелника Главног генералштаба, начелника Врховне команде српске војске у Првом српско-турском рату, управника Артиљеријске школе и команданта Друге шумадијске дивизије у Другом српско-турском рату. На почетку рада приказано је његово школовање и први кораци у војној каријери, након чега су анализиране његове активности за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868), а у циљу остварења основне спољнополитичке тежње тог времена – ослобођења балканских народа од османске власти. Осим даљег развоја официрске каријере, посебна пажња посвећена је Ивановићевом деловању у политичком и војном животу Кнежевине Србије седамдесетих година 19. века, са нагласком на политичке ставове којима је био близак, али и на идеје које су утицале на његово мишљење по питању уласка Србије у рат са Османским царством. На крају је размотрен и његов допринос развоју научне војне мисли у Кнежевини Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Љубомир Ивановић, војска, Кнежевина Србија, Врховна команда, Први српско-турски рат, Други српско-турски рат*

*

Љубомир Ивановић је рођен 26. октобра 1836. године у Крагујевцу, од оца Ивана Михајловића и мајке Стане. Фамилија је била пореклом из Новог Пазара, а пре Љубомировог рођења преселили су се у Кнежевину Србију.¹ У родном месту будући официр српске војске завршио је основну школу и полугимназију, а затим је даље школовање усмерио ка војном позиву. Артиљеријску школу, претечу касније Војне академије, уписао је у октобру 1851, а завршио пет година касније, 18. новембра 1856. године² и добио чин потпоручника. Одмах по завршетку Артиљеријске школе, као најбољи питомац у класи, био је упућен на даље школовање на пољу војних наука у Париз. Најпре је 1857. завршио Политехничку школу, а две године касније и Генералштабну школу у Паризу. Са њим је исту школу завршио и официр Владимир Николић, те су се заједно вратили из Париза у јуну 1859. године. По повратку из Француске Ивановић се оженио Софијом, ћерком београдског трговца Косте Овчаревића. Нису имали деце.³

По повратку у Кнежевину Србију Ивановић је добио чин поручника и службу у Општем војном одељењу при Главној војној управи. Од 1861. па све до 1868. године, са мањим прекидима током одсуства, обављао је дужност ађутанта кнеза Михаила Обреновића (1860–1868), истовремено напредујући у војној служби, па је 1861. постао капетан II класе, а две године касније капетан I класе и у том чину

Слика 1: Љубомир Ивановић

¹ Војни архив (ВА), Пописник 14, Кутија 22, фасцикла 1, документ 1.

² Сви датуми у главном тексту су по новом календару.

³ Државни архив Србије (ДАС), Поклони и откупи (ПО), 64, 13; Радован Милетић, „Љубомир Ивановић”, *Ратник. За војне науке, новости и књижевност*, I, бр. 1, (1879), 256; В. Иветић, „Ивановић Љубомир”, у: *Српски биографски речник*, 4, И–Ка, (Нови Сад: Матица српска, 2009), 58.

је остао до 1870, када је постао мајор.⁴ Именовање на дужност ађутанта кнеза Михаила имало је важно место у Ивановићевој даљој каријери. Та функција, као и блискост владару коју је подразумевала, омогућила му је да стекне поверење српског кнеза, али и председника владе и министра спољних послова Илије Гарашанина. Ивановић је убрзо почео да добија важно место у политичким делима кнеза Михаила и Гарашанина, пре свега када је реч о покушајима реализације њихове идеје општег устанка балканских народа против османске власти. Циљ те политике био је да се успостави сарадња са балканским народима и државама и на тај начин омогући ослобођење преосталог дела Балканског полуострва од османске власти.⁵ Ивановићев одлазак у Француску на даље школовање није без значаја за његов каријерни успех током шездесетих година 19. века. Треба имати у виду да је Гарашанин посебно ценио француску војну доктрину и тежио да српску војску обликује по француском узору. Свакако, официри школовани у тој војној школи били су пожељни у Гарашаниновој средини, те је то још један разлог који је допринео да Ивановић, поред својих способности, прилично брзо постане личност блиска владару и председнику владе.⁶

Активније учешће у остварењу политичких намера Илије Гарашанина и кнеза Михаила у погледу балканске политике Љубомир Ивановић је имао већ почетком 1864. године. Тада је боравио у Ру-

⁴ *Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1860* (Београд: Државна књигопечатња, 1859), 54; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1860), 60; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1861), 62; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1862), 84; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1863), 53; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1864), 56; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1865), 59; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1866), 56; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1867), 64; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1869), 64; *Исто* (Београд: Државна књигопечатња, 1869), 64.

⁵ О националној и спољној политици тог времена више видети у: Гргур Јакшић и Војислав Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез* (Београд: Историјски институт, 1963); Милош Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу* (Београд: Еволута, 2016), 126–131; Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)* (Београд: Службени гласник, 2015), 155–251; Исти, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)* (Београд: Хук издаваштво, 2023), 393–448; Милош Јагодић, „Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)”, у: *Илија Гарашанин – великан српске земље*, уредник Сузана Рајић (Аранђеловац: Народни музеј, 2024), 434–454.

⁶ Сузана Рајић, „У сенци великог оца – Милутин Гарашанин и породично наслеђе”, у: *Илија Гарашанин – великан српске земље*, уредник Сузана Рајић (Народни музеј: Аранђеловац, 2024), 470.

мунији и обављао одређене послове који су се тицали уређења румунске војске, а исте године када је бугарски национални радник Георги Раковски формирао чету која је под командом Петра Стојанова прешла Дунав, помиње се као официр који је био одговоран за њено наоружавање арсеналом румунске војске.⁷ Нисмо успели да пронађемо више података о боравку српског капетана и његовој улози у уређењу румунске војске.

Свакако Ивановићев боравак у Румунији није дуже трајао, будући да је почетком августа 1864. године, заједно са Франтишеком Захом, управником Артиљеријске школе, те потпуковником Јованом Анђелковићем, упућен у логор на Мајни ради посматрања маневара француске војске.⁸ Након повратка из Француске његов нови службени пут водио је ка двору још једног потенцијалног савезника у општој борби против Османског царства – Црној Гори. Ивановић је упућен као пратња државном саветнику Ђорђу Милановићу приликом његовог одласка на Цетиње. На пут су кренули 28. децембра 1864. године.⁹ Повод је било крштење Зорке, прве ћерке кнеза Николе Петровића, којој је, на позив црногорског кнеза, кум био кнез Михаила, а Милановић је упућен као његов изасланик. Улога Љубомира Ивановића у овом посланству није била од већег значаја, за разлику од оних које ће имати када је у каснијим мисијама упућиван на Цетиње.¹⁰ Након тог путовања Ивановић је од црногорског кнеза добио орден – Крст трећег степена „за независност Црне Горе“, као и дугу пушку украшену сребром.¹¹

⁷ Constantin N. Velichi, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850-1878)* (București: Editura Academiei Române, 1979), 51; „Проект Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској“, приредио Душан Берић, *Зборник за историју*, 27, (1983), 151.

⁸ *Epistolarni dnevnik Františka Zaha 1860–1878*, priredio Vaclav Začek (Novi Sad: Matica srpska, 1987), 278. Често се у литератури наводи податак да је Љубомир Ивановић у лето 1864. године, по наређењу кнеза Михаила и Илије Гарашанина, пропутовао кроз пределе „Албаније“, односно кроз Охрид, Дебар и на северу до Кичева. Ова информација није тачна. Документ на основу кога су аутори износили закључак о Љубомировом путу кроз поменути крај, а који описује део путовања, дело је првог руског конзула у Битољу Михаила Александровича Хитрова. Извод из овог описа који је био потребан српској влади, током боравка у Цариграду, Љубомир Ивановић је превео на српски или преписао превод. (Више о томе: „Извештај руског конзула у Битољу о ‘Албанији’ из августа 1864. године“, приредио Жарко Илић, *Српске студије*, 15, (2024), 390–413).

⁹ *Epistolarni dnevnik Františka Zaha 1860–1878*, 281.

¹⁰ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 168–169.

¹¹ ДАС, Министарство иностраних дела – Инострано одељење, 1865, III, 26; ДАС, ПО, 735.

Прву половину 1865. године, након повратка са Цетиња, Ивановић је провео у Кнежевини Србији, обављајући редовне војне послове. У то време српски капућехаја у Цариграду Јован Ристић предлагао је Илији Гарашанину да се у српску агенцију пошаље један официр званично као њен секретар, док би се стварно занимао прикупљањем података о турској војсци.¹² Због недостатка школованих официра Ристићева идеја није одмах остварена, али је већ у новембру 1865. избор пао на Ивановића, који је у српском посланству обављао дужност незваничног војног аташеа.¹³ О његовој способности јасно сведоче речи Јована Ристића да је у Цариграду једину озбиљну помоћ имао управо од Љубомира Ивановића, а да је њихов однос био испуњен поверењем показује Ристићева молба из марта 1867. да му поново пошаљу Ивановића, јер мора имати „ма кога за ствари од поверења”.¹⁴

Једногодишњи боравак у Цариграду Ивановић је провео радећи на остварењу основних задатака српске спољне и националне политике шездесетих година 19. века, али и обављајући друге дужности. Један од првих послова који је излазио из оквира рада у српској агенцији у Цариграду био је одлазак на Свету Гору у априлу 1866. и учешће у раду једне комисије. Наиме, у то време, као и годину дана раније, имовина манастира Хиландара била је на удару руског манастира Зографа и манастира Св. Павла, који су заузимали поседе српског манастира, у то време са српским и бугарским монаштвом. Како би одбранили своје поседе Хиландарци су се обраћали за помоћ Михаилу, митрополиту Православне цркве у Кнежевини Србији. О овом питању српску владу извештавао је и Јован Ристић, те му је крајем децембра 1865. године Гарашанин предложио да у случају именовања нове комисије задужене за извиђање стања на терену као њеног члана делегира Љубомира Ивановића.¹⁵ Крајем априла 1866. године братство манастира Хиландара било је обавештено од Ристића да су на Свету Гору упућени Љубомир Ивановић и драгоман

¹² ДАС, Лични фонд Илије Гарашанина (ИГ), 1514, Илија Гарашанин – Јовану Ристићу, 3/15. маја 1865.

¹³ Светозар Милетић и Народна странка. *Грађа 1860–1885. Књига I: 1860–1869*, приредио Никола Петровић (Сремски Карловци: Историјски архив Аутономне покрајине Војводине, 1968), 292–293.

¹⁴ Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899). Биографија српског државника* (Нови Сад: Прометеј, 2023), 138.

¹⁵ Прва комисија донела је одлуку да заузета имовина манастира Хиландара остаје у власништву манастира Зографа и Светог Павла (Више о томе: Ђоко Слијепчевић, *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века* (Келн, 1979), 46–48).

српске агенције Сава Апостоловић. Њихов задатак био је да доприне су смиривању сукоба око имања поменутих светогорских манастира и помогну Хиландару да задржи своје поседе, без којих је, по казивању монаха, био угрожен опстанак манастира.¹⁶ Ивановић се вратио са Свете Горе почетком јуна и према оцени Јована Ристића постигао је добар успех.¹⁷ Ипак, проблеми око имовине Хиландара нису били у потпуности отклоњени, будући да су се светогорски манастири око земље спорили и наредне године.¹⁸

По повратку из те мисије Ивановић је посветио пажњу оном питању које имало најважније место у српској националној и спољној политици тог доба. У склопу општих припрема које су имале за циљ устанак балканских народа и њихово ослобођење од турске власти, Ивановић је у августу 1866. саставио „Проект” устанка християна у Европској Турској, којим је заправо приказао улогу коју је требало да преузму Србија, Црна Гора и Грчка са својим војскама, али је исто тако указао и на значај устанка широм европске Турске. На предлог Јована Ристића Ивановић је бележио податке који су се тicali војне снаге Османског царства и поредио их са силом потенцијалних савезника. На основу тих података дефинисао је план устанка и кључне фазе и правце наступања снага балканских држава. Приликом настанка плана консултован је и Виктор Франкини, руски војни агент у Цариграду, мада није био упознат са планом у целости. Сматрао је веома важним Ивановићево мишљење о неопходности продора ка правцу Сјенице и спајање српске и црногорске војске, што би за последицу имало одсецање Босне и Херцеговине.¹⁹ Основне Ивановићеве идеје у погледу правца дуж којег треба усмерити главнину снага и улогу устаника Франкини је пренео у свој војни план, који је настао почетком 1867. године.²⁰

Ивановићев пројекат о истовременом рату Србије, Црне Горе и Грчке и устанку балканских народа против Османског царства био је корак напред у остварењу замисли Илије Гарашанина и кнеза Михаила. У плану је било јасно објашњено на који начин устанак треба

¹⁶ Ђ. Слијепчевић, н. д., 48.

¹⁷ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, приредили Василије Крстић и Радош Љушић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1983), док. бр. 263.

¹⁸ Ђ. Слијепчевић, н. д., 50–52.

¹⁹ Више о томе видети у: „Проект Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској”, 151–171; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 239–241.

²⁰ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 240–241.

спровести и који догађај треба да претходи следећем. Према Ивановићу, који врло детаљно говори о улози коју све стране имају узети у остварењу заједничког циља, главни терет рата стављен је на Србију. Као најважнију фазу у напредовању српске војске у почетку означио је њено наступање дуж централног и западног дела јужне границе Кнежевине Србије и заузимање Новог Пазара. Вођен идејом о узајамној борби Србије и Црне Горе, био је мишљења да управо тај простор, као и Полимље, мора бити место спајања војски две српске државе. Успешно изведене операције на овом делу фронта значиле су одсецање Босне и Херцеговине од остатка Османског царства. Након тога остатак војске српске Кнежевине кренуо би у заузимање Ниша и даље долином Мораве, а други део ишао би ка Качанику. Даљи правац наступања био би долином Вардара, у циљу спајања „српско-бугарске” војске са Грцима. Осим деловања Србије, Црне Горе и Грчке, Ивановић је у устанничком покрету видео важан фактор који је имао задатак да смањи притисак турских снага на војску балканских држава. Сам пројекат завршава речима да ће највероватније „решителна борба између христијана и Турака бити негде у долини Вардара”, али је управо уједињење српске, грчке и бугарске војске видео као најтеже остварив део плана.²¹ Оно што се мора истаћи јесте да је Ивановић прилично оптимистично гледао на резултат потенцијалног сукоба. То не значи да није био свестан свих проблема који се могу испречити током устанка, а посебно је наглашавао мали број регуларне војске Кнежевине Србије. У том тренутку, имајући у виду тадашње стање војне спреме Србије, Грчке и Црне Горе, ове државе нису биле у стању да поразе Османско царство. У то се убрзо уверио и Ивановић током нове дипломатске мисије. Ипак, својом студијом Ивановић је идеји двојице српских државника придружио конкретан војни план којим се та идеја има спровести, те и не чуде речи кнеза Михаила и Илије Гарашанина да тај план мора бити основа сваког даљег рада. Морао је бити основа јер је један аутор први пут саставио план на основу колико-толико реалних података о снази непријатеља. Након што је Ристић доставио план у Београд, и након што су се о њему похвално изразили кнез и председник владе, пре-

²¹ „Проект Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској”, 151–171.

дат је министру војном на даљу дораду. Гарашанин га је означио као базу „по коме ће се најсавршенији план моћи начинити”.²²

Напори руске дипломатије да се раније без резултата окончани преговори између Грчке и Србије поново обнове, почевши од јуна 1865. године били су интензивнији и, према њиховим погледима, једини пут ка томе било је слање српског посланика у Атину.²³ Дешавања на Криту²⁴ утицала су и на грчку јавност у погледу јачања идеје о зближавању са Београдом, те су у јуну вођени преговори између српског посланика у Цариграду Јована Ристића и Марка Антонопулоса. Вести које су почетком маја 1866. стизале у Цариград о могућим „дешавањима” у Епиру довеле су и до нове Ивановићеве дипломатске мисије. Јовану Ристићу је 2. маја 1866. стигло писмо Марка Ренијериса, некадашњег грчког посланика у Цариграду, у којем га је извештавао о потенцијалним догађајима у Епиру и предложио да или грчка страна пошаље неког у Цариград, или да Ристић упути лице за преговоре у Атину.²⁵ Како након овог писма комуникација није настављена, Ристић је, ради испитивања ситуације, предложио да се у Атину упути као изасланик капетан Ивановић, што су кнез Михаило и Гарашанин прихватили.²⁶

Ивановић је у Атину кренуо 20. септембра 1866, а у међувремену је добио упутства од Гарашанина о кључним стварима које треба да истакне својим грчким саговорницима. Најважнији део Гарашаниновог става који је Ивановић требало да пренесе Грцима био је да Србија Грчку види као главног савезника у борби против Османског царства, као и да српска држава инсистира на споразуму са грчком владом, а не са одређеном партијом. Посебно је требало истаћи неопходност да се балканске државе ослоне на своје снаге, а не да очекују да велике силе реше проблеме хришћана на Балканском по-

²² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, док. бр. 310

²³ Преговори између Србије и Грчке почели су 1861. године између Илије Гарашанина и грчког посланика у Цариграду Марка Ренијериса. Гарашанин и Ренијерис су прилично брзо постигли договор око линије будућег разграничења, односно деловања агената и питања Бугарске. Ипак, потписивање српско-грчке конвенције одложено је до даљњег. Преговори су настављени и током 1862, али дешавања у Грчкој у другој половини 1862. године и збацивање краља Отона са власти условили су прекид преговора на дуже време. (Г. Јакшић и В. Вучковић, *н. д.*, 71–80, 91–94; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 155–176; Исти, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, 398–402).

²⁴ Реч је о устанку на Криту, који је отпочео у августу 1866. године.

²⁵ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, док. бр. 251.

²⁶ Исто, док. бр. 306.

луострву.²⁷ Ивановић се искрцао у луку Пиреј 28. септембра, одатле је отишао у Атину и најпре се састао са Ренијерисом, коме је предао Ристићево писмо, а истог дана уследио је састанак са Марком Кумундуросом, Ренијерисом и официром Димитрисом Боцарисом. Са њима се Ивановић састајао и наредних дана. С војне тачке гледишта, оне која је посебно интересовала српског официра, значајна су била два састанка са Боцарисом. На њима је Ивановић сазнао да уколико српска влада жели споразум са Грчком на истим основама, мора „чекаати најмање 30 година“. Такође, на једном од састанака разматран је Ивановићев план устанка, а тада је и Боцарис упознао српског изасланика са снагом грчке војске. Током своје посете грчкој престоници Ивановић није имао састанке са члановима грчке владе. Атину је напустио 4. октобра и вратио се у Цариград.²⁸

Ивановићева мисија у Атини и информације до којих је том приликом дошао биле су веома важне за српску владу. Разговори са поменутиим грчким политичарима показали су му да се на Грчку, у том тренутку, у планирању општег рата не може превише рачунати. Његов закључак, који је саопштио Илији Гарашанину, гласио је: „Грци дакле по мом мишљењу неће отворени рат са Турском. Неће га зацело зато, што су крајње неспремни, и што се боје да не буду одма у почетку које од турске флоте које од војске сатрвени“.²⁹ Ивановићева мисија показала је да грчка страна декларативно подржава Србију да уђе у отворени рат са Османским царством и искористи ситуацију која је наступила са устанком на Криту 1866. године, али њена улога била би ограничена на помагање устаничког покрета у Епиру и Тесалији.

Након повратка из Атине Ивановић је наставио са редовним пословима у српској агенцији у Цариграду. У другој половини октобра Ристић је отишао у Београд како би разговарао са кнезом и Гарашнином о покретању питања градова.³⁰ За време његовог одсуства Ивановић је обављао све послове који су спадали у домен рада срп-

²⁷ Исто, док. бр. 313.

²⁸ Исто; док. бр. 314; Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903): борба за Балкан* (Београд: Историјски институт, 1992), 127–128; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 175; Д. Радовић, н. д., 143.

²⁹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, док. бр. 314.

³⁰ Д. Радовић, н. д., 144. Заправо реч је о захтеву Србије да турске трупе напусте преостала градска утврђења у којима су боравили. То је и реализовано током 1867. године.

ског капућехаје.³¹ Таква ситуација остала је до 10. новембра, када се у престоницу Османског царства вратио Јован Ристић и наставио са својим редовним пословима. Четири дана касније Ристићу је стигло наређење од Илије Гарашанина да Ивановића упуту у Србију, а да он сам настави да обавља послове у српској агенцији.³² Убрзо је Ивановић кренуо пут Србије, и то поморским путем, а османску престоницу напустио је свакако пре 21. новембра 1866. године.³³ На повратку је имао задатак да понесе писмо Јована Ристића упућено Ренијерису. Првобитни план је био да се Ивановић искрца на острво Сирос и ту сачека Петра Заноса, који је упућен од Ренијериса. Међутим, због карантинских прописа Ивановићу није био допуштен излазак на ово острво, иако га је Занос чекао, те писмо није било уручено. Након тога план је био да се Ивановић и Занос сретну на Крфу, али Ивановић се ни ту није искрцао, вероватно због, како је Ристић наводио, страха од дугог карантина. У сваком случају, Ристићево писмо је са Ивановићем допутовало у Београд, где је стигао 11. децембра 1866. године.³⁴ Овај Ивановић пропуст, оправдан или не, био је озбиљно схваћен од Ристића и Гарашанина, посебно јер се тицао очигледно врло хитне ствари, будући да Ристић наводи да Ивановић не разуме какву је штету учинио општој ствари. Ипак, имајући у виду чињеницу да је раније сваки поверени задатак извршио са успехом, Ристић је позвао Гарашанина да пређе преко овог пропуста, страхујући да би могао бити превише строг према њему, што никоме није било у интересу. Генерално, Ристић је, осим епизоде са писмом на повратку у Београд, био задовољан са Ивановићевим радом, сматрао га је човеком од поверења и у марту 1867. године, оптерећен бројним обавезама, предлагао је Гарашанину да му поново пошаљу Ивановића у Цариград, али његов предлог није спроведен у дело.³⁵

По повратку из Цариграда крајем 1866. Ивановић се није дужи време задржао у Београду, а његова нова мисија била је такође повезана са војном струком и питањем сарадње балканских држава, с

³¹ ДАС, ИГ, 1580, Јован Ристић – Илији Гарашанину, 9/21. новембар 1866; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, док. бр. 315, 317.

³² ДАС, ИГ, 1582, Илија Гарашанин – Јовану Ристићу, 2/14. новембра 1866.

³³ ДАС, ИГ, 1580, Јован Ристић – Илији Гарашанину, 9/21. новембра 1866.

³⁴ ДАС, ИГ, 1582, Илија Гарашанин – Јовану Ристићу, 29. новембра / 11. децембра 1866; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, док. бр. 319, 322, 325, 329, 330, 338.

³⁵ ДАС, ИГ, 1580, Јован Ристић – Илији Гарашанину, 1/12. март 1867.

тим што га је сада пут водио у Црну Гору, где је стигао крајем јануара 1867. године.³⁶ Истовремено је у Црну Гору упућен и Милан Пироћанац, са задатком да преузме улогу кнежевог секретара. Званично, Ивановић је упућен на Цетиње како би обављао дужност ађутанта кнеза Николе. Заправо, његова мисија имала је другачији карактер. Његов основни задатак било је бављење војним стварима: припреме црногорске војске, процена њене снаге, израда плана деловања. Поред тога, бавио се и пословима који су били предуслов израде ратних планова – топографско премеравање земљишта.³⁷ Непосредно пре тога, 5. октобра 1866, Србија и Црна Гора године потписале су уговор којим је предвиђена заједничка борба две државе у циљу ослобођења и уједињења српског народа и уједињења српских држава, те је Ивановићев рад био део припрема које су имале за циљ спровођење плана у дело.³⁸ Он је на Цетињу остао до маја 1867. године, када је због поновног захлађења односа између две српске државе дошло до повлачења Љубомира Ивановића и Милана Пироћанца.³⁹ Главни задатак Ивановићевог боравка у Црној Гори било је извиђање стања у црногорској војсци, како би се на основу тога могле спровести даље акције. По повратку са Цетиња поднео је извештај министру војном.⁴⁰

Након мисије у Црној Гори Ивановић је обављао службу у Војном министарству, а нови спољнополитички задатак поново га је одвео на Цетиње. У намери да односе са Црном Гором подигну на виши ниво пред очекиване међународне заплете, намесници малолетног кнеза Милана⁴¹ упутили су га у септембру 1870. на Цетиње ради потписивања војне конвенције са кнезом Николом. Намесници су изнели потребу дубље сарадње између две државе и конкретан предлог војне акције у случају рата са Турском. Ивановић је на Цетиње стигао 17. септембра и провео шест дана. Основни циљ његове посете био је

³⁶ Радоман Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878* (Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1977), 145.

³⁷ Исто, 129, 146.

³⁸ Г. Јакшић, С. Вучковић, н. д., 246–256; Д. Леовац, *Србија и Русија, 177–179*; Исти, *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*, 416.

³⁹ Сузана Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878* (Београд: Српска књижевна задруга, 2015), 31; Радош Љушић, „Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима”, *Годишњак за друштвену историју*, VI/1 (1999), 13–28.

⁴⁰ ДАС, ИГ, 1656.

⁴¹ Намесништво су чинили Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић.

да убеди кнеза Николу да прихвати пројекат тајне конвенције коју су предложили намесници. У својој намери није успео будући да је црногорски кнез предложио да у Београд пошаље лице које ће заједно са намесницима претресати ово питање, како би се отклонили сви потенцијални спорови у тексту предложеног документа.⁴² Три године након неуспешне мисије на Цетињу, Ивановић је почетком маја 1873. боравио у Дубровнику.⁴³ Идеја о слању Љубомира Ивановића у Далмацију или у Цариград била је присутна још у јесен 1872. године и позната аустроугарском конзулу Бењамину Калају.⁴⁴ Његово присуство на обали Јадранског мора свакако је било повезано са плановима око подизања устанка у Херцеговини групе окупљене око Мића Љубибратића, која се за помоћ обраћала српској влади.⁴⁵ Које послове је тачно Ивановић обављао у Дубровнику није познато.

Период након 1868, са изузетком мисије на Цетињу 1870. и боравка у Дубровнику 1873. године, Ивановић је провео у служби у Кнежевини Србији. До 1872. обављао је послове у Министарству војном, када је постао начелник Општег војног одељења, а годину дана касније, у јулу 1873, добио је чин потпуковника.⁴⁶ Дужност начелника наведеног одељења обављао је до краја марта 1874. године, када је именован за првог ађутанта владара. Ту службу није вршио дуже време будући да је на основу указа кнеза Милана од 4. јуна 1874. именован за министра грађевина у влади Јована Мариновића, заменивши дотадашњег министра Косту Магазиновића, који је упућен као капућехаја у Цариград.⁴⁷ Исту функцију задржао је и у влади Аћима Чумића, формираној почетком децембра 1874. године.⁴⁸ Влада није била дужег века, па је већ почетком фебруара 1875. замењена владом Данила Стефановића. У новој влади Ивановић није имао своје место, већ је 28. марта 1875. указом кнеза Милана стављен на рас-

⁴² *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку (1804–1903)*, приредио Петар Поповић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1987) док. бр. 364; Р. Јовановић, *н. д.*, 196–200; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 228.

⁴³ *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку (1804–1903)*, док. бр. 396.

⁴⁴ *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, приредио Андрија Раденић (Београд: Историјски институт, Нови Сад: Институт за историју Војводине, 1976), 497.

⁴⁵ *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку (1804–1903)*, 328; Жарко Лековић, „Стара Херцеговина од 1874. до 1878. године”, у: *Велика источна криза и српско питање*, уредник Срђан Рудић (Београд: Историјски институт, 2019), 85.

⁴⁶ Р. Милетић, *н. д.*, 256.

⁴⁷ Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*, приредио Милош Јагодић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 234–235.

⁴⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 353.

полагање министру војном, а већ следећег дана постављен је за начелника Топографског одељења при Војном министарству.⁴⁹ Пар месеци касније, у октобру 1875, именован је за управника Артиљеријске школе.⁵⁰ Од краја марта до почетка јуна обављао је и дужност ађутанта кнеза Милана.⁵¹ Пре него што је постао министар, као кнежев ађутант путовао је заједно са кнезом у Цариград током његове, у дипломатском погледу, прилично неуспешне посете турској престоници, од 30. априла до 16. маја 1874. године.⁵²

Након што смо осветлили Ивановићево учешће у извршној власти, пре него што се посветимо његовој улози у српско-турским ратовима 1876–1878. потребно је најпре размотрити његове политичке ставове и везе које је остварио седамдесетих година 19. века са одређеним политичким круговима. Одмах се мора нагласити да Ивановићеву улогу у политичком животу Кнежевине Србије тог периода не треба прецењивати, али ни потцењивати. Другим речима, Ивановић је био далеко од оне улоге у политичком животу коју су имали његови пријатељи и познаници, попут Милана Милићевића, Аћима Чумића, Чедомиља Мијатовића и других, али истовремено није се држао потпуно ван политичких превирања и поларизације која је обележила политички живот Кнежевине Србије седамдесетих година. О Ивановићевој живљој политичкој активности може се говорити тек од оставке владе Јована Ристића 2. новембра 1873. године.⁵³ Све до тада он се искључиво бавио војним и дипломатским питањима, извршавајући наредбе својих надређених. Смена либерала и долазак конзервативне владе Јована Мариновића, уз привлачење либерала незадовољних политиком намесника, дефинитивно је повезана са Ивановићевим активним учешћем у дневнополитичком животу. Нема сумње да је он био близак групацији која је била против политике Јована Ристића, а која је око себе окупљала и део либерала и конзервативце. Управо је долазак те групе на власт, са владом Јована Мариновића у новембру 1873. године, по свој прилици довео до поновног изласка Љубомира Ивановића из поља стриктно војних послова и рада у Министарству војном. Указом кнеза Милана

⁴⁹ ДАС, Министарство војно (=МВ), 1875, I, 49.

⁵⁰ Исто, 1875, I, 21.

⁵¹ *Српске новине*, бр. 57, 11/23. март 1874, 113, 24. мај / 5. јун 1876.

⁵² Сузана Рајић, *Кнез Милан Обреновић (1854–1881). Од бератлије до суверена I* (Београд: Хук издаваштво, 2024), 280–292.

⁵³ Д. Радовић, *н. д.*, 298–300; О политичкој ситуацији у Кнежевини Србији након пунолетства кнеза Милана детаљније видети: С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 241–267.

од 22. марта 1874. именован је за првог ађутанта владара⁵⁴, што је дужност коју је, са мањим прекидима, вршио од 1860. до 1868. године. Место министра грађевине у влади Јована Мариновића, које је задржао и касније у влади коју је саставио Аћим Чумић, само га је додатно могло приближити овој политичкој групацији, а свакако је са Чумићем имао контакте и пре него што је преузео кормило владе, за време његовог министровања у Мариновићевом кабинету.⁵⁵ Готово свакодневне контакте са Милићевићем, Пироћанцем, Мијатовићем, Стојаном Новаковићем наставио је и у наредном периоду. Дакле, био је близак групи конзервативаца и младоконзервативаца.

Након краћег министровања Ивановић се поново посветио искључиво војним питањима, обављајући, као што је поменуто, дужност управника Артиљеријске школе. Припреме које је српска влада током друге половине 1875. и почетком 1876. године предузимала у циљу припреме за рат против Османског царства, поред набавке оружја и других војних потрепштина, подразумевала је и структуралне промене и унапређење организације. У вези са биографијом Љубе Ивановића, како су га пријатељи оловљавали, био је важан указ кнеза Милана Обреновића од 5. фебруара 1876. године о оснивању Главног генералштаба. Важно је напоменути да је Љубомир Ивановић био први српски официр који је још 1869. године истакао потребу оснивања овог тела у српској војсци.⁵⁶ Месец и по дана након издавања указа именовани су и чланови Главног генералштаба. Том приликом за начелника је именован официр Франтишек Зах, а Љубомир Ивановић је одређен за његовог помоћника, истовремено постајући почасни ађутант кнеза Милана.⁵⁷ Таква ситуација остала је непосредно до пред почетак Првог српско-турског рата.

Када је било прилично јасно да је рат са Османским царством неизбежан, Љубомир Ивановић, тада још увек помоћник начелника Главног штаба и саветник министра војног, и мајор Сава Грујић саставили су нацрт ратног плана против Турске.⁵⁸ Као главни циљ рата истакнуто је ослобођење српског народа и присаједињење Србији

⁵⁴ *Српске новине*, бр. 57, 11/23. март 1874.

⁵⁵ Милан Милићевић, *Дневник II 23. септембар 1872 – 6. април 1877*, приредио Петар Крстић (Београд: Архив Србије, 2015), 190.

⁵⁶ *Српске новине*, бр. 61, 17/29. март 1876. О оснивању Главног генералштаба детаљније: Слободан Ђукић, „Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912”, *Војно дело*, 67, бр. 2 (2015), 329–330.

⁵⁷ *Српске новине*, бр. 61, 17/29. март 1876.

⁵⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 461.

области које насељава српски народ. Остварење тог плана Ивановић и Грујић видели су у нападном рату, при чему би се главна активност војске усмерила на један фронт – онај са којег је претила највећа опасност од турске силе. То је била долина Јужне Мораве и пробој тог фронта подразумевао би заузимање Ниша и пораз главне турске силе. Да би се то остварило била је неопходна двоструко већа бројност српске војске на главном правцу. Док тај циљ не би био испуњен, војске на западном и источном фронту биле би у одбрамбеном положају, уз упаде добровољачких чета ради подршке побуњеном становништву. Победа на југоисточном фронту отворила би врата Старе Србије, те би у случају одступања непријатеља долином Јужне Мораве ка Качанику требало наставити његово гоњење, уз подршку резерве са положаја Карановац – Крушевац, док би западноморавска дивизија извршила продор ка Новопазарском санџаку, са истурањем добровољачких чета ка Лиму и Пљевљима. У Приштини врховни заповедник српске војске, „као краљ српски“, објављује да је Стара Србија припојена српској држави. Након тога народ Босне и Херцеговине поздравља „краља српског“ у Приштини као свог „краља“ и тиме се Босна и Херцеговина по „вољи народа“ припајају Србији, а ка Сарајеву се упућују три или четири бригаде српске војске. У случају одступања турске војске ка Софији, део главне снаге наставља гоњење турске војске и то до „Искра или бар до Џибре⁵⁹ дуж које ће се утврдити источна граница српска“. Други део главне српске војске ослобађа Стару Србију. Када је реч о директним акцијама ка Босни, осим упада добровољачких чета није требало ништа друго предузимати пре победе на Нишком фронту.⁶⁰

Поред Ивановићевог и Грујићевог плана, истовремено је разматран и план групе официра окупљене око пуковника Косте Протића – *Предлог за операцијски план у рату Србије против Турске*. Његов план је, за разлику од претходног, као главни правац операција означио Босну и Херцеговину и евентуално Стару Србију, док би се српска војска дефанзивно држала у долини Јужне Мораве и на истоку, будући да је Протић сматрао да српска војска нема снаге да заузме Ниш.⁶¹ Оба плана разматрана су на састанку Ратног савета 22. маја 1876. године. Већина српских официра сматрала је исправним

⁵⁹ Џибрица.

⁶⁰ ДАС, ПО, 29, 8.

⁶¹ ДАС, ПО, 29, 9; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 461; Иста, Кнез Милан Обреновић, 385–387.

закључке Ивановића и Грујића о неопходности усмеравања ратних операција ка Нишу. Против тога је била влада и Јован Ристић, који су сматрали да се главнина снага мора усмерити ка Босни. На крају је Ивановићев и Грујићев план однео превагу, али то није значило да је усвојен без измена.⁶²

Пре даљег излагања о настанку коначног плана операција српске војске који је био Ивановићево дело, изгледа да је дошло до затезања односа међу српским официрима, а могуће и на релацији влада–официри. Ивановић првих дана јуна није био задовољан радом Главног генералштаба и брзином његове организације, те је поднео оставку на место помоћника Главног генералштаба. Посебно је истицао да Генералштаб још увек није потпуно функционалан, а да се очекује скорашњи улазак у рат.⁶³ Међутим, наредних дана дошло је до промене на челу овог тела и уместо Франтишека Заха за начелника је именован Љубомир Ивановић.⁶⁴ Именовање Ивановића за начелника Главног генералштаба, односно Главног штаба, тј. начелника Врховне команде⁶⁵, заправо је имало смисла. Од савременика оцењиван као човек „необичне природне интелигенције” и „са ретким војничким знањем”, свакако је спадао у ред најбољих српских официра.⁶⁶ Посебно треба имати у виду да је у погледу познавања османске војске био без премца у српској војсци 1876. године. Шездесетих година провео је годину дана у Цариграду, обављајући, како је раније поменуто, незванично дужност војног аташеа, и тамо се упознао са развојем и карактеристикама османске силе. Одлично је разумео снагу српске војске и недостатке који су је пратили. Такође, био је добар познавалац географије централног дела Балканског полуострва. Као и највећи број официра српске војске, био је без ратног искуства, али је свакако његов избор, односно унапређење са места помоћника начелника на место начелника Главног штаба, имао логичне разлоге. Поред тога, Ивановић је током читаве прве половине

⁶² С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 461.

⁶³ М. Милићевић, *Дневник II*, 365.

⁶⁴ У звању начелника Главног генералштаба Ивановић потписује предлог ратног плана од 24. јуна 1876. године (ДАС, ПО, 29, 11).

⁶⁵ У том тренутку још увек није потпуно завршено формирање Главног генералштаба и заправо он је по објави мобилизације и почетку рата постао Врховна команда.

⁶⁶ *Застава*, бр. 105, 14/26. јул 1876; Тодор Стефановић Вировски, *Моје успомене (1867–1881)* (Београд: Нолит, 1988), 199–200.

1876. године био у епицентру припрема Србије за рат са Османским царством, те је био упознат са свим дешавањима на том плану.

Ипак, неопходно је нагласити да у овом периоду постоји званични и незванични Ивановићев став по питању рата Србије са Османским царством. Званични је био онај који му је налагао положај официра српске војске и служба српској држави, будући да одлука о рату са Османским царством више није била предмет дискусије. У таквој ситуацији Ивановић је приступио раду Главног генералштаба, Ратног савета, прихватио функцију начелника Врховне команде и израдио план рата, о коме ће касније бити више речи. С друге стране, у ужем кругу пријатеља, односно међу оном групацијом која је касније означавана као „млађи конзервативци“, Ивановић је имао песимистичан, у основи антиратни став.⁶⁷ Међутим, његово мишљење треба одвојити од политичке групације којој је идејно припадао. Она је свакако имала утицаја на Ивановићев став, али разлози који су наводили Ивановића на ово мишљење били су првенствено војне природе, односно сматрао је да српска војска, имајући у виду степен њене спреме, није у стању да се супротстави османској сили и да је готово извесно да ће доживети пораз без помоћи неке стране силе.⁶⁸ Био је, како наводи Милан Пироћанац, међу оном групом људи која у марту 1876. године покренула лист *Шумадију*, који је излазио у наредна два месеца, а која је заступала конзервативне ставове. Тај лист био је антиратни и опозициони и наглашавао је став да Србија у војном погледу није спремна за предстојећи сукоб.⁶⁹

Наведене идеје о ратним дејствима Србије, уз мање модификације које су биле подстакнуте мишљењем владе, Ивановић је пренео у свој *Предлог ратног плана у рату Србије са Турском*, који је настао шест дана пред почетак ратних операција и у којем је поновљена неопходност усмеравања главног правца ратних дејстава ка долини Јужне Мораве, а као основни циљ истакнуто је присаједињење Босне и Старе Србије, што је мишљење које је на крају и преовладало.⁷⁰ У

⁶⁷ С. Рајић, „У сенци великог оца – Милутин Гарашанин и породично наслеђе“, 492.

⁶⁸ Т. Стефановић Виловски, н. д., 200.

⁶⁹ Милан Пироћанац, *Белешке поводом једне дипломатске историје* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1896), 43; Д. Радовић, н. д., 374–375. Више о значају штампе у формирању односа београдског јавног мњења према устанку у Босни и Херцеговини 1875/76, као и о рату Србије према Османском царству видети: Радомир Ј. Поповић, „Београдско јавно мњење и устанак у Босни и Херцеговини 1875/76. године“, *Српски историјски часопис*, 8 (2025), 89–114.

⁷⁰ ДАС, ПО, 29, 11.

коначном плану рата Ивановић је најпре истакао да Србија мора повести „велики рат”, јер за „мали” нема довољно снаге.⁷¹ Одлично процењујући да српска војска нема довољно резервних снага за попуњавање строја, истакао је да се рат мора брзо свршити. Главни правац офанзиве усмерио је ка Нишу и долином Јужне Мораве, сматрајући да пораз османске војске на овом сектору отвара Србији пут у Босну. Офанзиву би, поред Моравске, али у зависности од локалних прилика, имала преузети и Западноморавска војска, и то у правцу ка Новом Пазару и Сјеници. Дефанзивни положај био је предвиђен за Дринску и Тимочку војску.⁷² Ратну прокламацију прочитао је управо Љубомир Ивановић 30. јуна 1876. године. Мишљење Ратног савета засновано на Ивановићевом и Грујићевом реферату и план сачињен према том елаборату није остварен. Најпре је дошло до раздвајања колона Моравске војске којом је командовао Черњајев, што се одразило на немогућност координације. Затим су уследили и они проблеми које је Ивановић истакао у састављању ратног плана – народна војска и потешкоће у њеном задржавању на бојном пољу. Већ при првим ватреним окршајима војници су се повлачили без икаквог реда. На правцу који је требало да буде главни у реализацији плана наступања низали су се порази, а ништа боља ситуација није била ни приликом покушаја офанзиве на источном фронту, где је српска војска претрпела катастрофалан пораз на Великом Извору, а 5. августа турска војска била је у Зајечару. Западноморавска војска није постигла никакав успех, а једино је дринска прешла Дрину и заузела Бијељину. Пораз на главном правцу све више је јачао кнежеву идеју да се затражи интервенција гарантних сила у циљу постизања примирја. Одлучио је да потражи мишљење војних стручњака.⁷³

Начелник Врховне команде пратио је кнеза Милана и боравио са њим у Главном штабу у Алексинцу, а затим у Параћину. Заједно са кнезом отишао је у Београд и тамо стигао 13. августа 1876. године. Управо тада је, на поменути захтев кнеза Милана, доставио елаборат о могућности Србије да настави рат. Детаљно указујући на проблеме које су имали сви делови српске војске и њихов дефанзиван ка-

⁷¹ Мали рат значио је четовање и примењиван је тамо где је снага непријатеља била далеко већа, а велики рат је значио директан сукоб две војске. (Љубомир Ивановић, *Четовање или четничко ратовање* (Београд: Државна печатница, 1868), 1–2.

⁷² Исто.

⁷³ Петар Опачић и Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876–1878* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1981), 33–170; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 439–451.

рактер, Ивановић је указао и на основни проблем током овог рата. Била је то народна војска, ненавикнута на рат, којој није фалило храбрости, али је недостајало истрајности да у најтежим, али кључним моментима издржи борбу. Поред тога, у изношењу закључка о могућности наставка рата истакао је да се на устанак околних народа не може рачунати, да Црна Гора води себичну политику, а Грчка и Румунија се држе по страни. Заправо, као један од највећих проблема видео је исцрпљеност српске војске, односно немогућност да се њене јединице обнављају новим и свежим снагама, док је турска сила сваким даном све више расла. Његов крајњи закључак, предат кнезу Милану и влади, гласио је: „мишљења сам да се тражи начин те да се борба прекине али да се никакво право Србије не окрњи”.⁷⁴ Након победе на Шуматовцу 23. августа кнез Милан је сматрао да је време за постизање примирја, делећи мишљење свог начелника Врховне команде, али с тим се нису слагали Ристић, председник владе, и Михаил Черњајев, командант Моравске и Тимочке војске. Тако су крваве борбе настављене током читавог септембра и октобра, а примирје је ступило на снагу 1. новембра 1876, чиме је завршен Први српско-турски рат.⁷⁵

Почетком августа, за време боравка кнеза Милана и Љубомира Ивановића у Београду, пронео се глас да је дужност начелника врховне команде преузео руски пуковник Висарион Висарионович Комаров.⁷⁶ За ову вест са сигурношћу се може тврдити да није тачна. Ивановић је остао начелник штаба Врховне команде све до краја Првог српско-турског рата, а и краће време након постизања примирја, будући да је наредбе из средине новембра и почетка децембра 1876. потписивао управо као начелник Врховног генералштаба/команде.⁷⁷ Након повратка у Београд Ивановић је 14. августа 1876. унапређен у чин пуковника.⁷⁸

У периоду након Првог српско-турског рата Ивановић је поново, други пут, постављен за управника Артиљеријске школе. Тиме је наставио да обавља своју дужност из предратног периода. Истовремено, у овом периоду заговарао је антиратни став, водећи се истим оним разлозима као и пред сукоб из 1876. године. Његово друштво

⁷⁴ ДАС, ПО, 29, 88: С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 424.

⁷⁵ С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 423–443.

⁷⁶ Н. Крстић, *н. д.*, 357–359.

⁷⁷ ВА, П-1, 3-1-2/19; 3/25.

⁷⁸ ВА, П-14, 22-1-1.

у овом периоду били су исти људи којима је поверавао своје ставове о питању рата и у току пролећа 1876. године: Милан Милићевић, Стојан Новаковић, Милан Пироћанац и други.⁷⁹ Заједно с њима, као и са Милутином Гарашанином, Ивановић је посећивао руски конзулат у Београду и размењивао мишљења са секретаром руског посланства Николајем Васиљевичем Лодиженским. Често су се на тим састанцима могле чути речи да је Србија потпуно неспремна за рат, а то мишљење само је додатно јачало већ претходно изграђени Ивановићев став о предстојећем рату. За разлику од става јавног мњења пред Први српско-турски рат, готово сви политички и војни делатници у Кнежевини Србији били су против рата, са изузетком кнеза Милана, кнегиње Наталије и Јована Ристића.⁸⁰ Поново наглашавамо да је Ивановић у својим ставовима био вођен искључиво разлозима војне природе, посебно након што је Први српско-турски рат готово у потпуности доказао исправност његовог мишљења о снази српске војске и њеним недостацима. Мишљења смо да није делио ставове опозиције изнете у брошури *Влада намесништва са својим ограницима и кабинет Мариновића* у којем се кнез Милан позива да напусти идеју ослобађања сународника под османском влашћу.⁸¹ Свој став о будућем рату Ивановић је изводио првенствено на основу војног знања и искуства из претходног рата. Без обзира што је био близак младоконзервативцима, он је ипак на првом месту био официр српске војске и тим очима је гледао на прилике и изазове који су били пред Кнежевином Србијом у току Велике источне кризе.

Као и у прошлом рату, Љубомир Ивановић је, без обзира на своје мишљење о предстојећем сукобу, одмах по позиву кренуо из Београда 26. новембра 1876. пут Крагујевца, где је требало да преузме команду над Другом шумадијском дивизијом. Ратна прокламација којом Кнежевина Србија објављује рат Османском царству прочитана је 13. децембра 1877. године.⁸² Иако повређен приликом пада са коња 22. децембра, задржао је команду над својим трупима и постигао запа-

⁷⁹ Милан Милићевић, *Дневник III (7. април 1877 – 31. март 1882)*, приредио Петар Крестић (Београд: Архив Србије, 2022), 28, 65, 80.

⁸⁰ С. Рајић, „У сенци великог оца”, 508; Више о томе: С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 483–485.

⁸¹ „Окани се Господару фантазија младих људи и политичких шпекуланата, да нашом крвљу ослобађаш оне који неће сами да се ослободе, јер смо се и ми сами ослободили”. Цитирано према С. Рајић, „У сенци великог оца”, 506.

⁸² С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 514–536.

жене успехе.⁸³ Његове трупе учествовале су у борбама око Пирота, Ниша и Врања и ослободиле Гњилане, Лаб и важне стратегијске путеве који су водили из Гњилана ка Качанику и Скопској Црној Гори. У борбама око заузимања утврђења на десној обали Нишаве, у селу Нишор недалеко од Пирота, Ивановић је направио грешку и наредио напад са северне стране, на најбоље брањени део овог утврђења. Два дана безуспешних напада на турске положаје избацили су из строја 481 војника, од чега је 68 погинуло. Тек након промене тактике Нишор је заузет.⁸⁴ Вест о потписаном примирју затекла је Љубомира Ивановића у селу Доморовце, недалеко од Бујановца, а његове трупе у наступању ка Косову. Било је то у складу са наређењем Врховне команде да Шумадијски корпус наступа долином Мораве ка Врању, а затим даље ка Гњилану и према Приштини.⁸⁵ Дана 4. фебруара он је преместио штаб друге Шумадијске дивизије у Гњилане и одатле издао командантима у саставу његове дивизије наредбу о прекиду ратних операција и потреби да све јединице остану на оним положајима на којима их затекне вест о примирју.⁸⁶ Последњи Ивановићев задатак пред повратак у Београд био је учешће у раду демаркационе комисије, која је имала задатак да на терену обележи линију раздвајања српских и турских трупа. На основу наредбе врховног команданта војске кнеза Милана, у ову комисију су, поред Ивановића, са српске стране ушли и мајори Јован Петровић, Јован Велимировић и Драгутин Франасовић. Задатак ове комисије био је да одреде демаркациону линију од Џуме, преко Врања, до Новопазарског санџака.⁸⁷ Није сигурно да је Ивановић учествовао у самом раду комисије на терену, будући да се још током боравка у Гњилану озбиљно разболео, па је убрзо добио одсуство ради лечења, те је најпре отишао у Врање, а затим у Београд.⁸⁸

Током и након завршетка рата Ивановић је добио више одликовања. Најпре је 17. јануара 1878. године одликован Златном медаљом „За храброст“, а затим је у мају исте године добио и Таковски крст 2. степена са мачевима. Такође, био је носилац и Таковског крста 3. сте-

⁸³ Јован Мишковић, *Бележнице I (I–XV)*, приредио Александар Савић (Неготин: Историјски архив, 2020), 284.

⁸⁴ П. Опачић и С. Скоко, *н. д.*, 229–236.

⁸⁵ *Исто*, 269–270.

⁸⁶ *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године* (Београд: Врховна команда Српске војске, 1879), 16, 22, 67, 118; П. Опачић и С. Скоко, *н. д.*, 294–295.

⁸⁷ *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године*, 190.

⁸⁸ Р. Милетић, *н. д.*, 258

пена, а добио је и Похвалницу кнеза и министра војног. Поред одликовања српске државе, био је носилац руских ордена Св. Станислава 2. степена са звездом и мачевима и Св. Ане 2. степена, италијанског ордена Круне 3. степена, турског ордена Османије 3. класе и раније поменутог црногорског ордена Крст трећег степена „За независност Црне Горе”.⁸⁹

Након разрешења са места команданта Друге Шумадијске дивизије, до чега је дошло након окончања рада Берлинског конгреса, Ивановић је по трећи пут постављен за управника Војне академије, односно Артиљеријске школе, и на тој функцији је остао све до изненадне смрти 1. априла 1879. године.⁹⁰ Овај период његовог живота обележили су учестали здравствени проблеми. Већ по повратку са ратишта провео је неколико дана у постељи, у прилично тешком стању, због чега није могао да прима посете. Шест недеља током лета 1878. године лечио се у Глајхенбергу. Током јесени често су били видљиви знаци лошег здравственог стања.⁹¹ Исто раздобље обележило је незадовољство због стања у војсци и неслагање са Костом Протићем, Ивановићевим наследником на месту начелника Врховног штаба за време Другог српско-турског рата и потом начелником Главног генералштаба. О разлозима тог неслагања расположиви извори не откривају више појединости.⁹²

Премда је био лошијег здравственог стања, његова смрт у 43. години, 1. априла 1879. у 11 сати увече, све је изненадила, те се истиче како је „на пречац” преминуо од „навале крви”. Сахрана је организована два дана касније у преподневним часовима, а сахрањен је на „општем београдском гробљу”, односно на некадашњем Ташмајданском гробљу код цркве Св. Марка, уз све војне почасте.⁹³ Батерија топова „грунула” му је преко гроба, испраћајући га на вечни починак. Опело је служио митрополит Православне цркве у Кнежевини Србији Михаило, уз учешће бројних свештеника. Ивановићевој сахрани присуствовали су министри, заступници страних сила, бројни официри, професори и питомци Војне академије, те „небројено много света”,

⁸⁹ ВА, П-14, 22-1-1; *Српске новине*, бр. 121, 3/15. јун 1874.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ М. Милићевић, *Дневник III*, 174, 193, 198.

⁹² Исто, 230.

⁹³ Историјски архив Београда, Збирка црквених књига, Протокол умрлих 1877–1887, црква Св. Марка. Где данас почива тело Љубомира Ивановића није нам познато. Могуће да је пренето у заједничку гробницу на Новом Београду двадесетих година 19. века.

како бележи његов пријатељ Милићевић. Он је оставио и белешку да на Ивановићевом погребу нико није држао беседу, а да се за то припремао официр Јован Драгашевић, који да се изненада разболео, те додаје да се говорило да му је било забрањено.⁹⁴ Чињенично стање је да је Ивановић сахрањен са свим војним и државним почастима које су му као истакнутом официру српске војске припадале, да некролог објављен у првом броју часописа *Ратник* истиче све његове заслуге за отаџбину, његову храброст и способност као команданта. Имајући све то на уму, тешко да би једна беседа била додатни проблем, те вероватно то казивање спада у домен непроверених градских прича, могуће подстакнутих Ивановићевим неслагањем са Протићем или неким другим разлогом. У име војних питомаца говор је одржао Светислав Исаковић.⁹⁵

На крају, пре него што посветимо пажњу Ивановићевом научном доприносу на пољу војне струке, намеће се питање о његовој оданости династији Обреновић. У оквиру те енигме, ако се тако може назвати, у први план избија Тополска буна. Наиме, приликом полагања заклетве на Становљанском пољу 7. децембра 1877. године, пред полазак у Други српско-турски рат, 283 војника из Лепеничког и Јасеничког батаљона Крагујевачке бригаде одбила су да положи заклетву и после покушаја да привуку на своју страну и друге војнике повукли су се у Тополу. Два дана после почетка побуне проглашено је ванредно стање у Јасеничком и Лепеничком срезу, побуна је угушена 11. децембра, а уследила су испитивања осумњичених.⁹⁶ Побуњеници су били мотивисани различитим разлозима. Неки од њих, пре свега виновници, тежили су преврату који би довео до збацивања са власти кнеза Милана и доласка на власт Петра Карађорђевића. Ипак, већина завереника имала је циљ да не иде у рат и да се врати кућама. Процеси против појединих осумњичених свакако су имали обележје монтираних процеса.⁹⁷ Антиратно расположење у земљи, о коме је већ било речи, додатно је створило тло погодно за побуну против одласка у рат. Кругу људи који су делили тај став припадао је и Љубомир Ивановић. Међутим, његово мишљење произлазило је искључиво из погледа на војну снагу Србије и њену могућност да води рад

⁹⁴ *Српске новине*, бр. 69, 27. март / 5. април 1879; М. Милићевић, *Дневник III*, 254.

⁹⁵ Ј. Мишковић, н. д., 390.

⁹⁶ О Тополској буни: Андрија Раденић, „Тополска буна”, *Историјски часопис* 11 (1960), 89–148; С. Рајић, *Кнез Милан Обреновић*, 514, 612–627.

⁹⁷ Д. Радовић, н. д., 375–376.

против Османског царства. Своје мишљење износио је међу својим пријатељима, који су углавном делили његов став, али никада није предузео било коју акцију која би угрозила ратне припреме, спровођење ратних операција, а посебно не династију Обреновић. Исти онај закључак који је Сузана Рајић изнела за Пироћанца, Мариновића, Мијатовића и Милићевића да им „ни на крај памети није било да подрже било какву антидинастијску акцију”, може се у потпуности пренети и на Љубомира Ивановића.⁹⁸ Казивања извесног агента Петра Карађорђевића да је за време Тополске буне Љубомир Ивановић требало да с војском заузме Крагујевац, Тополу и линију до села Милатовице немају апсолутно никакве потврде у другим изворима. Петар Карађорђевић је наводно у разговору са Милојем Маслошевцем, трговцем из Маслошева и притом његовим агентом, истакао да су му међу официрима добри пријатељи Љубомир Ивановић и рођак Петар Топаловић.⁹⁹ Чињенично је стање да нико од сведока и оптужених у процесима који су вођени пред цивилним и војним судовима није поменуо име Љубомира Ивановића у контексту Тополске буне.¹⁰⁰ О пријатељству са Петром Карађорђевићем не може се, према расположивим изворима, ништа више рећи. Наше је мишљење да Љубомир Ивановић није на било који начин повезан са Тополском буну и одмах после бунтовничког чина предузео је кораке како би овај догађај привукао што мање пажње, како не би пореметио планиране ратне операције, те је наредио, по овлашћењу Министарства унутрашњих дела, да се сва приватна пошта у Крагујевцу отвара, а она која говори о овом догађају да се зауставља.¹⁰¹ За Љубомира Ивановића, а на основу онога што је рекао Милићевићу, главни узрок Тополске буне била је „неумешност старешина”, односно оних који су и започели буну на Становљанском пољу.¹⁰² На крају, Љубомир Ивановић је свој цео официрски стаж провео у служби династије Обреновић и ниједног тренутка није предузео неки корак против ње. Готово све време био је у непосредном окружењу кнеза Михаила и кнеза Милана. Реченица коју је изговорио пред руским конзулом Шишкином у септембру 1874. године о несигурности престола у Србији и слабом положају кнеза Милана искључиво представља ре-

⁹⁸ С. Рајић, „У сенци великог оца”, 510.

⁹⁹ Јован Авакумовић, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков (С. Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008), 172.

¹⁰⁰ *Српске новине*, бр. 125, 7/19. јун 1878; 8/20. јун 1878.

¹⁰¹ А. Раденић, *н. д.*, 95.

¹⁰² М. Милићевић, *Дневник III*, 150.

алну опсервацију унутрашњег стања у Кнежевини Србији те године.¹⁰³ Одређена неслагања између њега и кнеза Милана, која показује један Љубин разговор са Миланом Милићевићем, највероватније су последица стања у Врховној команди српске војске током „агоније пораза“, односно током Првог-српско турског рата.¹⁰⁴ Свакако, није била реч о неком озбиљнијем сукобу, будући да је Ивановић наставио да обавља дужност коју је вршио пре Првог српско-турског рата, а у Другом српско-турском рату, иако више није начелник Врховне команде, под његовом командом налазила се цела једна дивизија.

Осим директног рада на војном и политичком пољу шездесетих и седамдесетих година 19. века, Љубомир Ивановић је имао и запажено место у научној војној мисли током овог периода. Његова научна интересовања била су најпре усмерена на питање побољшања морала у војсци. На овом пољу Ивановић је своје ставове формирао, као што је било и очекивано, под утицајем оне школе чији је био ђак – француске. Кључ у побољшању „моралне снаге“ и дисциплине у војсци видео је у строгој субординацији команде, али искључиво војних власти. У преплитању надлежности полицијске и војне власти над народном војском видео је један од разлога њеног споријег развоја. Иначе, народна војска и њено унапређење били су такође тема Ивановићевих размишљања. Врло јасно је увиђао да народна војска мора бити унапређена и да се Србија у предстојећем сукобу са Османским царством не може ослонити искључиво на овај вид војске. Као посебно важан фактор у јачању народне војске сматрао је оснивање стајаће дивизије која би се састојала од шест батаљона пешадије, шест ескадрона коњице, шест батерија топова. Та дивизија, која би бројала између 6.000 и 7.000 војника, представљала би језгро српске војске у коме би се стварао командни кадар народне војске. Ивановић је одлично разумео недостатке српске народне војске и предност коју је носила стајаћа војска. Управо они закључци које је о народној војсци изнео крајем седме деценије 19. века – недостатак дисциплине и недовољна умешност нижег командног кадра – потпуно су дошли до изражаја у оном рату када је он био на челу Врховне команде. На препоруку министра војног Блазнавца, Ивановић је 1868. године објавио дело *Четовање или четничко ратовање*.¹⁰⁵

¹⁰³ *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, 607.

¹⁰⁴ М. Милићевић, *Дневник III*, 56.

¹⁰⁵ Љ. Ивановић, *Четовање или четничко ратовање*; Исти, „Нешто о нашој земаљској снази“, *Војин*, 6, бр. 10, 11 (1869), 145–151, 161–168; Исти, „Поглед на

Посебан Ивановићев научни допринос огледа се на пољу развоја војне картографије у Кнежевини Србији. Ивановић је током 1869. године, на основу крокија српских официра из претходних година, израдио карту Кнежевине Србије. Била је то прва карта Кнежевине Србије настала у оквиру српске војне картографске школе.¹⁰⁶ Мапа није била доступна широј јавности, будући да је настала и коришћена искључиво за војне потребе. Управо ову мапу добили су аустријски официри који су 1874. године у Кнежевини Србији вршили астрономска и тригонометријска одређивања положаја тачака у циљу израде тачније географске карте европске Турске.¹⁰⁷ Ивановићев научни допринос развоју војне науке и картографије у Кнежевини Србији увео га је у Српско учено друштво, чији је редовни члан постао почетком 1870. године.¹⁰⁸

*

Љубомир Ивановић припадао је оној генерацији српских официра чија је основна мисија била да из темеља унапреди војску Кнежевине Србије како би могла да поднесе тежину изазова које је са собом носило остварење основних националних и државних циљева. То је, пре свега, подразумевало трезвену анализу постојећих слабости народне војске, њене организације, наоружања и командне хијерархије, као и осмишљавање корака који би омогућили њено уздизање на ниво који је захтевала модерна европска ратна вештина. Ивановић је одлично увиђао све недостатке тадашње српске војске и настојао да их превазиђе предлажући конкретне мере за побољшање њеног квалитета. Посебно је инсистирао на успостављању строге субординације у командном ланцу и јасно је препознао нужност оснивања Главног генералштаба као стручног органа за планирање и припрему војске у миру и рату, као и потребу повећања броја стајаће војске, као основе за стварање командног кадра народне војске и спровођење сложенијих ратних задатак.

дисциплину и војнички морал", *Војин*, 6, бр. 23 (1869), 356–363; В. Иветић, *н. д.*, 58–59.

¹⁰⁶ До данас нисмо успели да пронађемо примерак ове мапе.

¹⁰⁷ Детаљно о развоју војне картографије у Кнежевини Србији видети: Жарко Илић, „Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2023), 360–387.

¹⁰⁸ *Водич кроз архив Српског ученог друштва 1864–1892*, књ. III/1, прир. Василије Крстић, Дејан Опсеница и Миле Станић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2017), 380.

Његов допринос није се ограничавао само на унапређење унутрашње организације војске. Ивановић је активно учествовао у спровођењу спољнополитичких настојања кнеза Михаила и Илије Гарашанина да се остваре национални циљеви Кнежевине Србије. Обављао је поверљиве дипломатске и обавештајне задатке у Цариграду и на другим местима. Током осме деценије 19. века идејно је био близак кругу конзервативаца и младоконзервативаца, али су његови политички ставови најчешће произишљали из практичног војног искуства и реалног сагледавања потреба државе пред изазовима који су стајали пред њом.

Био је први начелник Врховне команде српске војске, официр изузетних способности, знања и интелигенције. Његова прерана смрт у 43. години прекинула је каријеру официра који је, без сумње, могао дати још много у процесу модернизације војске и у политичком животу Србије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Војни архив

- Пописник бр. 1
- Пописник бр. 14
- Државни архив Србије

Лични фонд Илије Гарашанина

Министарство војно

Министарство иностраних дела – Инострано одељење

Поклони и откупи

- Историјски архив Београда

Збирка црквених књига

Објављени извори

Авакумовић, Јован. *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков. С. Карловици, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008.

„Извештај руског конзула у Битољу о 'Албанији' из августа 1864. године”. Приредио Жарко Илић. *Српске студије*, 15, (2024), 390–413.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1860. Београд: Државна књигопечатња, 1859.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1861. Београд: Државна књигопечатња, 1860.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1862. Београд: Државна књигопечатња, 1861.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1863. Београд: Државна књигопечатња, 1862.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1864. Београд: Државна књигопечатња, 1863.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1865. Београд: Државна књигопечатња, 1864.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1866. Београд: Државна књигопечатња, 1865.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1867. Београд: Државна књигопечатња, 1866.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1868. Београд: Државна књигопечатња, 1867.

Календаръ са шематизмомъ Српскога Княжества за 1869. Београд: Државна књигопечатња, 1868.

Крстић, Никола. *Дневник. Јавни живот II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876.* Приредио Милош Јагодић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.

Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878). Приредили Василије Крстић и Радош Љушић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1983.

Милићевић, Милан. *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877).* Приредио Петар Крстић. Београд: Архив Србије, 2015.

Милићевић Милан, *Дневник III (7. Април 1877 – 31. март 1882).* Приредио Петар Крстић. Београд: Архив Србије, 2022.

Мишковић, Јован. *Бележнице I (I–XV).* Приредио Александар Савић. Неготин: Историјски архив, 2020.

Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885. Књига I: 1860–1869. Приредио Никола Петровић. Сремски Карловци: Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине, 1968.

Односи Србије и Црне Горе у XIX веку (1804–1903). Приредио Петар Поповић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1987.

„Проект Љубомира Ивановића из 1866. године о устанку хришћана у европској Турској”. Приредио Душан Берић. *Зборник за историју*, 27, (1983), 151–171.

Дневник Бењамина Калаја 1868–1875. Приредио Андрија Раде-
нић. Београд: Историјски институт, Нови Сад: Институт за историју
Војводине, 1976.

Epistolarni dnevnik Františka Zaha 1860–1878. Priredio Václav
Záček. Novi Sad: Matica srpska, 1987.

Водич кроз архив Српског ученог друштва 1864–1892, књ. III/1.
Приредили Василије Крестић, Дејан Опсеница и Миле Станић. Бео-
град: Српска академија наука и уметности, 2017.

Новине

Застава

Српске новине

Литература

Ђукић, Слободан. „Оснивање и рад Главног генералштаба српске
војске 1876–1912”. *Војно дело*, 67, бр. 2 (2015), 327–342.

Ивановић, Љубомир. *Четовање или четничко ратовање*. Бео-
град: Државна печатница, 1868.

Ивановић, Љубомир. „Нешто о нашој земаљској снази”. *Војин*, 6,
бр. 10, 11 (1869), 145–151, 161–168.

Ивановић, Љубомир. „Поглед на дисциплину и војнички морал”.
Војин, 6, бр. 23 (1869), 356–363.

Иветић, В. „Ивановић Љубомир”, у: *Српски биографски речник*, 4,
И–Ка, Нови Сад: Матица српска, 2009, 58–59.

Илић, Жарко. „Историјска картографија Србије и Старе Србије
у другој половини 19. и почетком 20. века”. Докторска дисертација,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за исто-
рију, 2023.

Јагодић, Милош. *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на
Југу*. Београд: Еволута, 2016.

Јагодић, Милош. „Обавештајни рад и припрема устанка против
Турске (1840–1867)”. У: *Илија Гарашанин – великан српске земље*,
уредник Сузана Рајић, 379–454. Аранђеловац: Народни музеј, 2024.

Јакшић, Гргур и Војислав Вучковић. *Спољна политика Србије за
влада кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд: Историјски ин-
ститут, 1963.

Јовановић, Радоман. *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–
1878*. Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 1977.

Лековић, Жарко. „Стара Херцеговина од 1874. до 1878. године”, у: *Велика источна криза и српско питање*, уредник Срђан Рудић, 83–102. Београд: Историјски институт, 2019.

Леовац, Данко. *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*. Београд: Службени гласник, 2015.

Леовац, Данко. *Кнез Михаило Обреновић (1823–1868)*. Београд: Хук издаваштво, 2023.

Љушић, Радош. „Милан Пироћанац о Црној Гори, Црногорцима, Брдима и Брђанима”. *Годишњак за друштвену историју*, VI/1, (1999), 13–28.

Милетић, Радован. „Љубомир Ивановић”. *Ратник. За војне науке, новости и књижевност*, I, бр. 1, (1879), 256–258.

Опачић, Петар и Саво Скоко. *Српско-турски ратови 1876–1878*. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1981.

Пироћанац, Милан. *Белешке поводом једне дипломатске историје*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1896.

Поповић, Радомир Ј. „Београдско јавно мњење и устанак у Босни и Херцеговини 1875/76. године”. *Српски историјски часопис* 8 (2025), 89–114.

Раденић, Андрија. „Тополска буна”. *Историјски часопис* 11 (1960), 89–148.

Радовић, Данијел. *Јован Ристић (1829–1899). Биографија српског државника*. Нови Сад: Прометеј, 2023.

Рајић, Сузана. *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*. Београд: Српска књижевна задруга, 2015.

Рајић, Сузана. „У сенци великог оца – Милутин Гарашанин и породично наслеђе”. У: *Илија Гарашанин – великан српске земље*, уредник Сузана Рајић, 457–527. Аранђеловац: Народни музеј, 2024.

Рајић, Сузана. *Кнез Милан Обреновић (1854–1881). Од бератлије до суверена I*. Београд: Хук издаваштво, 2024.

Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. године. Београд: Врховна команда Српске војске, 1879.

Слијепчевић, Ђоко. *Хиландарско питање у XIX и почетком XX века*. Келн, 1979.

Стефановић, Тодор Вилановски. *Моје успомене (1867–1881)*. Београд: Нолит, 1988.

Терзић, Славенко. *Србија и Грчка (1856–1903): борба за Балкан*. Београд: Историјски институт, 1992.

Velichi, Constantin N. *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850-1878)*. București: Editura Academiei Române, 1979.

Žarko Ilić, PhD, Research Associate
University of Belgrade
Faculty of Philosophy, Department of History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: zarko.ilic95@yahoo.com

OFFICER LJUBOMIR IVANOVIĆ (1836-1879): Between the Army and Politics

(Summary)

Officer Ljubomir Ivanović was born on 26th October 1836 in Kragujevac. After graduating in 1856 from the Artillery School, the precursor of the later Military Academy, Ivanović was sent to France for further studies in military science, where he spent the following three years. Upon his return to the Principality of Serbia, he initially served in the General Military Department within the Main Military Administration. With minor interruptions, from 1860 to 1868 he held the position of aide-de-camp to Prince Mihailo. During the 1860's, he carried out numerous military and diplomatic missions, most notably a year-long assignment at the Serbian agency in Istanbul as an unofficial military attaché, as well as work on improving the Montenegrin army in the first half of 1867. He undertook diplomatic and military missions on two further occasions during the 1870s. Between 1872 and 1874, Ivanović served as the Head of the General Military Department in the Ministry of War, and later held the office of Minister of Public Works in two governments (from June 1874 to February 1875). In 1874, he also served as aide-de-camp to Prince Milan. Afterward, he was appointed Head of the Artillery School. He distinguished himself particularly during Serbia's preparations for the war against the Ottoman Empire in the first half of 1876. Following the decree establishing the Main General Staff, he was appointed its Deputy Chief, and in early June became Chief of the Main General Staff, that is, Chief of the Supreme Command, a post he held during the First Serbo-Turkish War. In the Second Serbo-Turkish War, he served as Commander of the Second Šumadija Division. After the war, he

was appointed, for the third time, as Head of the Artillery School, where he remained until his sudden death on 1st April 1879.

KEY WORDS: *Ljubomir Ivanović, army, the Principality of Serbia, the Supreme Command, the First Serbo-Turkish War, the Second Serbo-Turkish War*

УДК: 355.092.1:929 М. Прибићевић
COBISS.SR-ID 184026121
DOI број: 10.5937/vig2502041V

Језик рада: српски
Примљен: 08.09.2025.
Прихваћен: 01.12. 2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Предраг М. Вајагић*, научни сарадник
Министарство просвете – Школска управа Нови Сад
E-mail: pedja1975@gmail.com

ПУКОВНИК МИЛАН ПРИБИЋЕВИЋ – ЈЕДНА ОФИЦИРСКА КАРИЈЕРА

АПСТРАКТ: *Међу многобројним високим официрима српске војске Милан Прибићевић припадао је онима који нису завршили војно школовање у Краљевини Србији. Као млад аустроугарски официр прешао је у српску војску, у којој је напредовао до чина пуковника. Његово ангажовање у организацији Народна одбрана послужило је аустроугарским властима да на монтираном Велеиздајничком процесу оптужи 53 Србина, међу којима и његову рођену браћу Адама и Валеријана. У балканским ратовима и Првом светском рату командовао је српским војницима у биткама које су вођене на Куманову, Брегалници, Церу, Гучеву, Колубари, као и током повлачења српске војске 1915/16. године. Био је храбар и неустрашив официр за кога се говорило да га „не бије кушум”. Имао је огромне заслуге за сакупљање више од 5.000 добровољаца српске војске у Сједињеним Америчким Државама током мисије на којој је био у периоду октобар 1916 – април 1918. О проблемима са којима се суочио током мисије оставио је детаљне извештаје. Последњу мисију обавио је у Загребу првих месеци након проглашења уједињења у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Као шеф Српске војне мисије имао је два задатка: распуштање бивше аустроугарске војске и очување реда*

* ORCID: 0000-0002-8107-548X

и мира на територији Хрватске и Славоније. Након пензионисања 1919. године официрску каријеру заменио је политичком. Намера аутора је да на једном месту сабере досадашње резултате историографије о официрској каријери Милана Прибићевића, уз допуне на основу властитих архивских истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милан Прибићевић, српска војска, Народна одбрана, Први светски рат, Комбинована дивизија, добровољци српске војске

Презиме Прибићевић се међу српским презименима први пут помиње 1494. године у попису становништва Туропоља.¹ Одатле је српско становништво прешло на Банију, када је она током XVII века ослобођена од Турака. Пет породица Прибићевића населило се у Главичане код Двора, где су подигли дрвену цркву посвећену Силаску Светог Духа на апостоле. Живот на простору аустријске Војне границе подразумевао је за Србе војну службу, а породица Прибићевић дала је више официра аустријске војске. Они су се борили у аустријско-турском рату 1788–1791, учествовали у Наполеоновом походу на Русију 1812, гушили револуцију 1848. у северној Италији, учествовали у окупацији Босне и Херцеговине 1878. године.² У овој српској граничарској породици родио се Васа Прибићевић, који је прекинуо породичну традицију војне службе завршивши учитељску школу у Карловцу. Након школовања оженио се Христином Бијелић из Гређана код Топуског, чији је отац Стоја био здравствени службеник у Дубици. Као учитељ Васа Прибићевић службовао је у Глини, Славонском Броду и Костајници, а службу је напустио 1881. године. Из брака са Христином добио је синове Василија, Светозара, Милана и Адама, као и две ћерке.³

¹ У прошлости Туропољем се називао шири простор који је био ограничен природним границама између реке Саве на северу, реке Купе на југу, Жумберачке горе на западу и дела града Сиска који се налази у међуречју Саве и Купе на истоку.

² Адам Прибићевић, *Породица Прибићевић*, Архив Југославије, Збирка 88 Адам Прибићевић, фасцикла 1.

³ Васа Прибићевић припадао је ретким Србима са Баније који су успели да одшколују своје синове. Најстарији Василије завршио је Духовну академију у Кијеву, након чега се замонашио, а 1939. је изабран за епископа сремског; Светозар је завршио Филозофски факултет у Загребу, након чега се посветио политичком деловању и био један од првака српског народа у Хрватској, Милан је завршио војну школу у Грацу, а најмлађи Адам завршио је Правни факултет у Загребу. Миле Јока, „Стојан Прибићевић о

Милан Прибићевић рођен је 1877. године у Славонском Броду. Рано детињство провео је у очевом родном селу Главичани, а основну школу је завршио у суседном селу Јаворањ. Након завршене гимназије у Петрињи по очевој жељи уписан је у аустријску војну школу, чиме је смањио трошкове потребне за школовање остале деце. Након завршене кадетске школе у Грацу започео је са војном службом у аустроугарској војсци, коју прекида 1903. године. Аустроугарску војску напустио је у чину натпоручника после седам година службе (три године као војник и четири године као кадет). Свој план да након напуштања војне службе оде у Сједињене Америчке Државе променио је на инсистирање старијег брата Светозара, који га је наговорио да ступи у војску Краљевине Србије.⁴ Процес добијања српског држављанства завршен је после две године и Решењем краља Петра I Карађорђевића од 28. јуна 1905. Милан Прибићевић примљен је у српску војску у чину поручника.⁵ Место прве службе било му је у штабу XII пешадијском пуку „Цар Лазар” у Крушевцу.⁶ Након кратке штабне службе преузео је дужност водника у пуку.⁷ У Крушевцу је затекао поручнике Божица Симића и Предрага Благојевића, који су учествовали у Мајском преврату 1903. године. Од официра у пуку прихваћен је врло брзо, о чему сведочи његов избор у Управни одбор официрског дома за 1906. годину.⁸ Испит за чин пешадијског капетана II класе положио је 1908. године.⁹

Врло брзо постао је део Словенског југа¹⁰, а за потребе ове организације написао је *Привремени статут револуционарне организације*

Прибићевићима”, у: *Двор на Уни: од пријеславенског доба до наших дана*, уредник Миле Јока (Двор на Уни: Скупштина општине, 1991), 632–634.

⁴ Стојан Прибићевић, „Браћа Прибићевић”, у: *Двор на Уни: од пријеславенског доба до наших дана*, уредник Миле Јока (Двор на Уни: Скупштина општине, 1991), 638; Милан Ј. Богавац, *Милан Прибићевић: живот и књижевна дело* (Београд: Књижевна заједница Звездара, Приштина: Јединство, 1993), 11–13.

⁵ *Службени војни лист*, год. XXV, бр. 24, 29. јун 1905, 490.

⁶ *Службени војни лист*, год. XXV, бр. 29, 17. август 1905, 590.

⁷ *Службени војни лист*, год. XXV, бр. 40, 17. децембар 1905, 780.

⁸ *Службени војни лист*, год. XXVI, бр. 2, 21. јануар 1906, 50.

⁹ *Службени војни лист*, год. XXVIII, бр. 10, 28. март 1908, 190.

¹⁰ „Словенски југ” су као ђачко друштво 1902. основали студенти Високе школе, да би се новембра 1903. појавио први број листа *Словенски југ*. Две главне пароле друштва биле су „Јужни Словени уједините се” и „Револуција у неослобођеним крајевима”. Студенти су 1906. предали друштво и лист кругу јавних личности окупљених око Самосталне радикалне странке. Председник клуба и уредник листа 1907. постао је универзитетски професор Божидар Марковић. Уз њега су били универзитетски професори Јован Цвијић, Богдан Поповић и Јован Скерлић, односно политичари Љубомир Стојановић, Јаков Јаша Продановић и Љубомир Давидовић. Мира Радојевић, *Научник и политика: политичка*

за ослобођење Јужних Словена и њихово уједињење у федеративну републику. Нацртом овог статута било је предвиђено да организација до остварења својих циљева треба да дође револуционарном борбом целог народа. Било је предвиђено ширење организације на све територије где су живели Срби, Хрвати и Словенци. Тај нацрт статута никада није усвојен, али је 1909. године послужио аустроугарским властима да започну Велеиздајнички процес на коме су оптужиле 53 Србина за ширење српске државне мисли и за везе са Словенским југом, чије су наводне намере биле да од Аустроугарске отцепе територије Хрватске, Славоније, Далмације, Истре, Словеније, Бачке, Баната, Босне и Херцеговине ради припајања Краљевини Србији. Као један од кључних доказа оптужнице послужио је *Привремени статут* који је у Беч послао аустроугарски шпијун Ђорђе Настић. На затворске казне у трајању од укупно 184 године осуђена су 33 оптуженика, међу којима су били Валеријан и Адам Прибићевић.¹¹

Након анексије Босне и Херцеговине од Аустроугарске монархије Милан Прибићевић постао је активан у раду организације Народна одбрана, која је основана 1908. године. Од 1909. обављао је дужност секретара Народне одбране, на чијем челу се као председник налазио генерал Божидар Јанковић, док су средишњи одбор у првим годинама деловања организације чинили бивши министри Љубомир Јовановић, Љубомир Давидовић и Војислав Маринковић, затим богати трговац Лука Ћеловић који је делом финансирао рад организације, пензионисани мајор Живојин Рафајловић, књижевник Живојин Дачић и Светозар Тоскић, док су активне офицере представљали мајори Милан Васић и Војислав Танкосић. Неколицина историјских извора указује да су организацију водили Милан Прибићевић и професор Божидар Марковић, а не генерал Божидар Јанковић. Међу главним циљевима организације били су рад на јачању националне свести, регрутовање добровољаца ради стварања војних јединица способних за извођење акција независно од регуларне војске, организовање активности са задатком одбране српског народа, као и прикупљање

биографија Божидара В. Марковића (1874–1946) (Београд: Филозофски факултет, 2007), 84–85.

¹¹ Виши суд поништио је пресуде, а сви осуђени су ослобођени. Адам Прибићевић, „Хрватско-српска коалиција“, приредио Василије Ђ. Крестић, *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 4, (1999), 325–387; Adam Pribićević, „Revolucionarni statut Milana Pribićevića“, *Nova Evropa*, књига XXXIII, број 12, (1940), 372–375; Радослав Гаћиновић, „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси“, *Страни правни живот*, год. 58, бр. 1, (2014), 124–125.

новчаних средстава за остваривање циљева.¹² У Народној одбрани Милан Прибићевић је био поверљива особа за деловање организације у Хрватској, Словенији и Босни. Након што је Краљевина Србија марта 1909. године признала чин Анексије Босне и Херцеговине, организација Народна одбрана распустила је добровољачке одреде који су били формиран. Наставила је да се бави национално-револуционарним радом, док је формално била културна организација. Наредних година Милан Прибићевић највише је сарађивао са професором Божидаром Марковићем, коме је помагао око уређивања листа *Словенски југ*. Са њим је често обилазио српска села и градове, где је говорио на зборовима, најчешће на тему решења српског националног питања. Његове активности, које су тежиле остваривању национално-политичких циљева, при чему нису скривале непријатељство према Аустроугарској монархији, будно су пратили њени агенти у Београду, о чему је Беч био редовно извештаван. У једном од извештаја посланства Аустроугарске монархије у Београду наведено је како Милан Прибићевић „у Народној одбрани има најважнију улогу, те да у сваком броју *Словенског југа* под шифром М. П., пише великосрпске чланке о Босни и Херцеговини, Хрватској, Далмацији и Словеначкој”. Према истом том извештају он је оптужен како је организовао све Србе – учитеље, професоре и свештенике – који су из Аустроугарске дошли у Србију да врше „великосрпску пропаганду”, као и да организација Народна одбрана којом руководи служи да повеже сва тајна удружења у Србији. С друге стране, јавност у тадашњем Београду видела је у Милану Прибићевићу „романтичног јунака”, који је био радо виђен гост у престоничким салонима и где је био предмет интересовања београдских дама.¹³

Сарађивао је са више различитих новина и часописа, а писао је на различите теме у вези са политичким, друштвеним и културним животом у тадашњој Краљевини Србији. Нису му били страни ни прикази и критике стручне војне литературе, најчешће немачких војних теоретичара и високих официра. У сусретима са мноштвом људи вршио је процене, а неколицину њих укључио је у рад организације

¹² Више о настанку Народне одбране, неким од аспеката њеног деловања и рада, фанатизованом идеализму и оданости њених чланова, утицају Народне одбране на српско становништво ван Србије и реакцијама Аустроугарске монархије видети: Мира Радојевић, „Сведочанства о Народној одбрани”, *Војноисторијски гласник*, год. 54, бр. 1–2, (2004), 109–135.

¹³ М. Радојевић, *Научник и политика...*, 90–93.

Народна одбрана. О једном таквом сусрету из 1912. године сведочанство је оставио Васа Стајић.

„Ваљда фебруара месеца 1912. позвао ме је у Београд на неколико дана. Отишао сам и одсео код Српског Краља; онде сам се и хранио, заједно са Прибићевићем који је био секретар 'Народне одбране'. За столом су и овога пута били можда у већини књижевници, па се и сад зацело, понајвише говорило о књижевности. Али ме је Милан Прибићевић једнога дана одвео у 'Народну одбрану', мене и тадањег и садањег му пријатеља у Београду. Овде нам је дуго, мени се чак учинило одвише дуго, говорио о могућностима да, као чланови 'Народне одбране', радимо на припремању онога што данас називамо 1918.

У младости ме је често тиштило осећање да моја добра воља ником није потребна. Ваљда зато, најозбиљније са прихватио позив Милана Прибићевића и пристао да радим у споразуму с 'Народном одбраном', као њен члан.

Тих дана, Милан Прибићевић је одлазио из Београда, мислим у Ниш, и већ је предавао секретаријат 'Народне одбране' мајору Милану Васићу, с којим ме је упознао.

Он је отишао у Ниш, а ја сам се вратио у Сомбор скоро као други човек. Што иначе никад не бих био радио, тада сам почео. Покренуо сам листић *Нови Србин*, уложив у тај посао једну своју месечну плату; после сам покренуо други листић, *Српску просвету*; пристао сам да изгубим професорску службу, да живим само за организовање омладине и за припремање Војвођана, да се не осрамоте пред осталим Србима и Југословенима у дане европског рата.

Све што сам урадио 1912–1914, урадио сам највише заслугом Милана Прибићевића. Ако сам својим сужањством 1914–1918 сведочио против туђинских империјализама, и то је заслуга Милана Прибићевића, који је веровао да ја могу бити користан радник великој ствари за коју смо сви били вољни живети и мрети, и вером својом ме за тај рад оспособио.”¹⁴

У својим сећањима Васа Стајић прави грешку пошто Милан Прибићевић није имао службу у Београду. Наредбом министра војног од 10. априла 1912. године као пешадијски капетан II класе са дужности водника у XII пешадијском пуку „Цар Лазар” премештен је на дужност командира 4. чете 3. батаљона у II пешадијском пуку „Књаз Ми-

¹⁴ Милан Прибићевић и Васа Стајић упознали су се 1904. у Пакрацу. Васа Стајић, „Милану Прибићевићу хвала и слава!”, *Дан*, год. III бр. 547, 14. март 1937, 2.

хаило”, који је био стациониран у Нишу.¹⁵ У вези са његовим учешћем у Првом балканском рату нема довољно података, његови биографи наводе да се налазио у Трећој српској армији под командом генерала Божидача Јанковића и да се борио у биткама на Овчем пољу, код Битоља и код Једрена, односно да је командовао претходником „Моравског пука”.¹⁶ У јеку Брегалничке битке током Другог балканског рата 23. јуна 1913. године капетан Милан Прибићевић распоређен је на дужност команданта батаљона у Тимочкој дивизији II.¹⁷ Након завршетка балканских ратова оболео је од тифуса, због чега је враћен на лечење у Београд.¹⁸

Још док су трајале битке Другог балканског рата капетан Милан Прибићевић објављује своја ратна писма у *Српском књижевном гласнику*, која су насловљена „Наш највећи јунак”. Своје писање отвара постављајући питање да ли се о тек завршеном рату може почети са писањем а да се не крене са његовим јунаком, српским сељаком. Одмах даје и одговор: „Не може и не сме ни са чиме другим”. На рат је гледао као на смрт, он за њега значи умирање и јуриш у смрт. Када каже рат, мисли на тешке кише, блато, ветрове, снегове, маршewe који терају сузе на очи, као и на глад и жеђ, спавање на камену, у снегу, у води, у блату. Све то што је рат тражио имао је српски сељак, који је за њега диван војник „јер он има живце мирне, стрпљење силно”. Готово сваки српски војник био је сељак, а они ретки који су долазили из фабрике или канцеларије још увек су били близу сељаку. Због тога је целу српску војску називао сељачком, а њена душа је од

¹⁵ *Службени војни лист*, год. XXXII, бр. 9, 11. април 1912, 180.

¹⁶ Недостају подаци о тачном ратном ангажовању Милана Прибићевића у балканским ратовима. Његовог имена нема у попису официра II пешадијског пука „Књаз Михаило” првог позива пред балканске ратове, а ратни пут ове јединице не поклапа се са местима на којима се наводи присуство Милана Прибићевића. С друге стране, у саставу Треће српске армије налазили су се II пешадијски пук „Књаз Михаило” другог позива, као и Моравска бригада првог позива, у чијем саставу су били I и II прекобројни пук, где је постојала могућност распоређивања капетана Милана Прибићевића на командну дужност. Саша Недељковић, *Моравска дивизијска област (1883–1941)* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2021), 67–70; М. Богавац, н. д., 15.

¹⁷ Командант Тимочке дивизије II позива пуковник Драгутин Милутиновић у свом ратном дневнику за 23. јун (3. јул 1913) оставио је следећи запис: „Стижу овога дана и официри за попуну дивизије. Дође ми потпуковник Драгољуб Михаиловић за команданта XIV пука, капетан Милан Прибићевић за команданта батаљона и још два нижа официра, од којих један беше по презимену Комадина, бивши турски официр (Бошњак)”. Драгутин Милутиновић, *Тимочка дивизија: II поз. нар. војске у I. и II. балканском рату 1912–1913 године: белешке: са једном картом у прилогу* (Београд, 1926), 88.

¹⁸ С. Прибићевић, н. д., 639.

ње правила „брдо и планину“. Та душа покренула је српског војника да након проглашења мобилизације без поговора журећи крене стазицама ка зборним местима својих ратних јединица. Са српским сељаком ишао је и његов во, који је вукао топове, муницију, болнице и рањенике. Критике да српски сељак није знао зашто иде у рат одбацивао је сведочећи о сталним запиткивањима војника: „Је ли то Косово, када ћемо на Косово, где је Косово, оно је – није!“ За најтеже војничке радње, најопасније задатке увек се јављало на стотине добровољаца. Коначно, он истиче војничку дисциплину која је настала из јединства идеје и великог националног осећања. На крају својих ратних писама Милан Прибићевић нема дилему – ако је овај рат дао хероја, први и највећи херој рата је наш сељак. Зато он позива све да скину капу до земље и да се до земље поклоне пред силном снагом наших сељачких милиона. У исто време он упућује критику Београду, за који каже како у њему „ври живот“, како су кафане пуне, биоскопи и позоришта препуни, а пуне су биле и трговине. Да је држава била у рату у Београду се могло видети само по сељацима – војницима жутих у лицу, бледим, на штакама, без пушака и са пушкама и торбама. Они су се враћали из болница кући на боловања, у своје команде, или су ишли од надлежних до надлежних, или по различитим одборима где су тражили помоћ.¹⁹ Ова ратна писма изазвала су велико интересовање у јавности, због чега су прештампована и издавана као посебне брошуре.²⁰

Мобилизацију српске војске на почетку Првог светског рата Милан Прибићевић дочекао је у чину мајора, а распоређен је за команданта 3. батаљона XII пешадијског пука „Цар Лазар“.²¹ Његова јединица потиснута је 31. јула 1914. године са положаја Бујуклић ада – Рача и повлачила се за главнином пука, који се после пада Шапца концентрисао код Јевремовца. Према сведочанствима млађих официра мајор Милан Прибићевић показао је храброст и смиреност приликом командовања. Иако му није било место у првим борбеним редовима, он је са тих положаја командовао својом јединицом. Са положаја код Шапца пук је 18. августа премештен на планину Цер,

¹⁹ Милан Прибићевић, „Ратна писма: наш највећи јунак“, *Српски књижевни гласник*, књига XXX, свеска 12, (1913), 918–925; Милан Прибићевић, „Ратна писма: наш највећи јунак“, *Српски књижевни гласник*, књига XXXI, свеска 1, (1913), 37–43.

²⁰ Milan Pribićević, *Naš najveći junak (srpski seljak)* (Rijeka: Knjižara G. Trbojević, 1913).

²¹ У сачуваним бројевима *Службеног војног листа* нисмо пронашли када је Милан Прибићевић из чина капетана унапређен у чин мајора.

на линију фронта између Моравске и Комбиноване дивизије, где је учествовао у завршној фази Церске битке.²²

Највећи терет победе у Церској битки поднела је Комбинована дивизија. Њен VI прекобројни пук изгубио је у судару са аустроугарском војском 16. августа све команданте батаљона, 13 командира чета и водника, као и велики број војника.²³ Један од официра који је прекомандован у Комбиновану дивизију како би се надоместили губици међу командним кадрам био је и мајор Милан Прибићевић. Његова нова дужност од септембра 1914. године била је командант 1. батаљона у VI прекобројном пуку Комбиноване дивизије. Нови напад аустроугарске војске на Србију дошао је преко доњег и средњег тока реке Дрине. Како би ојачала Трећу армију Врховна команда јој је почетком септембра доделила Комбиновану дивизију, која ће за себе везати три аустроугарске дивизије и наредних 55 дана водити тешке битке на Гучеву, планинском гребену изнад реке Дрине.²⁴ Мајор Милан Прибићевић ће са својим батаљоном бити ангажован на Еминовим Водама, где ће се сударити са 42. хонведском (домобранском) дивизијом коју су чинили војни обвезници Срби и Хрвати са простора Хрватске и Славоније.²⁵ Из дневних извештаја аустроугарске војске може се видети готово свакодневна комуникација која је постојала између војника на линији фронта. Командант аустроу-

²² Непознат аутор, „Неколико момената из живота Милана Прибићевића као војника – официра у српској војсци“, *Политика*, бр. 10.347, 14. март 1937, 7–8.

²³ Комбинована дивизија формирана је на почетку рата, а дивизијску пешадију чинила су четири прекобројна пука: I и II који су чинили војни обвезници са територије Моравске дивизијске области, V обвезници из Шумадијске дивизијске области и VI обвезници из Тимочке дивизијске области. Командант Комбиноване дивизије био је генерал Михаило Рашић, а начелник штаба потпуковник Душан Трифуновић. Mile Bjelajac i Predrag Trifunović, *Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Kruševac: Narodni muzej, 1997), 66. Predrag Trifunović, *Pisanja generala Dušana Trifunovića* (Beograd: izdanje autora, 2014), 173.

²⁴ Крајем августа 1914. Комбинована дивизија је из састава Друге армије пребачена у Трећу, а са својих 17.000 војника и официра бранила је фронт дужине 17 километара. Почетком септембра једна колона Комбиноване дивизије освојила је Еминове Воде и коту 708 (Црни врх), а затим је у контранападу успела да овлада највећим делом планинског гребена Гучево. Борбе на Гучеву постале су симбол херојске одбране српске војске, али и великог страдања њених војника и официра. М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 74.

²⁵ 42. хонведску (домобранску) дивизију чинили су 25. пук (загребачки), 26. пук (карловачки), 27. пук (сисачки) и 28. пук (осјечки). Командант 27. пука био је Хрват пуковник Вјекослав Петковић, док је 28. пуком командовао Србин пуковник Никола Петровић. Живко Г. Павловић, *Битка на Колубари. Део 1, Дефанзивна битка. Св. 1* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 76–77; Драгољуб Узун-Мирковић, *Ратне успомене, Књ. 1* (Београд: издање аутора, 1930), 29.

гарског 28. пука пуковник Никола Петровић у свом извештају штабу дивизије од 13. септембра написао је следеће: „Интересантни су непријатељски покушаји, да наше војнике заведу на издајство. Око ¼ часа пред нападом певао је непријатељски стрељачки строј 'Лепа наша домовино' и 'Ој Хрвати јоште живи' и после сваке песме манифестовало се за Српско-Хрватско братство. На све овакве примамљиве узвике одговарали су наши војници – јер се друго што није могло ни очекивати – јаком ватром и одагнало су непријатељску вољу за оваквом фриволном игром. Срби су покушавали још да бацају у ровове цедуље, да би наше војнике покренули на прелазак у њихове редове, што је наравно изазвало огорчење”.²⁶ То се настављало и у наредним данима, те је 16. септембра у извештају 42. хонведске дивизије забележено: „Интересантно је напоменути опет један позив наших војника од стране Срба на пребегавање у њихов логор, у коме /позиву / се износи, да Руси надиру преко Карпата и Црногорци ка Сарајеву и ми не треба да проливамо братску крв, већ оружије да бацимо и њима у братски загрљај да дођемо”.²⁷ Иако су званични извештаји аустроугарске војске одбацивали и негирали успех српске пропаганде, стварно стање било је другачије. Из извештаја 42. хонведске дивизије од 17. септембра помиње се „жалосна истина” како је српска пропаганда дала резултате, јер је 25 подофицира Срба из 3. батаљона 28. пука побегло из редова аустроугарске војске. Њихов 3. батаљон чинили су војни обвезници са територије Срема, због чега се даље констатовало како се на „православно становништво” не могу ни мало ослонити, као и да треба зауставити слање Срба из овог пука у патроле јер се они више нису враћали.²⁸ Пропагандни одговор аустроугарске војске уследио је брзо – почели су лецима да засипају положаје српске војске, на којима је писало: „Српски војници! Преко десет хиљада ваше браће налазе се као војни заробљеници у Аустрији. Делимице се предају целе чете нашој војски, јер виде, да им је даља борба немогућа и без успјеха! Бадава губите главу и гинете лудо! Ми видимо, да сте, изморени и измучени и да вас ваши официри сабљом и револвером тјерају напред, ко што се марва тјера

²⁶ Војни архив (даље ВА), Пописник број 6, (даље П6), кутија 579, Комбинована дивизија I позива народне војске, Релација 55 дана на Гучеву, од 31. VIII 1914. г. до 24. X 1914. г., 83–84.

²⁷ У наставку извештаја Срби се називају „бедне краљеубице”, а затим се наводи како је Србин, потпоручник Радослав Таталовић из 26. пука, унапређен у чин поручника за „учињена сјајна дела пред непријатељем”. Исто, 110.

²⁸ Исто, 107.

на кланицу. Краљ ваш је побјегао из Србије, јер тамо није сигуран живота, а вас је оставио на милост Божију. Предајте се драговољно. Зајамчује вам се слобода и поштен живот, а после рата пустит ће вас вашим кућама и дати потпуна слобода!".²⁹

Најтеже борбе VI прекобројни пук водио је 15. октобра на Еминовим Водама када је повезивао правце главног и споредног напада Комбиноване дивизије. Његове три чете са три брдска и једним пољским топом пружале су помоћ десном крилу. Под вођством мајора Милана Прибићевића после 14 часова запаљене су две мине, чије су експлозије ужасно деловале на морал непријатељских војника. Једна од мина експлодирала је испод непријатељског рова и нанела је велике губитке у људству. Експлозија мина подигла је увис огромну количину камења, које је падало на војнике обе војске. Делови 3. батаљона вођени мајором Миланом Прибићевићем успели су под снажном непријатељском ватром да ускоче у једну од јама насталих после експлозије мине. Одмах је почело утврђивање положаја, који је померио одбрамбену линију српске војске. Даље напредовање јединица VI прекобројног пука било је заустављено услед снажног отпора аустроугарске војске, а укупно је из строја било избачено 1.454 војника и официра Комбиноване дивизије.³⁰

Борбе су настављене сутрадан, 16. октобра, дејством аустроугарске артиљерије на минску јаму у којој су се утврдили војници 3. батаљона VI прекобројног пука. Непрекидна артиљеријска ватра започела је пре 7 часова ујутру, а максимални интензитет достигла је после 11 часова. Након прекида дејствовања артиљерије уследио је јуриш непријатељских војника на центар и лево крило VI прекобројног пука на Еминовим Водама. Налет бројнијег непријатеља натерао је српску војску на повлачење таквом брзином да није успело запо-

²⁹ Командант комбиноване дивизије генерал Михаило Рашић је у својој наредби бр. 45. од 22. септембра садржају овог летка супротставио коментар који је на његовој полеђини записао војник Драгиша Шошић из 1. чете 4. батаљона XVII пешадијског пука Дринске дивизије: „Можете казати вашем Врању, нек се он извини, знамо ми њега и његове вештине, али му не помажу”. Такође истакао је своју срећу што се српски војници као јунаци боре на живот и смрт, не само као дисциплиновани војници који врше своје дужности, већ као убеђени браниоци својих „праћедовских огњишта”. Непријатељског војника именовао је као варварина који је пошао да нам попали домове и поубија жене, старце и децу, а доказа за то било је пуно у читавој Мачви. ВА, П6, кутија 579, Комбинована дивизија I позива народне војске, Прилози 55 дана на Гучеву, од 31. VIII 1914. г. до 24. X 1914. г., Наредба команданта Комбиноване дивизије I позива за 22. септембар 1914. г., 1–2.

³⁰ ВА, П6, к 579, Релација 55 дана на Гучеву, 220–223.

седње резервних одбрамбених положаја, при чему је био изгубљен утврђен митраљески положај. Командант VI прекобројног пука потпуковник Драгољуб Узун-Мирковић лично је заустављао војску коју је захватило расуло и враћао је на линију одбране. У том критичном тренутку мајор Милан Прибићевић успео је да сакупи једну чету јачине око 70 војника и са њом је самоиницијативно извршио јуриш на линију фронта, нападајући бок непријатеља. Настала је борба на бајонет и бомбу која је трајала преко 20 минута, а мајор Милан Прибићевић успео је да поврати претходно изгубљени утврђен митраљески положај. Затечени силином српског удара и под ватром српске пешадије и артиљерије аустроугарски војници почели су да се повлаче. На бојишту је остало преко 300 мртвих непријатељских војника, а око самог утврђеног митраљеског положаја лежало их је више од 100, док је 21 војник био заробљен. Борба на Еминовим Водама утихнула је тога дана у подне.³¹

У време када се одиграла битка на Еминовим Водама, на Гучеву се налазио врховни командант српске војске регент Александар Карађорђевић. На првој линији могао је да се увери у херојство војника и официра VI прекобројног пука. Истог дана, 16. октобра, унапредио је у чин пуковника команданта VI прекобројног пука потпуковника Драгољуба Узун-Мирковића, у чин потпуковника команданта 1. батаљона VI прекобројног пука мајора Милана Прибићевића, док је резервни наредник Милан Павићевић за вешто употребљених 40 бомби приликом враћања изгубљеног утврђеног митраљеског положаја, поред унапређења у чин водника, одликован и Карађорђевог звездом са мачевима IV степена.³² Командант Комбиноване дивизије генерал Михаило Рашић Наредбом бр. 70 од 16. октобра 1914. године озваничио је одлуку врховног команданта српске војске о унапређењима и одликовањима за подвиг који су извели официри и војници VI прекобројног пука.³³ Наредбом бр. 71 командант је похвалио све јединице, официре и војнике под његовом командом за показану дисциплину и велику храброст и самопожртвовање у борби са непријатељем. Јединице Комбиноване дивизије, које су се прославили на Церу, показале су достојну војничку висину и на Гучеву. Генерал Михаило Рашић посебно је истакао своје задовољство као

³¹ Исто, 224–226.

³² Исто.

³³ ВА, П6, к 579, Прилози 55 дана на Гучеву, Наредба бр. 70. Команданта Комбиноване дивизије I позива за 16. октобар 1914. год., 1–2.

команданта што су сви официри и војници у борбеним опасностима отправљали своје дужности у „овом великом времену, епохално и у историји српског народа, представљају народну свест, мушкост и идеално схватање дужности војника и Србина“.³⁴

У циљу заузећа стратешки важне коте 708 аустроугарска војска је 24. октобра 1914. године концентрисала своју 42. домобранску дивизију са четири пука и 16 пешадијских батаљона, а напад је подржавало 16 хаубица. Напад је планиран из три правца, а централном колоном командовао је пуковник Никола Петровић и на том правцу наступао је његов 28. пук. Напад је започео у раним јутарњим сатима, а коту 708 бранио је један батаљон V прекобројног пука II позива. Након што је између 11 и 12 часова пала кота 708, положаји VI прекобројног пука на Еминовим Водама били су угрожени са бока, због чега су се његови војници током слепоподнева повлачили како би избегли опкољавање и уништење.³⁵ За 55 дана борби на Гучеву из строја Комбиноване дивизије и њој придодатих јединица избачено је 11.420 војника, подофицира и официра, од којих је 2.497 погинуло, 7.914 рањено и 1.009 нестало.³⁶ У каснијим анализама борби током битке на Дрини генерал Панта Драшкић оспорио је успехе Комбиноване дивизије, за шта му је послужио неуспешан напад 15. октобра 1914. године када је група предвођена мајором Миланом Прибићевићем активирала mine на непријатељским положајима.³⁷ Међутим херојство војника 1. батаљона VI прекобројног пука и њиховог команданта Милана Прибићевића сутрадан, 16. октобра, у одбрани положаја на Еминовим Водама никако се нису могли оценити као неуспешни.³⁸

После повлачења са Гучева Комбинована дивизија је на почетку дефанзивне фазе Колубарске битке бројала свега 9.797 бораца, од чега је најбројнији био I прекобројни пук са 3.460 наоружаних и 135 ненаоружаних војника, док је бројчано најслабије стајао VI прекобројни пук са свега 1.791 војником, од којих су њих 200 били „пра-

³⁴ Исто, Наредба бр. 71. Команданта Комбиноване дивизије за 16. октобар 1914. год., Крст за све јединице, које сада припадају саставу ове дивизије или су јој придодате на тактичку употребу, 1–4.

³⁵ ВА, П6, к 579, Релација 55 дана на Гучеву, 240–257.

³⁶ У погинуле су били урачунати војници и официри који су били рањени или заробљени приликом пада коте 708, 24. октобра 1914. ВА, П6, к 579, Прилози 55 дана на Гучеву, Прилог бр. 106, Губици на Гучеву.

³⁷ Панта М. Драшкић, *Моји мемоари* (Београд: Српска књижевна задруга, 1990), 98–99.

³⁸ М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 80.

ви, стари војници”.³⁹ Као потпуковник Милан Прибићевић преузео је команду над I прекобројним пуком.⁴⁰ До 3. новембра 1914. Комбинована дивизија повукла се на положаје дуж десне обале реке Љига. Са тих положаја кренула је у офанзиву током Колубарске битке, водећи борбе са XIII аустроугарским корпусом и XI чешком региментом. До 15. децембра 1914. године Комбинована дивизија напредовала је ка Београду, у који је ушла након што се из њега повукла аустроугарска војска.⁴¹

У периоду затишја на фронту током 1915. потпуковник Милан Прибићевић налазио се са својим I прекобројним пуком. У то време међу појединим члановима Југословенског одбора јавља се идеја о акцији прикупљања добровољаца за српску војску међу јужнословенским становништвом у Сједињеним Америчким Државама (САД). Коначно, у лето 1915. године председник српске владе Никола Пашић дао је сагласност Франку Поточњаку да се започне са реализацијом те акције. Српска влада пристала је да сноси трошкове превоза добровољаца из Америке. Они би се упућивали на Солун, где би био организован биро који би радио на њиховом прихвату и транспорту у Ниш.⁴² У српској ратној престоници Нишу за прихват и опремање добровољаца био је задужен Словенац Драготин Густинчич. Требало је да се из Ниша добровољци упуте у Свилајнац, где би их прихватио потпуковник Милан Прибићевић. Његова обавеза је била да са њима изведе основну војничку обуку, као и да прати напредак јединица у које су били распоређени.⁴³ У вези са његовим избором за официра који је требало да прихвати добровољце Франко Поточњак је записао: „Он је веома способан и врсан вођа, к томе је веома наображен,

³⁹ Током борби на Гучеву VI прекобројни пук је због губитака четири пута добијао попуну. Исто, 81.

⁴⁰ Командант VI прекобројног пука пуковник Драгољуб Узун-Мирковић га у својим ратним сећањима на Колубарску битку не наводи као команданта батаљона у саставу његовог пука.

⁴¹ М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 85–88.

⁴² Ову идеју разматрали су Љубо Леонтић, Франко Поточњак и Франо Супило. Ljubo Leontiћ, *O jugoslovenskom odboru u Londonu: jugoslovenska narodna odbrana u južnoj Americi i jugoslovensko narodno vijeće u Washingtonu* (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1961), 124–127; Ivan Čizmić, „Dobrovoljački pokret jugoslavenskih iseljenika u SAD u Prvom svjetskom ratu”, *Historijski zbornik*, br. 23/24, (1970/1971), 26–27; Никола Поповић, „Српска влада и добровољачко питање”, у: *Србија 1915. године*, зборник радова, уредник Љиљана Алексић (Београд: Историјски институт, 1986), 48.

⁴³ Ивана Груден Милентијевић, „Организација српске војске и објава мобилизације”, у: *Ниш ратна престоница Србије 1914/1915*, уредник Славиша Поповић (Ниш: Народни музеј, 2014), 110.

а душом и тијелом је једнако одан и воли Хрватску и Србију”.⁴⁴ Ова идеја није реализована јер српско Министарство финансија није прихватило да одобри кредит из ког би се подмирили трошкови превоза добровољаца из САД.⁴⁵

Почетак напада Централних сила на Србију октобра 1915. године I прекобројни пук Комбиноване дивизије и његовог команданта потпуковника Милана Прибићевића затекао је у новоформираној Тимочној војсци под командом генерала Илије Гојковића. Комбинована дивизија држала је фронт према Бугарској, који се протезао од Затвореничке пољане, преко Вршке чуке до Великих извора код Зајечара. Пукови су за време затишја били попуњени новим војницима и ојачани артиљеријом која је била заробљена од непријатеља. Бугарски напад отпочео је у ноћи 13/14. октобра,⁴⁶ а Комбинована дивизија успела је да задржи своје почетне положаје до 26. октобра. Након тога дивизија се повлачи ка Соко Бањи и Алексинцу, да би током новембра штитила повлачење главнине српске војске водећи борбе код Прокупља, Урошевца, на Слатини код Приштине и на Шар-планини.⁴⁷

О командовању потпуковника Милана Прибићевића I прекобројним пуком остала су забележена сведочанства српских војника. Војници Васиљко Стаменковић из села Крушевице и Владимир Илић из села Преданче код Власотинца били су заробљени од бугарске војске у Алексинцу пошто је мост преко Јужне Мораве минирао потпуковник Милан Прибићевић приликом повлачења.⁴⁸ Сећања на њега оставио је и војник Радослав Марковић, који је негде приликом повлачења налетео на пуковника Војислава Томића, команданта XI пешадијског пука „Вожд Карађорђе” из Шумадијске дивизије. Он је био члан Преког суда и ако би наишао на војника који лута знао је да га убије без милости. Међу војницима су се преносиле и преувеличавале приче како је убио 200 војника. Због тога је Радославу Марковићу и његовом саборцу нареднику Милосаву Цокићу на стражи пало на памет

⁴⁴ Franko Potočnjak, *Iz Emigracije, knj. 2* (Zagreb, 1919), 18.

⁴⁵ Драгослав Јанковић и Богумил Храбак, прир. *Записници седница Министарског савета Србије: 1915–1918* (Београд: Архив Србије, 1976), 89, 101; Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године* (Београд: Институт за савремену историју, Експорт-прес, 1973), 505–506.

⁴⁶ По новом календару.

⁴⁷ М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 88–93.

⁴⁸ Видети: Мирослав Б. Младеновић, *Села у власотиначком крају: (порекло – траг времена)* (Власотинце, 2018).

да га убију. Стражари су уперили пушку на пуковника Томића, који је успео да потегне пиштољ на њих. Напету ситуацију решио је ађутант пуковника Војислава Томића и обе стране спустиле су оружје. Због тога што су га зауставили и уперили оружје у њега пуковник Томић је на лицу места наредника Милосава Цокића и војника Радослава Марковића осудио на смрт, а за извршење казне задужио је његовог претпостављеног потпуковника Милана Прибићевића. Када су му предали наредбу, потпуковник Прибићевић им је рекао: „Не ваља. Ништа не ваља! Могу да вас спасим само ако вас одмах пошаљем у борбу, на прву линију”. Затим је наредбу о стрељању пресавио и ставио у свој џеп. Исте ноћи војници су са својом јединицом кренули у борбу, на прву линију фронта. Пошто је остао без чина Милосав Цокић је тражио од потпуковника Прибићевића да му се чин врати, што је он условио довођењем у штаб пука „живог језика”. Како је Милосав Цокић био изузетно храбар, он је заједно са Радославом Марковићем по месечини допузао до бугарске страже која је спавала. Просекао је жицу маказама, провукао се у ров, онесвестио бугарског војника, ставио му џак на главу, везао руке, ноге и живог га донео пред потпуковника Милана Прибићевића, који му је након тога вратио чин наредника.⁴⁹

О повлачењу српске војске у јесен 1915. године сећања је оставио војник Милорад А. Перуничкић из села Слатине код Чачка.

„Први прекобројни пук Комбиноване дивизије почео је одступање са положаја Вршка чука, код Зајечара. На челу пука био је командант, млади потпуковник Милан Прибићевић.

Октобарске јесење кише и лапавица, наше нагло одступање, а још наглије непријатељско гоњење, затим борбе нашег пука са непријатељем на Планиници код Зајечара, на Алексинцу, Прокупљу, Урошевцу и осталим местима, а затим тешки албански пролази ни у једном тренутку нису дали повода команданту Прибићевићу да се одвоји од нас, од својих војника, већ је свакад и увек био с нама. У борби је био први пред пуком, а у одступању ишао је последњи за пуком.

Сваког дана при одступању Прибићевић би нас својим говором храбрио и челичио. Уливао нам је наду у боље дане и у срећан исход рата по нас, тако да смо у тим тренуцима све муке заборављали и челичнији и храбрији даље отступали.

⁴⁹ Радосав Марковић, „Донео живог Бугарина”, у: *Три силе притисле Србију: приче Солунаца*, приредили Драгутин Паунић, Милија Ђорђевић (Београд: Народна књига, 1988), 115–126.

После Албаније наш пук је остао подуже у Елбасану и на околним положајима око Елбасна као заштитница целе српске војске и бежаније. Тек првих дана марта прешао је на Крф.

На основу једне наредбе команданта пука Прибићевића, за време шестодневног марша од Елбасана до Валоне, сви официри у пуку, па и сам командант ишли су пешке, а њихове коње јахали су болесни војници који нису могли да пешаче. Они би неминовно пропали да није било овог племенитог поступка команданта Прибићевића. Његовог белца јахао је један болесни војник, мислим родом из Крагујевца.”⁵⁰

Српским војницима било је запрећено најстрожим казнама, укључујући и смртну, за покушаје пљачке и крађе од албанског становништва током повлачења. Пуковски благајници били су задужени да новцем плаћају храну у случају да је пронађу код локалног становништва. Војници из састава Комбиноване дивизије у потрази за хлебом изазвали су инцидент и пушкарање са Албанцима из села Полисе у околини Драча. Том приликом убијена су двојица мештана, а шест српских војника изведено је пред Преки суд наређењем команданта дивизије генерала Михаила Рашића. Потпуковник Милан Прибићевић осудио је два војника на смртну казну стрељањем, док су четворица осуђена на по тридесет батина.⁵¹

Током повлачења српске војске преко Албаније Комбинована дивизија стално је вршила бочне одступне маршеве, вешто избегавајући опкољавање и заробљавање. Пред полазак пут Албаније у Призрену је дошло до сусрета краља Петра I Карађорђевића са командантом дивизије генералом Михаилом Рашићем. У извештају који је поднео краљу командант дивизије навео је да је услед дезертерства у Комбинованој дивизији од 11.000 остало тек 6.000 војника. Дивизија, а са њом и I прекобројни пук, повлачила се правцем Призрен – Љум Кула – Бицан – Дебар – Мирака и даље према Елбасну. Током повлачења она је остала ратна формација која је имала задатак да затвори правац непријатељу од Струге ка Елбасану и тако буде заштита прикупљању српске војске на обалама Јадранског мора у Албанији. Након извршеног задатка Комбинована дивизија се при-

⁵⁰ „Један сељак о поч. Милану Прибићевићу”, *Време*, год. XVII, бр. 5447, 15. март 1937, 4.

⁵¹ Mile Bjelajac, Gordana Krivokapić-Jović, *Prilozi iz naučne kritike – srpska historiografija i svet: (uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću historiografiju)*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 362.

купила и маршем од Елбасана преко Фијерија стигла у Валону, те је као претпоследња јединица српске војске бродовима пребачена на Крф.⁵²

Почетком марта 1916. године, према подацима достављеним од савезника преко војног изасланика у Паризу, распоред српских војника који су се повукли био је следећи: у Албанији се налазило око 10.000 војника, на Крфу 134.400, у Бизерти (Тунис) 10.624, у Солуну 4.584, а процене су говориле да се у Епиру налазило између 3.000 и 4.000 људи.⁵³ Српска војска је у својим извештајима наводила да је на Крф укупно било пребачено 151.828 официра и војника. Од овог броја на Крфу је од исцрпљености и болести умрло 7.750, а у Бизерти њих 2.524.⁵⁴ Врховна команда извршила је реорганизацију српске војске, која је била подељена на шест дивизија. Свака дивизија делила се на две пешадијске бригаде, које су у свом саставу имале два пешадијска пука, а сваки пук имао је три батаљона, при чему су три чете чиниле батаљон.⁵⁵ Остацима Вардарске дивизије, која је формирана 1915. године, током спроведене реорганизације придодати су остаци Комбиноване и Брегалничке дивизије. За команданта Вардарске дивизије именован је пуковник Милан Туцаковић, док је за начелника штаба именован пуковник Душан Трифуновић, који је ту дужност обављао у Комбинованој дивизији.⁵⁶

Потпуковник Милан Прибићевић је након реорганизације српске војске именован за команданта XXI пешадијског пука, који се налазио у саставу I бригаде Вардарске дивизије. Како је у његовом пуку било неколико познатих глумаца, јавила се идеја да се оснује позориште. У договору са командом основали су позориште Вардарске дивизије, костими су направљени од ђакова за храну, а затим фар-

⁵² М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 93–94.

⁵³ Далибор Денда, „Српска војска 1914–1918 (бројно стање, организација, формација и опремљеност)”, *Војноисторијски гласник – посебно издање: Први светски рат – 100 година касније*, (2019), 25.

⁵⁴ Горан Милорадовић, „Бројно стање српске војске на Солунском фронту 1916–1918. године и војно-политичка подршка руске империје Краљевини Србији”, у: *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*, уредници Срђан Рудић, Константин В. Никифоров (Београд: Историјски институт; Москва: Институт за славистику Руске академије наука, 2018), 221–222.

⁵⁵ После опоравка на Крфу од пролећа 1916. српска војска била је организована у три армије чије су дивизије чинили војници свих позива, а њихова бројност била је слабија од оне на почетку рата. Прву армију чиниле су Моравска и Вардарска дивизија, Другу армију Шумадијска и Тимочка дивизија, а Трећу Дринска и Дунавска дивизија. Д. Денда, *н. д.*, 26.

⁵⁶ М. Bjelajac, P. Trifunović, *Između vojske i politike*, 97–98.

бани и на њима рађене сликовите националне шаре. Разни оклопи израђивани су од обичних лимених конзерви и кутија, док су мачеви израђивани од летава. Позорница је изграђена под ведрим небом, а репертоар је био националног карактера. Сведоци су забележили да је као глумац и говорник био ангажован и сам потпуковник Милан Прибићевић.⁵⁷ Након обуке која је изведена на полуострву Халкидики јединице Вардарске дивизије пребачене су јула 1916. на Солунски фронт испод Могленских планина.⁵⁸ Потпуковник Милан Прибићевић није дочекао почетак борби свог XXI пешадијског пука на Солунском фронту – новине *Велика Србија* објавиле су 10. августа 1916. године вест да је прихваћена оставка пешадијског потпуковника Милана Прибићевића на државну службу.⁵⁹ Пред одлазак из пука, окружен својим војницима, одржао је опроштајни говор:

„Тешког вас срца остављам и предајем другом команданту, али се тешим тиме што одлазим у Америку једним исто тако важним послом. Идем да нашу браћу, који су у Америци, прикупим и организујем, јер и они желе да поднесу своје жртве за ослобођење наше отаџбине. Остајте збогом и довиђења у Великој Југославији”.⁶⁰

Занимљиво је да је два дана касније недељник *Die Drau* на својим страницама донео вест о смрти Милана Прибићевића.⁶¹ Према сазнањима овога листа, различите гласине о његовој смрти појављивале су се и раније. Према једном таквом јављању као место његове смрти означено је Краљево, где је наводно био убијен од својих војника којима је командовао као мајор. Ову вест одбацио је *Hrvatski dnevnik*, који је навео како је мајор Милан Прибићевић, брат народног посланика Светозара Прибићевића, „нашао јуначку смрт у Босни и то у сребреничком срезу”.⁶² Погинуо је приликом уласка српске војске у Босну и Херцеговину 1914. године, а његов гроб наводно се

⁵⁷ Олга Марковић, „Српска војничка и заробљеничка позоришта у Првом светском рату”, *Театрон*, бр. 166–167, (2014), 160.

⁵⁸ М. Bjelajac, Р. Trifunović, *Između vojske i politike*, 98.

⁵⁹ Дневни лист *Велика Србија* излазио је у Солуну од 1916. до 1918, о њему је бригу водио српски конзулат у Солуну. Директор је био Александар Јовановић, а лист је доносио вести из земље и света, са фронтова, дописивање наших избеглица и њихових породица у домовини, записе о животу наших војника. *Велика Србија*, бр. 121, 10. август 1916, 2.

⁶⁰ „Један сељак о поч. Милану Прибићевићу”, *Време*, год. XVII, бр. 5447, 15. март 1937, 4.

⁶¹ *Die Drau* је био хрватски недељник који је излазио у Осијеку на немачком језику. Лист је био гласило хрватске Чисте странке права и њеног политичког вође Јосипа Франка.

⁶² *Hrvatski dnevnik* је био дневни лист који је излазио у Сарајеву.

налазио у селу Карина, на путу у Клотијевац, око три сата далеко од Сребренице. У коментару новинара листа *Велика Србија* наведено је да Аустријанци траже чак и гробове наших официра, али гроб Милана Прибићевића неће наћи. Истовремено новинар износи своје уверење како ће Милан Прибићевић, када се буде вратио из иностранства, „наћи гроб наших злотвора, макар га потражио чак у Пешти или Бечу”.⁶³

Након што је остала без могућности попуне војске регрутима, влада Краљевине Србије променила је став према ангажовању добровољаца. Од средине 1916. године добровољци добијају на значају, пошто су остали једини могући начин попуне јединица српске војске на фронту. Добровољачко питање било је од изузетне важности и за Југословенски одбор, који је још почетком 1915. пред српску владу изнео предлог о стварању „Јадранске легије”. У њене редове требало је да ступе Срби, Хрвати и Словенци поданици Аустроугарске монархије, а легија би се борила у саставу српске војске.⁶⁴ На војничку вредност добровољаца савезницима је указивао генерал Михаило Рашић, који је након расформирања Комбиноване дивизије распоређен на дужност српског војног представника у Француској. Он је амбасади Велике Британије у Паризу предочио могућност да би се у САД могло сакупити до 20.000 добровољаца за српску војску. Од Велике Британије тражила се помоћ за њихово прихватање на територији Канаде.⁶⁵ Коначно рад српске владе на прикупљању добровољаца убрзан је почетком јула 1916. године, када је генерал Божидар Терзић, министар војни, предложио да се у САД пошаље мисија на челу са потпуковником Миланом Прибићевићем. Он је у САД требало да оде као официр у оставци, а био је идеалан за ту мисију пошто је потицао из угледне и познате српске породице са Баније, а његов рођени брат Светозар био је један од политичких првака српског народа у Хрватској и Славонији. Као официр важио је за једног од оних неустрашивих бораца за које су кружиле приче да их „не бије куршум”.⁶⁶ Такође,

⁶³ *Велика Србија*, бр. 149, 6. септембар 1916, 3.

⁶⁴ М. Радојевић, *Научници и политика*, 164; Предраг М. Вајагић, „Срби из Сједињених Америчких Држава – добровољци у Великом рату”, у: *Добровољци у Великом рату: 1914–1918*, уредници Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања Београд; Нови Сад: Матица српска Нови Сад, 2018), 253–254.

⁶⁵ Богумил Храбак, „Сакупљање Југословена добровољаца у Северној Америци 1914–1916. године”, *Историјски зборник*, бр. 7, (1986), 186–188.

⁶⁶ ВА, ПЗ, к 111, ф 1, бр. 1/12, Телеграм ФЂОбр. 673 пуковника Божидара Терзића, српског министра војног српској врховној команди, Никола Поповић, прир. *Југословенски*

познавао је политичке прваке Срба из пречанских крајева, а имао је пуно личних познанстава међу Банијцима, Личанима и Кордунашима, чији менталитет је врло добро познавао.⁶⁷ Међутим, када је добио обавештење како је одређен за рад у мисији која је требало да прикупља добровољце у САД, потпуковник Милан Прибићевић није желео да напусти свој XXI пешадијски пук. Његову одлуку подржао је командант Прве армије генерал Петар Бојовић, који је сматрао да му је он као искусан официр неопходан у пуку. Сам Милан Прибићевић је сматрао за срамоту напуштање свог пука у тренутку када је на положајима Солунског фронта ишчекивао да ступи у борбу са непријатељем. Коначно свој пристанак дао је уз услов да му се за одлазак у САД изда наређење.⁶⁸

Пре поласка у САД потпуковник Милан Прибићевић је 31. августа 1916. године у Паризу доставио свом претпостављеном генералу Михаилу Рашићу *Меморандум о регрутовању и превозу Југо-словена из Америке за српску војску и План за рад на сакупљању добровољаца, Срба, Хрвата и Словенаца у Америци за српску војску*. План је полазио од неопходности споразума са Југословенским одбором у Лондону због бројности Хрвата у САД, који су имали потпуну већину. Такође, било је потребно синхронизовати акцију са мисијом епископа Варнаве Росића, који је по плану требало да буде послат у САД да среди црквене прилике међу српским исељеницима.⁶⁹ Као отежавајуће околности по деловање његове мисије у САД навео је нејединство како међу Србима, тако и међу Србима и Хрватима. Ово друго нејединство стално се продубљивало пропагандним активностима немачких и аустроугарских агената. Од пресудне важности било је да

добровољци 1914–1918: зборник докумената (Београд: Графос 1980), 96; Софија Божић, „Почетак политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС/Југославији (1918–1923)”, *Токови историје*, год. XXXIX, св. 3, Београд, (2006), 7–8.

⁶⁷ Б. Храбак, н. д., 189.

⁶⁸ Телеграм бр. 496 Матије Бошковића, српског посланика и Лондону, српском министру иностраних послова, у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 97.

⁶⁹ Од овог плана се одустало и епископ велешко-дебарски Варнава Росић није послат у САД. Уместо њега 1917. по други пут током рата у САД је стигао јеромонах Николај Велимировић. О његовој другој мисији видети: Предраг М. Вајагић, „Мисија Николаја Велимировића у Првом светском рату”, у: *Улога и значај свештеника у балканским и Првом светском рату*, уредник Видоје Голубовић (Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца; Бијељина: Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, 2021), 72–84.

деловање мисије буде организовано тако да не повреди неутралност САД која је била на снази.⁷⁰

Начин рада на прикупљању добровољаца био је заснован на путовању по градовима и српским исељеничким колонијама широм САД. План је био да се наши исељеници позивају на „народна села“, где би им певао гуслар Петар Перун Перуновић. Скупове би пратила „погодна предавања“, а Прибићевић је рачунао да ће појава гуслара Перуновића привући „наш народ“ у САД пошто је одрастао на народним епским песмама. Сам Прибићевић требало је да буде дискретан, а за јавне акције били би задужени слабо упадљиви људи. У јавности је требало иступати са информацијама да је његова мисија окренута ка сакупљању радне снаге за рад у фабрикама муниције које су се налазиле у Француској и Енглеској. У случају да непријатељска пропаганда то покуша да оспори у америчкој јавности, одговор је требало да буде негирање и побијање тих навода. Такође, намеравао је да искористи организацију Српске народне одбране у САД, са којом је постојала веза још из времена пре рата. Код америчких званичника требало је да се представља као бивши официр српске војске, који је дао „оставку“ на положај.⁷¹

О почетку свог рада у периоду октобар – децембар 1916. године потпуковник Милан Прибићевић поднео је детаљан извештај својим претпостављенима. У октобру, одмах по доласку у САД, имао је састанак са Михајлом Пупином, који је у том тренутку био председник организација Савеза сједињених Срба „Слога“ и Српске народне одбране, као и конзул Краљевине Србије. Након тога је посетио Пају Радосављевића, председника Српског православног савеза „Србобран“. Током разговора са њима као предводницима српских исељеника у САД упознао их је са циљевима своје мисије. Након тога позвао је на састанак Милана Марјановића, изасланика Југословенског одбора, преко кога је ступио у контакт са римокатоличким свештеником дон Ником Гршковићем, једним од предводника хрватских исељеника. Као највећи проблем видео је подељеност међу Србима, која се није

⁷⁰ Меморандум о регрутовању и превозу Југословена из Америке за српску војску; План за рад на сакупљању добровољаца, Срба, Хрвата и Словенаца у Америци за српску војску, *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*; књ. 21, 1916 и 1917. година, *Рововска војна српске војске на Солунском фронту. I период рововске војне* (Београд: Главни ђенералштаб, 1931), 652–658, ВА, ФВКС, П16, к 1, ф 1, бр. 24/1, План за рад на сакупљању добровољаца, Срба, Хрвата и Словенаца у Америци за српску војску.

⁷¹ Исто, 658–659.

завршавала на нивоу сукоба између „Слоге” и „Србобрана”, већ су оба савеза унутар себе имала опозициону струју која се борила да сруши постојећу управу. Интензитет сукоба зависио је од међусобног оптуживања свих актера у српској штампи, а највеће проблеме правио је лист *Српски дневник*, који се водио као независан, величао је Михајла Пупина, а нападао све његове противнике и неистомишљенике. До краја 1916. потпуковник Прибићевић успео је да обиђе српске и хрватске исељеничке колоније у Њујорку, Филаделфији, Кливленду, Питсбургу, Стелтону, Мекиспорту, Џонстону и готово све колоније у Пенсилванији. На свим сусретима са исељеницима тумачио им је циљеве борбе српског народа, нудио доказе да ће Србија победити, као и да је јединство свих јужнословенских народа са Србијом сигурно и да ће доћи тренутак када ће оно бити манифестовано приликом ослобођења наших територија. Предвиђања потпуковника Прибићевића била су да ће до краја 1917. пут Европе у српску војску кренути до 10.000 добровољаца. На крају свог извештаја навео је да верује како би све послове могао да заврши до краја фебруара 1917. године, након чега је изразио жељу да се врати у свој пук на Солунском фронту.⁷²

У жељи да уједини српско исељеништво у САД потпуковник Милан Прибићевић покушао је да два међусобно супротстављена савеза окупи у оквирима организације Српске народне одбране. Његов план је био да Српска народна одбрана делује на читавој територији САД са задатком сакупљања добровољаца за српску војску. На тај начин требало је смањити утицај који је Михајло Пупин имао на део српских исељеника. Међутим Михајло Пупин је лако прозreo праве намере шефа српске мисије, због чега је према деловању Српске народне одбране заузео негативан став и није се укључио у активности које је она предузимала. То је био сигнал за Пупиновог блиског сарадника Милана Јевтића да на страницама *Српског дневника* започне са серијом текстова који су омаловажавали Српску народну одбрану. Исељеници окупљени око Савеза „Србобран” стали су на страну Милана Прибићевића.⁷³

⁷² Извештај потпуковника Милана Прибићевића о свом раду на прикупљању добровољаца у Северној Америци од почетка октобра до почетка децембра 1916. године, у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 152–165.

⁷³ Ubavka Fejić Ostojić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1994), 129–130; Драгољуб Живојиновић, *У потрази за заштитником: студије о српско-америчким везама: 1878–1920. године* (Београд: Албатрос плус, 2010), 75–76.

Други извештај о деловању војне мисије потпуковник Милан Прибићевић упутио је својим претпостављенима 28. марта 1917. године. У уводном делу приказао је околности везане за формирање и почетак рада Српске народне одбране, при чему су два централна одбора била организована у Чикагу и Детроиту како би били што ближи исељеничким колонијама. Следећа тачка његове мисије била је Канада, коју је лично посетио како би договорио детаље везане за боравак добровољаца на њеној територији. Постигнут је договор да се ради на томе да добровољци што мање бораве у Канади и да се максимално убрза њихово укрцавање на бродове. Након тога посетио је исељеничке колоније у Торонту, Хамилтону, Веланду и Фелсфју. Успостављена су четири обавештајна пункта са задатком да воде пропаганду у корист Краљевине Србије у канадској јавности, односно да сакупљају добровољце.⁷⁴

Америчке власти активно су пратиле деловање српске војне мисије, али њеним члановима нису прављене никакве сметње. Потпуковник Милан Прибићевић истрајавао је на идеји да његово присуство треба временски ограничити на још два месеца, током којих би поставио темеље и принципе деловања организације Српске народне одбране која би сакупљала и слала добровољце у српску војску. На крају извештаја молио је српску владу за пуно поверење према раду његове мисије, као и да се прихвате сви њихови предлози. Он је очекивао да ће у скорије време доћи до прекида дипломатских односа између САД и Аустроугарске монархије, што би умногоме олакшало његов даљи рад. Улазак САД у рат доносио је опасност да српски исељеници ступе у њену војску, што је требало по сваку цену избећи.⁷⁵ Према извештајима, први период акције потпуковника Милана Прибићевића на сакупљању добровољаца у САД окончан је са августом 1917. године. Укупно је ка Северној Африци и логору у Бизерти послато 2.166 добровољаца.⁷⁶

Извештај о раду своје мисије у периоду од средине фебруара до Видовдана 1917. потпуковник Милан Прибићевић поднео је гене-

⁷⁴ Извештај потпуковника Милана Прибићевића о свом раду у Америци од децембра 1916. до марта 1917. године, у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 169–172.

⁷⁵ Исто, 173–178.

⁷⁶ Предраг М. Вајагић и Владимир М. Павлов и Дејан М. Маодуш, *Амерички Срби добровољци српске војске у Великом рату* (Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца Бачка Паланка, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918 њихових потомака и поштовалаца, 2024), 217.

ралу Михаилу Рашићу 29. јуна 1917. године. Једна од најзначајнијих активности био је његов рад на јачању Српске народне одбране, у оквиру чега је посетио многобројне исељеничке колоније где су основане месне организације. У свакој прилици покушавало се измирење међу завађеним странама. Велике сметње у раду чинило му је писање *Српског дневника*. Што се тиче његовог односа са Михајлом Пупином, он је био љубазан у директним сусретима, али његов став према сакупљању добровољаца био је „хладан“, при чему ниједним гестом није дао подршку акцији. У великом броју српских исељеничких колонија гостионичари и трговци су одлазак људи у добровољце сматрали својом личном штетом, због чега су јавно и тајно иступали против његове акције.⁷⁷

Нови извештај генералу Михаилу Рашићу потпуковник Прибићевић поднео је већ 29. јула 1917. У циљу што ефикаснијег сакупљања добровољаца предлагао је да се од америчких власти затражи озваничење његове мисије, сагласност за отварање кампа на територији САД, долазак српских официра и подофицира у тај камп, као и да САД на себе преузму издржавање и наоружавање добровољаца српске војске.⁷⁸ Остварење ових идеја у стварности имало би великог одјека јер би се агитација тиме још више појачала и допрла до многих Југословена, а нарочито Хрвата и Словенаца. Сматрао је како би у том случају Хрвати и Словенци радије улазили у српску војску која би била на територији Америке. Потпуковник Прибићевић истрајавао је на ставу како може да окупи између 5.000 и 10.000 добровољаца, али да су му за то потребна новчана средства. Није могао тачно да одреди до ког времена би трајала главна регрутација. Покрет је већином захватио Србе, полако је захватао Хрвате, док су Словенци били „потпуно мртви“. Такође, започело се са регрутовањем добровољаца родом из Црне Горе, при чему су они били у обавези да потпишу изјаву како неће напустити српску војску до завршетка рата, па ни ако их позове краљ Никола I Петровић.⁷⁹

⁷⁷ Војном Изасланику код Француске Врховне Команде, у: *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г. Књ. 23, 1917. година, Рововска војна српске војске на Солунском фронту. II период рововске војне, Дефанзива српске војске* (Главни ђенералштаб Београд, 1933), 695–707.

⁷⁸ САД су ушле у Први светски рат на страни Антанте 6. априла 1917.

⁷⁹ Извештај пов. бр. 61 Милана Прибићевића ђенералу Михаилу Рашићу, српском војном изасланику при француској Врховној команди, у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 182–186.

Током лета 1917. у мисију потпуковника Прибићевића послати су резервни поручник Павле Јовановић и потпоручник Константин Јоксимовић, а у јесен исте године у САД су стигли мајор Срдан Гајић, коњички капетан II класе Вјекослав Фон, резервни капетан II класе Стеван Милутиновић, пешадијски поручник Милан Рајковић, резервни поручник Владимир Скобла, резервни потпоручник Јосип Чејка, резервни потпоручник Александар Стефановић, наредник Рад. Дукић, наредник Сава Гаврилов, наредник Свет. Радуловић, наредник Вјекослав Мандић и наредник Андрија Ђурчић.⁸⁰ Приликом њиховог избора водило се рачуна да се изаберу официри „задојени” идејом југословенства. Тиме се требало добити на другачијем поступању са добровољцима од оног које је важило код српског војника.⁸¹ Дотадашњи рад потпуковника Милана Прибићевића генерал Рашић је 1. августа 1917. године повољно оценио. Као његов надређени сматрао је како „врло добро разуме и руководи послом, који му је поверен”.⁸²

Повлачење Михајла Пупина са места председника организације Српске народне одбране за последицу је имало интензивирање напада *Српског дневника* на потпуковника Милана Прибићевића. Одлазећи у мисију која му је била поверена на територији САД, у основи свог плана деловања он је имао југословенски концепт уједињења јужнословенских народа. Реална слика била је условљена организовањем и стањем у коме се налазило српско, хрватско и словеначко исељеништво у САД, због чега је остварење овог плана у старту било осуђено на неуспех. Хрватски и словеначки исељеници имали су велике резерве и опрез када је било у питању уједињење са Србијом; полазна тачка била је бојазан од могуће српске превласти у новој држави. Међу њима је преовладало мишљење да ће њихова будућност бити сигурнија у Аустроугарској монархији. Магловита основа на којој је требало да се изврши уједињење у нову државу, као и политички представници хрватског и словеначког народа који су заговарали ту идеју у оквиру Југословенског одбора нису били фактори који су могли да их мобилишу. Ни у редовима српског исељеништва стање није било ништа боље – дубока подела између вођа, а затим и чланова два српска савеза „Слоге” и „Србобрана”, отежавала

⁸⁰ П. Вајагић, В. Павлов, Д. Маодуш, н. д., 222.

⁸¹ , ВА, П16, к 1, ф 3, бр. 28, Писмо бр. 1785 генерала Михаила Рашића, српског војног изасланика при француској Врховној команди, српском министру војном.

⁸² Од делегата ђенерала Рашића, у: *Велики рат Србије*, књ. 23, 693–695.

је рад мисије. Покушаји потпуковника Прибићевића да их стави под контролу давали су само привид успеха. До доласка потпуковника Прибићевића, Пупин је као један од предводника српских усељеника имао став како су Србији потребнији новац и дипломатска подршка за борбу коју је водила. Такав став имале су и америчке власти, којима није одговарало да емигранти из Европе, који су као радници били преко потребни индустрији САД, одлазе да се боре у рату.⁸³

У свом последњем извештају генералу Михаилу Рашићу 28. фебруара 1918. године потпуковник Милан Прибићевић затражио је да буде разрешен дужности шефа мисије за сакупљање добровољаца у САД, као и да се врати на Солунски фронт на командну дужност у јединици коју је напустио. Посебно је молио да му се на команду доделе добровољци које је послао у српску војску пошто им је дао реч да ће у борби бити уз њих. Главни разлози због којих је донео овакву одлуку били су: деловање мисије је у мањем делу било војничко, а у већем национално-политички, успех мисије зависио је од југословенске политике Србије која није показивала разумевање према осећањима и тежњама Хрвата и Словенаца, највећа сметња раду мисије било је деловање Михајла Пупина и групе његових присталица окупљених око редакције листа *Српски дневник*, рад мисије ни после уласка САД у рат није био озваничен.⁸⁴

Читаоци листа *Американски Србобран* обавештени су 15. марта 1918. године да се потпуковник Милан Прибићевић по својој жељи враћа на Солунски фронт.⁸⁵ Српска војна мисија у САД наставила је са радом, а руковођење њеним радом преузео је мајор Срдан Гајић. Последње обраћање потпуковника Милана Прибићевића као шефа војне мисије било је 24. априла 1918, када је издао наредбу о новој

⁸³ Милан, Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату: (1914–1918)* (Ново Милошево: Банатски културни центар; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014), 165–166; Милан Мицић, „Добровољци српске војске у Првом светском рату”, у: *Први светски рат*, уредници Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић (Нови Сад: Матица српска, 2015), 261, 267; Милан Мицић, „Михајло Пупин и прикупљање добровољаца за српску и црногорску војску у САД 1914–1918.”, у: *Елите у Великом рату*, уредници Мирослав Јахимовић, Владимир Иванишевић, Ивана Петровић (Нови Сад: Архив Војводине, 2017), 37–38; Милан, Мицић, *Американци српски добровољци из САД 1914–1918* (Ново Милешево: Банатски културни центар, 2018), 82–83.

⁸⁴ Извештај стр. пов. бр. 179 потпуковника Милана Прибићевића ђенералу Михаилу Рашићу, српском војном изасланику при француској Врховној команди, у: *Југословенски добровољци 1914–1918, 192–196*.

⁸⁵ „Најновије стање рата и наша дужност 4”, *Американски Србобран*, бр. 909, 15. март 1918, 2.

организацији мисије у САД након доласка додатних официра и подофицира.⁸⁶

Најбољу оцену резултата мисије потпуковника Милана Прибићевића дао је српски посланик у Вашингтону Љубомир Михаиловић. Он је у свом извештају председнику српске владе од 27. марта 1918. године изнео мишљење како је акција коју је водио Прибићевић имала успеха јер је за више од годину дана у српску војску послато близу 4.000 добровољаца. У српској средини Прибићевић је учинио и постигао много, а што се тиче сакупљања добровољаца међу осталим јужнословенским народима, ту је било потребно ангажовање хрватских и словеначких исељеничких организација. Његова процена је била да ће Срби наставити да се јављају за добровољце, док се то код Хрвата и Словенаца није могло очекивати у дужем периоду.⁸⁷

Према реферату непознатог аутора састављеног за потребе Министарства иностраних послова 26. марта 1918. године, до тог тренутка у састав српске војске ушло је 2.479 добровољаца, док их је 524 било на путу или су дошли у Француску, што је у збиру 3.003 добровољаца. Према извештају мајора Срдана Гајића, који је послат након што је потпуковник Милан Прибићевић напустио територију САД, у другом периоду његове акције, септембар 1917 – мај 1918. године, пут Европе је из логора у Канади отишло 1.889 добровољаца, из Њујорка за Бордо кренуло је 86 људи, док се у канадском логору налазило још 655 добровољаца.⁸⁸

Све заједно, током другог периода акције потпуковника Милана Прибићевића сакупљено је 2.630 добровољаца, док је укупно за време његовог боравка у САД сакупљено 4.796 добровољаца.⁸⁹ Ова бројка незнатно се разликовала од броја у извештају који је сачинило Министарство војно по захтеву Министарства иностраних дела. Број добровољаца приспелих из САД који су се 16. јула 1918. године налазили у јединицама српске војске на Солунском фронту износио је 2.297, у логору Бизерта на обуци се налазило 1.469 добровољаца,

⁸⁶ „Проширење рада у српској војној мисији”, *Американски Србобран*, бр. 940, 21. април 1918, 1.

⁸⁷ Извештај пов. бр. 195 српског посланства у Вашингтону Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних послова, у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 209–211.

⁸⁸ Извештај мајора Срдана Гајића (без датума) у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 121.

⁸⁹ *Исто*; Извод из реферата о добровољачком питању састављеног у српском Министарству иностраних послова, у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 203, 207.

док је у Француској било њих 807, укупно 4.573. Најмањи број послатих добровољаца навео је посланик Љубомир Михаиловић, који у телеграму од 24. јула 1918. наводи број од 4.266 добровољаца, од којих је у Европу стигло њих 3.611, док се у Канади налазило 655 људи.⁹⁰

Извештај о резултатима рада мисије потпуковника Милана Прибићевића, на основу мишљења генерала Михаила Рашића, за председника српске владе сачинио је и министар војни ђенерал Божидар Терзић 19. јуна 1918. године. У извештају је наведено како се по доласку у САД потпуковник Прибићевић сусрео са великом поделом међу српским исељеницима, коју је он наизглед смирио, али је она врло брзо обновљена. До краја фебруара 1917. године било је прикупљено око 3.000 добровољаца, већином Срба из Аустроугарске монархије, око 200 Хрвата и неколико Словенаца. Највише су се у добровољце јављали Срби родом из Лике, Војводине и Босне. Слаб одзив Хрвата и Словенаца правдао се јаком аустроугарском пропагандом на тлу САД. У поређењу са сличном акцијом коју су водили Чеси и Пољаци, чије исељеништво је било милионско, српска акција била је успешнија. Срби су били подељени на групу која је подржавала акцију војне мисије, док су другу групу водили људи родом из Србије који су се бавили новинарством и пропагандом. Поступци друге групе објашњавали су се претпоставкама како су они били више америчке патриоте него српске и да су својим деловањем покушавали да подигну свој значај, односно да су били српске патриоте који су подржавали идеју „Велике Србије” противећи се југословенском уједињењу. Ти људи нису имали довољно угледа, због чега су се „прилепили” уз Михајла Пупина. Они су се крили иза његовог угледа, а он је порицао да има везе са њима, правдајући се да нема времена да чита њихове новине. Обе сукобљене стране покушале су да за себе придобију војну мисију. Овај сукоб компромитовао је читаво наше исељеништво, пошто нас је у очима Американаца представљало као свађалачки народ. Генерал Михаило Рашић био је мишљења како је Прибићевић имао личне амбиције, које су се могле толерисати пошто су биле у складу са државним интересима.⁹¹ Укупно је у периоду од 6. фебруара 1917. до

⁹⁰ Телеграм бр. 816 српског посланства у Вашингтону српском Министарству иностраних дела, у: *Исто*, 218.

⁹¹ Писмо пов. ФЂОбр. 10063 српског Министарства војног Николи Пашићу председнику Министарског савета и министру иностраних дела, у: *Југословенски добровољци 1914–1918*, 213–214.

30. октобра 1918. године, према Главном списку југословенских добровољаца дошавших из Америке, било 5.658 добровољаца.⁹²

Након повратака на Солунски фронт потпуковник Милан Прибићевић поново је ступио у војну службу. Није му се испунила жеља да буде распоређен у XXI пешадијски пук, који се након нове реорганизације српске војске налазио у саставу Југословенске дивизије. Због одлуке Врховне команде да буде официр на располагању у позадини фронта није имао прилику да командује са добровољцима које је из САД послао у српску војску. Тек након пробоја Солунског фронта и уласка српске војске на територију Србије 16. октобра 1918. добио је распоред у штабу Дринске дивизије.⁹³ Након што је српска војска прешла границе Аустроугарске монархије 5/6. новембра 1918. године јединице Дринске дивизије су преко територије Срема ушле у Вуковар, а затим су наставиле своје напредовање даље кроз Славоунију.⁹⁴

Регент Александар Карађорђевић одлучио је да у Загреб пошаље потпуковника Душана Симовића као свог изасланика, који је требало да пренесе Народном вијећу Словенаца, Хрвата и Срба (СХС) његове поздраве и спремност да изађе у сусрет свим њиховим жељама везаним за одржавање реда и мира, као и заштите националних граница. Пре поласка потпуковник Душан Симовић састао се са Валеријаном Прибићевићем, који се налазио у Београду и од кога је требало да добије писмо за Светозара Прибићевића, који је био потпредседник Народног вијећа СХС. Приликом састанка Валеријан Прибићевић је изразио негодовање због тога што у ову важну политичку мисију није послат потпуковник Милан Прибићевић. Писмо за Светозара Прибићевића предао је тек након молбе Момчила Нинчића, министра грађевине у српској влади.⁹⁵ Потпуковник Душан Симовић је од начелника штаба Врховне команде војводе Живојина Мишића добио

⁹² Број добровољаца из САД био је нешто већи јер списком нису обухваћени добровољци који су послати пре него што је установљен списак, потпуковник Милан Прибићевић започео је своју мисију X 1916. Архив Војводине, Фонд 496 Лични фонд Михајла Стојаковића, кутија 2, Главни списак Југословенских добровољаца дошавших из Америке од 6. фебруара 1917. до 30 октобра 1918.

⁹³ Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1917–1918 (стање на дан 5. јануара 1919), Солун, 1918, 16.

⁹⁴ За улазак српске војске на територију Војводине видети: Предраг М. Вајагић, „Улазак српске војске у Војводину новембра 1918. године”, *Војно дело*, год. 70, бр. 2, (2018), 559–577.

⁹⁵ Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi* (Zagreb: Globus, 1989), 335.

инструкције да успостави везу између српске војске и владе Народног вијећа СХС.⁹⁶ У својим забелешкама потпуковник Симовић записао је како је неколико дана после њега у Загреб стигао потпуковник Милан Прибићевић, коме је на железничкој станици свечани дочек приредио брат Светозар и његове присталице. Званично он није имао никакву функцију, али користећи позицију свога брата мешао се у рад Председништва Народног вијећа СХС, чијим је састанцима редовно присуствовао.⁹⁷

Када је специјални воз са изасланицима Народног вијећа СХС кренуо из Загреба ка Београду 27. новембра 1918. године, међу путницима се налазио и потпуковник Милан Прибићевић. Након што је воз у касним вечерњим сатима стигао у Земун, изасланици су се сместили у хотел, а Прибићевић се одвојио од њих и лађом прешао у Београд. Он је известио регента Александра Карађорђевића да су изасланици стигли, а том приликом унапређен је у чин пуковника.⁹⁸

Након проглашења уједињења 1. децембра 1918. године на захтев Народног вијећа СХС Врховна команда српске војске послала је у Загреб војну мисију на челу са пуковником Миланом Прибићевићем. Наредба о деловању мисије издата је 3. децембра 1918, а поред пуковника Милана Прибићевића њени чланови су били дотадашњи изасланик Врховне команде српске војске потпуковник Душан Симовић, који му је потчињен, затим потпуковник Милисав Антонијевић, те по један коњички, инжињерски мајор или капетан и по један поручник или потпоручник. Први задатак мисије било је формирање шест пешадијских пукова (Загребачког, Љубљанског, Карловачког, Бањалучког, Сплитског и Петроварадинског). Наредбом је било предвиђено да Друга српска армија издвоји из југословенских пукова један батаљон од 400 људи за Загребачки пук и један батаљон за Љубљански пук, док је Прва српска армија требало да издвоји по једну чету за остала четири пука, и то 100 људи из Босне за Бањалучки, 100 људи из Далмације за Сплитски, 100 људи из Срема за Петроварадински и 100 људи из Лике за Карловачки пук. Новостворени пукови требало је да буду језгро нове војске, а осим војничких задатака, требало је да послуже за пропаганду и агитацију. Шеф војне мисије пуковник

⁹⁶ Marina Štambuk-Škalić i Zlatko Matijević, *prir., Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919 – izabrani dokumenti* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008), 445.

⁹⁷ B. Krizman, *n. d.*, 380.

⁹⁸ B. Krizman, *n. d.*, 354; „Производства официра“, *Вечерње новости*, бр. 36, 29. новембар 1918, 1.

Прибићевић предлагао је Врховној команди формирање још једног пука од чета које су биле у Вараждину, Вировитици и Пожеги, те војника бившег 16. аустроугарског пука у Бјеловару, међутим овај пук никада није формиран. Било је потребно више месеци да се формира нових шест пукова, да се попуне људством и официрима и постану борбено употребљиве јединице.⁹⁹

Именовањем пуковника Милана Прибићевића за шефа Српске војне мисије регент Александар Карађорђевић испунио је жељу његове браће Светозара и Валеријана. С друге стране, таква одлука довела је до незадовољства потпуковника Душана Симовића. Он је из тог разлога поднео захтев војводи Живојину Мишићу да га преведе у резерву, пошто је у именовању пуковника Милана Прибићевића видео израз неповерења у његов рад. Његов захтев био је одбијен, а између ове двојице српских официра владала је атмосфера неповерења.¹⁰⁰

Примарни задатак пуковника Прибићевића био је да у сарадњи са војним одсеком Народног вијећа СХС започне процес стварања нове „народне војске” уместо бивше аустроугарске која је требало да се распусти. Нова војска требало је да буде састављена од делова српске војске и „југословенских легија”. Деловање српске војне мисије наилазило је на отпор Мате Дринковића, који се налазио на челу војног одеса Народног вијећа СХС.¹⁰¹ Српска војна мисија у Загребу почела је да делује од 10. децембра 1918. године.¹⁰² Након доласка у Загреб пуковник Прибићевић успоставио је сарадњу са потпуковником бивше аустроугарске војске Славком Кватерником, који је изразио лојалност Народној мисији СХС.¹⁰³ Пре званичног почетка деловања Српске војне мисије пуковник Прибићевић се сусрео са кризном ситуацијом када је дошло до сукоба дела побуњених припадника 25. и 53. пука бивше аустроугарске војске са Народном стражом и соколовима у Загребу 5. децембра 1918. године. Врховна команда српске војске дала је сва овлашћења пуковнику Прибићевићу за одржавање реда и мира, за шта је лично одговарао. За команданта града имено-

⁹⁹ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS: 1918–1921* (Beograd: Narodna knjiga, 1988), 48–49, 10.

¹⁰⁰ B. Krizman, *n. d.*, 346.

¹⁰¹ M. Bjelajac, *n. d.*, 48.

¹⁰² Dragoslav Janković i Bogdan Krizman, *prir., Građa o stvaranju jugoslovenske države: (1. I – 20. XII 1918). Tom 2* (Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1964), 706.

¹⁰³ *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba*, 158.

ван је потпуковник српске војске Милисав Антонијевић, који је 6. децембра разоружао све припаднике 25. и 53. пука бивше аустроугарске војске. Сви даљи захтеви Народног вијећа СХС који су се тicali безбедоносних проблема и употребе војске морали су бити предати пуковнику Прибићевићу или потпуковнику Кватернику, који су једини имали овлашћења да издају наређења војсци.¹⁰⁴

Преко пуковника Милана Прибићевића ишла је линија којом се обавештавао регент Александар Карађорђевић о стању у Далмацији и територијалним споровима нове државе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца са Италијом. Између осталог један од проблема била је хитна набавка жита за потребе становништва Далмације.¹⁰⁵ Локалне власти захтевале су да их пуковник Прибићевић, као представник српске војске, посети ради решавања проблема на терену. Један од тих захтева стигао је из Пожешке жупаније, где су се појавили большевички агитатори. Њихова акција била је нарочито прихваћена од бивших аустроугарских војника, због чега је претила опасност од избијања револуције, а од пуковника Прибићевића се тражила хитна реакција.¹⁰⁶ Приликом појављивања у јавности пуковник Милан Прибићевић је најчешће био у друштву бившег бана Хрватске, Славоније и Далмације Антуна Михаловића. Тако је заједно са њим присуствовао великим демонстрацијама на којима је било присутно више од 50.000 људи. Демонстранти у Загребу протестовали су против акција које је Италија предузимала у Истри и Далмацији. На крају демонстрација организована је протестна шетња коју су предводили бан Михаловић и пуковник Прибићевић.¹⁰⁷

Боравак у Загребу пуковнику Прибићевићу омогућио је да после дужег времена буде са рођеним братом Светозарем. Као један од политичких предводника српског народа у Хрватској и Славонији, Светозар Прибићевић био је политички ангажован у првим месецима постојања Краљевства СХС. Под његовим утицајем у политику је ушао и пуковник Милан Прибићевић. У свом писму које је крајем 1918. године упутио Анти Трумбићу, председнику Југословенског одбора и министру иностраних послова у првој влади Краљевства СХС, као најважнији задатак у том тренутку навео је „формирање модер-

¹⁰⁴ *Isto*, 159, 424.

¹⁰⁵ *Isto*, 345–348.

¹⁰⁶ *Isto*, 529–533.

¹⁰⁷ „Протести скупштине против Талијана”, *Вечерње новости*, бр. 59, 27. децембар 1918, 1.

не странке, која би морала постати странком југословенске већине за конституанту”.¹⁰⁸ Као таква наметала се Југословенска демократска странка, која је основана фебруара 1919. у Сарајеву, а у којој је важну улогу имао Светозар Прибићевић. Убрзо након тога пуковник Милан Прибићевић поднео је захтев за пензионисање, који му је усвојен 20. марта 1919. године. Решење о пензионисању и превођењу у резервни састав војске као министар војни потписао му је генерал Михаило Рашић.¹⁰⁹ Овим је окончана официрска каријера Милана Прибићевића, а започела политичка, кандидовањем на изборима за посланика Уставотворне скупштине.

Убрзо након што је напустио војну службу Милан Прибићевић оженио се Ружом Бошковић, ћерком генерала Павла Бошковића.¹¹⁰ За време боравка у САД Прибићевић се занимао за ранчерски начин узгоја стоке и обраде земље. Пошто се одрекао привилегија које је имао као народни посланик почетком 1923. године као колониста населио се на Косово, у Велику Реку код Вучитрна, где је купио имање. Убрзо му се прикључио и брат Адам Прибићевић, који се населио у колонији Доњи Сврачак, која је била основана поред села Недаковца код Вучитрна. За веома кратко време Милан и Ружа Прибићевић подигли су кућу, око које су по узору на америчке ранчеве засадили винограде и воћњаке, а основали су и ергелу коња. У њиховој кући Ружа је свирала клавир, док је Милан од дрвета правио комаде ситног намештаја. Били су поштовани од народа са којим су живели, а Ружа је била активна у организовању здравствених, домаћичких и других курсева за жене. Прибићевићи су били ктитори цркве Свете Тројице која је подигнута у Великој Реци 1926, а њиховим залагањем

¹⁰⁸ Lazar Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje: (1914-1929)* (Beograd: Geca Kon, 1935), 228.

¹⁰⁹ *Службени војни лист*, год. 38, бр. 10, 14. април 1919, 200.

¹¹⁰ Павле Бошковић (Рума, 1849 – Београд, 1923), генерал војске Краљевине Србије и управник Војне академије од 1900. до 1901. Присталица краља Александра Обреновића, након Мајског преврата 1903. године припадао је контразавереничкој групи официра. Његова супруга Милица била је ћерка генерала Милутина Јовановића. Имали су седморо деце: Милутина (као резервни мајор погинуо новембра 1914. на Варовници код Раље), Боровоја (као резервни капетан I класе погинуо крајем септембра 1915. код Смедерева), Марка (умро као дете), Милисав (један од 1.300 каплара, после рата грађевински инжењер), Десанку (удата за капетана Милана Новаковића, који је као контразавереник након Нишке афере 1903. осуђен на затворску казну, а након одслужене казне основао Друштво за законско решење питања завереника убица; више пута је хапшен, а у затвору је убијен септембра 1907), Љубицу (удата за генерала Љубомира Марића, министра војске и морнарице од 1936. до 1938) и Ружу. Душица Бојић, *Сећања породице и мемоари генерала Љубомира Марића: (1878-1960)*, Београд: Историјски музеј Србије, 2017, 24–32.

1927. године подигнута је и здравствена амбуланта. Пошто нису имали деце Милан и Ружа Прибићевић усвојили су девојчицу Десу, која је била родом са Кордуна.¹¹¹

У својим сећањима Владимир Велебит¹¹² оставио је опис живота браће Прибићевић на Косову. Према његовом мишљењу Милан и Адам Прибићевић су се као колонисти населили на Косову из „чистог идеализма, слиједом косовског мита и наивне српске националне свијести”. Милан је хтео да својим примером покаже како човек из града може поднети тешкоће живота и рада на селу. То је био живот у селу где је био окружен Албанцима, које је покушавао да просветли и описмени. Кућа коју је саградио била је скромна, а захваљујући пуковничкој пензији могао је да набавља пољопривредни алат и купује стоку. Са братом Адамом није се често виђао пошто су се разишли по питању политике. Милан је био симпатизер социјалистичке идеологије и пришао је Земљорадничкој странци Драгољуба Јовановића, „верујући у мисију српског сељака на Балкану”. Адам је остао веран следбеник политике њиховог брата Светозара, а на Косову је био један од предводника Удружене опозиције. Није се женио, усвојио је једног дечака родом из Лике који му је помагао у обради имања. Живео је доста скромно пошто није имао пензију. Од осталих колониста Адам се разликовао по великој и богатој библиотеци коју је сакупио, водио је живу кореспонденцију са многобројним пријатељима и познаницима.¹¹³

Пуковник Милан Прибићевић преминуо је 8. марта 1937. године у Швајцарској, у Монтреу, где је чекао да буде примљен на лечење у локалном санаторијуму.¹¹⁴ У југословенској краљевини његова личност је била оптерећена политичким деловањем брата Светозара, који је од човека великог поверења краља Александра I Карађорђевића постао један од његових најоштријих критичара. Његови први дани официрске каријере у српској војсци протicali су у сенци преласка из аустроугарске војске. Врло брзо је постао део националних

¹¹¹ Исто, 50–52.

¹¹² Владимир Велебит (Задар, 1907 – Загреб, 2004) генерал-мајор ЈНА, правник, дипломата, амбасадор, извршни секретар Европске економске комисије од 1960. до 1967. Његов отац Љубомир Велебит био је генерал војске Краљевине Југославије, а деда Душан Велебит генерал аустроугарске војске. Порекло породице је са Баније и били су у родбинским везама са породицом Прибићевић. Као симпатизер комуниста по казни је 1935. године био премештен као судски приправник у Приштину. Током боравка на Косову више пута је посетио рођаке Милана и Адама Прибићевића.

¹¹³ Mira Šuvar, *Vladimir Velebit: svjedok historije* (Zagreb: Razlog, 2001), 16, 50–51.

¹¹⁴ Политика, 9. март 1937, 15.

организација Словенски југ, а затим и Народне одбране, где је имао прилику да сарађује са делом српске интелектуалне елите, али и завереницима из организације Црна рука. Његове активности биле су пажљиво праћене од агената Аустроугарске монархије, где се његов прелазак у српску војску сматрао велеиздајом. Игром случаја његова друга два рођена брата, Адам и Валеријан Прибићевић, биће оптужени од аустроугарских власти у Велеиздајничком процесу. Као основ за оптужбу послужиће нацрт Статута организације Народна одбрана, чији је аутор био Милан Прибићевић. У балканске ратове ушао је са чином капетана, а изашао са чином мајора. Борио се у биткама код Куманова и Брегалнице командујући јединицама Моравске дивизије I позива и Тимочке дивизије II позива. Почетак Првог светског рата затиче га као командира батаљона Шумадијске дивизије I позива, после битке на Церу преузима дужност командира батаљона у Комбинованој дивизији. У борбама на Гучеву био је актер неуспешног минирања непријатељског положаја, да би дан касније показао невероватну храброст и командну вештину када је са малом групом војника самоиницијативно извео изненадни контранапад којим је зауставио аустроугарску офанзиву на важној одбрамбеној тачки линија српске војске. За храброст је лично унапређен у чин потпуковника од тада регента Александра Карађорђевића. Током повлачења српске војске у јесен–зиму 1915/16. године своје војнике провео је кроз борбе којима је Комбинована дивизија штитила српску војску у њеном маршу преко Албаније. Током борби увек је са пажњом и разумевањем приступао и командовао са српским војником – сељаком, штитећи га и помажући му у различитим приликама и невољама. На Солунском фронту није имао прилику да командује пуком који му је додељен пошто је послат у САД, где је био на челу мисије која је сакупљала добровољце за српску војску. Склоњен из рова у којем се непрекидно налазио четири године, Милан Прибићевић нашао се у њему непознатом окружењу у коме је буктао сукоб између две групе српских исељеника. У том сукобу није се најбоље снашао, при чему је изостала подршка српске владе која га је у мисију послала. Иако је заслужан за долазак близу 6.000 добровољаца на Солунски фронт, његова мисија је ипак оцењена као неуспешна пошто се добровољачком покрету нису прикључили Хрвати и Словенци. За то кривицу није сносио Милан Прибићевић, који је мисију у САД напустио крајем априла 1918. године. Након што се вратио у војну службу био је не-

распоређен све до средине октобра, када је добио штабну дужност у Дринској дивизији. На захтев Народног вијећа СХС, чији је потпредседник био његов брат, послат је у Загреб на чело Српске војне мисије, а претходно је унапређен у чин пуковника. У активној служби провео је пар месеци после доласка у Загреб, где је поднео захтев за пензионисање. Успешну војничку каријеру заменио је са политичком, која му је донела нова животна искушења и дилеме. Официрска каријера Милана Прибићевића текла је узлазном линијом, без падова и мрља. Припадао је оним официрима српске војске који су командовали „за мном”, предводећи своје војнике у првим редовима. Његовој мисији прикупљања добровољаца за српску војску у САД историографија је одала признање током обележавања стогодишњице од дешавања у Првом светком рату.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије Београд

- Збирка 88 Адам Прибићевић

Војни архив, Београд

- Пописник 3
- Пописник 6
- Пописник 16

Архив Војводине Нови Сад

- Фонд 496 Лични фонд Михајла Стојаковића

Објављени извори

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.; књ. 21, 1916. и 1917. година, Рововска војна српске војске на Солунском фронту. I период рововске војне. Београд: Главни ђенералштаб, 1931.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г. Књ. 23, 1917. година, Рововска војна српске војске на Солунском фронту. II период рововске војне, Дефанзива српске војске. Главни ђенералштаб Београд, 1933.

Јанковић Драгослав и Храбак Богумил, прир. *Записници седница Министарског савета Србије: 1915–1918.* Београд: Архив Србије, 1976.

Павловић, Живко Г. *Битка на Колубари. Део 1, Дефанзивна битка. Св. 1.* Београд: Српска краљевска академија, 1928.

Поповић, Никола, прир., *Југословенски добровољци 1914–1918: зборник докумената.* Београд: Графос 1980.

Прибићевић, Милан. „Ратна писма: наш највећи јунак”. *Српски књижевни гласник*, књига XXX, свеска 12, (1913), 918–925.

Прибићевић, Милан. „Ратна писма: наш највећи јунак”. *Српски књижевни гласник*, књига XXXI, свеска 1, (1913), 37–43.

Janković Dragoslav i Krizman Bogdan, прир., *Грађа о стварању југословенске државе: (1. I – 20. XII 1918). Том 2.* Београд: Институт друштвених наука, Одjeljenje за историјске науке, 1964.

Pribičević, Milan. *Naš najveći junak (srpski seljak).* Rijeka: Knjižara G. Trbojević, 1913.

Štambuk-Škalić Marina i Matijević Zlatko, прир. *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919 – izabrani dokumenti.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2008.

Мемоаристика

Бојић, Душица. *Сећања породице и мемоари генерала Љубомира Марића: (1878–1960),* Београд: Историјски музеј Србије, 2017.

Драшкић, Панта М. *Моји мемоари.* Београд: Српска књижевна за- друга, 1990.

Милутиновић, Драгутин. *Тимочка дивизија: II поз. нар. војске у I. и II. балканском рату 1912–1913 године: белешке: са једном картом у прилогу.* Београд, 1926.

Узун-Мирковић, Драгољуб. *Ратне успомене, књ. 1.* Београд: издање аутора, 1930.

Potočnjak, Franko. *Iz Emigracije, knj. 2.* Zagreb, 1919.

Šuvar, Mira. *Vladimir Velebit: svjedok historije.* Zagreb: Razlog, 2001.

Литература

Бобавац, Милан Ј. *Милан Прибићевић: живот и књижевно дело.* Београд: Књижевна заједница Звездара; Приштина: Јединство, 1993.

Божић, Софија. „Почетак политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС/Југославији (1918–1923)”. *Токови историје*, год. XXXIX, св. 3, Београд, (2006), 7–24.

Вајагић, Предраг М. „Срби из Сједињених Америчких Држава – добровољци у Великом рату”. У: *Добровољци у Великом рату: 1914–*

1918. Уредници Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић, 245–265. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања Београд; Нови Сад: Матица српска Нови Сад, 2018.

Вајагић, Предраг М. „Улазак српске војске у Војводину новембра 1918. године”. *Војно дело*, год. 70, бр. 2, (2018), 559–577.

Вајагић, Предраг М. „Мисија Николаја Велимировића у Првом светском рату”. У: *Улога и значај свештеника у балканским и Првом светском рату*. Уредник Видоје Голубовић, 72–84. Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца. Бијељина: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2021.

Вајагић Предраг М. и Павлов Владимир М. и Маодуш, Дејан М. *Амерички Срби добровољци српске војске у Великом рату*. Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца Бачка Паланка, Београд: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2024.

Гађиновић, Радослав. „Аустроугарски велеиздајнички судски процеси”. *Страни правни живот*, год. 58, бр. 1, (2014), 123–141.

Денда, Далибор. „Српска војска 1914–1918 (бројно стање, организација, формација и опремљеност)”. *Војноисторијски гласник – посебно издање: Први светски рат – 100 година касније*, (2019), 15–33.

Груден Милентијевић, Ивана. „Организација српске војске и објава мобилизације”. У: *Ниш ратна престоница Србије 1914/1915*. Уредник Славиша Поповић, 87–116. Ниш: Народни музеј, 2014.

Живојиновић, Драгољуб. *У потрази за заштитником: студије о српско-америчким везама: 1878–1920. године*. Београд: Албатрос плус, 2010.

Јанковић, Драгослав. *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*. Београд: Институт за савремену историју, Експорт-прес, 1973.

Јока, Миле. „Стојан Прибићевић о Прибићевићима”. У: *Двор на Уни: од пријеславенског доба до наших дана*. Уредник Миле Јока, 632–634. Двор на Уни: Скупштина општине, 1991.

Марковић, Олга. „Српска војничка и заробљеничка позоришта у Првом светском рату”. *Театрон*, бр. 166–167, (2014), 159–162.

Марковић, Радосав. „Донео живог Бугарина”. У: *Три силе притисле Србију: приче Солунаца*. Приредили Драгутин Паунић, Милија Ђорђевић, 115–126. Београд: Народна књига, 1988.

Милорадовић, Горан. „Бројно стање српске војске на Солунском фронту 1916–1918. године и војно-политичка подршка руске империје Краљевини Србији”. У: *Русија/СССР и државност Србије/Југославије*. Уредници Срђан Рудић, Константин В. Никифоров, 213–254. Београд: Историјски институт; Москва: Институт за славистику Руске академије наука, 2018.

Мицић, Милан. *Српско добровољачко питање у Великом рату: (1914–1918)*. Ново Милошево: Банатски културни центар; Београд: Радио-телевизија Србије, 2014.

Мицић, Милан. „Добровољци српске војске у Првом светском рату”. У: *Први светски рат*. Уредници Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић, 253–268. Нови Сад: Матица српска, 2015.

Мицић, Милан. „Михајло Пупин и прикупљање добровољаца за српску и црногорску војску у САД 1914–1918”. У: *Елите у Великом рату*. Уредници Мирослав Јаћимовић, Владимир Иванишевић, Ивана Петровић, 30–41. Нови Сад: Архив Војводине, 2017.

Мицић, Милан. *Американци српски добровољци из САД 1914–1918*. Ново Милешево: Банатски културни центар, 2018.

Младеновић, Мирослав Б. *Села у власотиначком крају: (порекло – траг времена)*. Власотинце, 2018.

Недељковић, Саша. *Моравска дивизијска област (1883–1941)*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2021.

Поповић, Никола. „Српска влада и добровољачко питање”. У: *Србија 1915. године*. Уредник Љиљана Алексић, 47–61. Београд: Историјски институт, 1986.

Прибићевић, Адам. „Хрватско-српска коалиција”. Приредио Василије Ђ. Крестић. *Зборник о Србима у Хрватској*, бр. 4, (1999), 325–387.

Прибићевић, Стојан. „Браћа Прибићевић”. У: *Двор на Уни: од пријеславенског доба до наших дана*. Уредник Миле Јока, 635–644. Двор на Уни: Скупштина општине, 1991.

Радојевић, Мира. „Сведочанства о Народној одбрани”. *Војноисторијски гласник*, год. 54, бр. 1–2, (2004), 109–135.

Радојевић, Мира. *Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*. Београд: Филозофски факултет, 2007.

Храбак, Богумил. „Сакупљање Југословена добровољаца у Северној Америци 1914–1916. године”. *Историјски зборник*, бр. 7, (1986), 155–193.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine SHS: 1918–1921*, Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Bjelajac Mile i Trifunović Predrag. *Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića (1880–1942)*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Kruševac: Narodni muzej, 1997.

Bjelajac, Mile; Krivokapić-Jović, Gordana. *Prilozi iz naučne kritike – srpska historiografija i svet: (uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću historiografiju)*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Čizmić, Ivan. „Dobrovoljački pokret jugoslavenskih iseljenika u SAD u Prvom svjetskom ratu”. *Historijski zbornik*, br. 23/24, (1970/1971), 21–43.

Fejić Ostojić, Ubavka. *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914–1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1994.

Krizman, Bogdan. *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb: Globus, 1989.

Leontić, Ljubo. *O jugoslovenskom odboru u Londonu: jugoslovenska narodna odbrana u južnoj Americi i jugoslovensko narodno vijeće u Washingtonu*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1961.

Marković, Lazar. *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje: (1914–1929)*. Beograd: Geca Kon, 1935.

Pribićević, Adam. „Revolucionarni statut Milana Pribićevića”. *Nova Evropa*, knjiga XXXIII, broj 12, (1940), 372–375.

Trifunović, Predrag. *Pisanja generala Dušana Trifunovića*. Beograd: izdanje autora, 2014.

Штампа

Американски Србобран, 1918.

Велика Србија, 1916.

Вечерње новости, 1918.

Време, 1937.

Дан, 1937.

Политика, 1937.

Службени војни лист, 1905–1919.

Predrag M. Vajagaić PhD, Research Associate
The Ministry of Education, The School Administration of Novi Sad
E-mail: pedja1975@gmail.com

COLONEL MILAN PRIBICEVIC - AN OFFICER'S CAREER

(Summary)

Milan Pribićević's officer career has not been historiographically documented, and most of the archival material has been destroyed over time. In the Yugoslav kingdom, his surname was burdened by the political activities of his own brother Svetozar Pribićević, who went from being a man of great trust of King Alexander I Karađorđević to one of his harshest critics. His first days as an officer in the Serbian army were overshadowed by his transfer from the Austro-Hungarian army. He very quickly became part of the national organizations Slovenski jug, and then Naredna odbrana, where he had the opportunity to cooperate with part of the Serbian intellectual elite, but also with conspirators from the Black Hand organization. His activities were closely monitored by agents of the Austro-Hungarian monarchy, where his transfer to the Serbian army was considered high treason. By chance, his other two brothers, Adam and Valerian Pribićević, would be accused by the Austro-Hungarian authorities in the High Treason Trial. The basis for the accusation would be the draft Statute of the National Defense organization, authored by Milan Pribićević. He entered the Balkan Wars with the rank of captain and left with the rank of major. He fought in the battles of Kumanovo and Bregalnica, commanding units of the Moravian Division of the 1st Convocation and the Timok Division of the 2nd Convocation. The beginning of World War I found him as a battalion commander of the Šumadija Division of the 1st Convocation, and after the Battle of Cer, he took over the position of battalion commander in the Combined Division. In the battles at Gučevo, he was involved in the unsuccessful mining of an enemy position, and a day later he showed incredible courage and command skills when, with a small group of soldiers, he carried out a sudden counterattack on his own initiative, stopping the Austro-Hungarian offensive at an important defensive point in the Serbian army's lines. For his courage, he was personally promoted to the rank of lieutenant colonel by the then regent Aleksandar Karađorđević. During the retreat of the Serbian army in the autumn-winter of 1915/16, he led his

soldiers through the battles in which the Combined Division protected the Serbian army on its march through Albania. During the battles, he always approached and commanded the Serbian soldier - a peasant - with care and understanding, protecting him and helping him in various situations and troubles. On the Salonika Front, he did not have the opportunity to command the regiment assigned to him after being sent to the USA, where he was at the head of a mission that collected volunteers for the Serbian army. Removed from the trench in which he had been continuously for four years, Milan Pribičević found himself in an unfamiliar environment in which a conflict was raging between two groups of Serbian emigrants. He did not fare well in that conflict, and the support of the Serbian government that sent him on the mission was lacking. Although he is credited with the arrival of nearly 6,000 volunteers to the Salonika Front, his mission was still assessed as a failure because Croats and Slovenes did not join the volunteer movement. Milan Pribičević was not to blame for this, as he left the mission in the USA at the end of April 1918. After returning to military service, he was not assigned until mid-October, when he was given a staff position in the Drina Division. At the request of the People's Council of the Serbs and Croats, whose vice president was his brother, he was sent to Zagreb at the head of the Serbian Military Mission, having previously been promoted to the rank of colonel. He spent a few months in active service after arriving in Zagreb, where he submitted a request for retirement. He replaced his successful military career with a political one, which brought him new life trials and dilemmas. Milan Pribičević's officer career was on an upward trajectory, without setbacks or blemishes. He belonged to those officers of the Serbian army who commanded "after me", leading their soldiers in the front lines. Historiography, except for a few works, did not specifically address his career, and his missions were completely forgotten until the centennial of the events of World War I, when he was recognized for gathering Serbian army volunteers in the United States.

KEY WORDS: *Milan Pribičević, Serbian Army, National Defense, Combined Division, Serbian Army volunteers*

УДК: 341.322.5(497.11)"1941"
94(497.11)"1941/1944"
COBISS.SR-ID 184030985
DOI број: 10.5937/vig2502085T

Језик рада: српски
Примљен: 03.10.2025.
Прихваћен: 01.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Радосав Туцовић, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд
Република Србија
E-mail: radosav.tucovic@gmail.com

ЗЛОЧИН У СКЕЛИ 1941: СТУДИЈА СЛУЧАЈА НАЦИСТИЧКЕ РЕПРЕСИВНЕ ПОЛИТИКЕ У СРБИЈИ

АПСТРАКТ: Чланак представља студију случаја злочина у селу Скела, извршеног 15. августа 1941. године. Фокусира се најпре на историјски и привредни развој села, начелно дефинишући ситуацију у Скели почетком 1941. године. Затим се анализира окупациони систем и ратни пут немачке полицијске јединице која је извршила злочин. У главном делу текст је усредсређен на реконструкцију партизанске заседе, као и одмазде окупатора, посвећујући посебну пажњу попису жртава које су том приликом пострадале. Истраживање је базирано на анализи докумената из немачких и српских архива, као и релевантној историографској литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, окупирана Србија, немачка полиција, злочини, Скела

Село Скела налази се у близини Обреновца, на обали Саве, између Београда и Шапца, дуж важног пута који повезује ова два града. Јован Цвијић и његови сарадници сматрали су да је простор данашњег села насељен од праисторије. Наиме, мештани су на

овом простору крајем 19. и почетком 20. века проналазили огњишта, пепелишта и друге остатке старих насеобина, а према предању ту се налазио и римски град Ворбиз.¹ Године 1950. на ушћу Вукодраже у Саву проглашен је археолошки локалитет, где су откривени трагови неолита и богата римска материјална добра, што потврђује стратешки значај овог подручја кроз векове.²

Међутим, насеље под именом Скела оформило се много касније. Наиме, село се под овим именом, према Љубомиру Павловићу, први пут помиње 1735. године, а његов настанак може се сместити најкасније у 16. век. Током османске власти плодна Посавина била је слабо насељена, а многе породице иселиле су се у Хабзбуршку монархију.³ Назив села вероватно потиче од скеле која је становнике и терет превозила преко реке Саве. Село је задржало стратешки значај у 18. веку, као и касније током Српске револуције, док су аграрне реформе и додела земљишта омогућили раст и развој локалне пољопривреде у другој половини 19. и почетком 20. века.⁴

У Првом светском рату Скела је била на првој линији фронта и претрпела велика разарања, али се након рата брзо обновила захваљујући развоју пре свега пољопривреде, али и сточарства.⁵ Попис из 1921. бележи 1.446 становника,⁶ али се број до 1931. повећао на 1.856, чиме су надокнађени ратни губици.⁷ Према послератним проценама 1941. године Скела је имала 2.189 становника, што показује континуиран демографски раст у међуратном периоду.

¹ Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва* (Београд: Српска академија наука, 1902), 38; Љубомир Павловић, *Антропогеографија ваљевске Тамнаве* (Београд: без издавача, 1912), 488; 490; 494–495.

² Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, бр. 279/50 од 16. 2. 1950; <https://beogradskonasledje.rs/kd/zavod/obrenovac/usce-reke-vukodraze.html> (приступљено 2. 7. 2025)

³ Павловић, *Антропогеографија ваљевске Тамнаве*, 414–415, 500, 503.

⁴ „Филип Вишњић, слепи гуслар српски 'о боју на Мишару' и народно предање о том”, *Застава*, 26. 4. 1887, 1; „Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице од Стојана Новаковића”, *Годишњица Николе Чупића*, 1887, 18–19; Павловић, *Антропогеографија ваљевске Тамнаве*, 415–417, 492; Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари* (Београд: Нолит, 1988), 8, 51, 57, 71, 74, 174–177; Живан Живановић, „Један прилог боју на Љубићу”, *Отаџбина: књижевност, наука, друштвени живот*, 1892, 231.

⁵ Михаило Малетић, ур. *Обреновац и околина* (Београд: Народна књига, 1963), 116–123.

⁶ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године* (Београд, Општа државна статистика, 1932), 13.

⁷ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1 (Београд: Општа државна статистика, 1938), 40; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2 (Београд: Општа државна статистика, 1938), 40.

Међутим, економска ситуација сељака у Краљевини Југославији после рата нагло се погоршала. Обнављали су куће, штале и сточни фонд, што је довело до прекомерног задуживања. Како су сиромашили, сељаци су узимали кредите и за лечење, свадбе, сахране или славе. Банке су наплаћивале високе камате, а ниске цене пољопривредних производа додатно су погоршавале положај сељака.⁸ Паралелно са тим, убрзан демографски раст уситњавао је поседе, смањујући привредну моћ села. Како је у Посавини већина становништва била аграрна, криза је довела до неплаћања пореза и заплене стоке.⁹

Тешка економска ситуација и неуспех владе Милана Стојадиновића да реши сељачке дугове омогућили су јачање радикалних левицарских покрета у Посавини. Тако су осниване струковне организације и покретани штрајкови, док су комунисти ширили утицај преко удружења, предавања и сеоских читаоница. У Обреновцу и околини деловали су истакнути партијски чланови, који су покушали да рад КПЈ прикрију у оквиру Странке радног народа. Ипак, ова странка је забрањена, али су комунисти свој рад продужили све до Априлског рата.¹⁰

Окупациони систем и 64. резервни полицијски батаљон

Паралелно са привредним проблемима текла је спољнополитичка преоријентација Краљевине Југославије. Њена кулминација догодила се приступањем Тројном пакту, након чега је уследио пуч 27. марта, обарање владе и проглашење малолетног краља превремено пунолетним. Одговор Трећег рајха био је војна инвазија, као и разорно бомбардовање пре свега Београда. Ратне операције окончане су 12 дана касније, а Југославија је убрзо у потпуности распарчана као држава. Створени су нови државно-правни системи и немачке савезнице које су окруживале Југославију одузеле су огромне територије.¹¹ Поред тога, створен је и ентитет у савременој науци познат

⁸ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*. (Београд: Институт за новију историју Србије, 1995), 177–181.

⁹ Милосав Бојић, *Посавски партизански одред* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1987), 16–17.

¹⁰ Бојић, *Посавски партизански одред*, 18–52.

¹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 100–101.

као окупирана Србија, у чијем саставу је био и Банат, са површином од преко 62.000 km² и око 4.450.000 становника.¹²

Конкретан значај Југоисточне Европе за Трећи рајх пре свега био је у домену економске експлоатације, која би даље омогућила вођење рата против СССР-а. То је такође подразумевало и заштиту друмских, железничких и водених путева, неопходних за несметано функционисање ратне привреде.¹³ Односно, главни предуслов био је да окупационе трупе на том простору одрже ред и сопствени систем власти, сузбијајући отпор и било какав вид субверзивне делатности.

Након повлачења инвазионих трупа, са задатком да одржавају ред и поредак у Србију стигле су три посадне дивизије – 704, 714. и 717. Поред тога, на овај простор упућено је и четири до шест батаљона територијалне заштите (Landesschützen-Bataillone) као испомоћ у одржавању контроле реда и окупационог поретка.¹⁴ Међутим, свој део посла на овим задацима преузела је и немачка полиција, преко две гране полицијске власти. Односно, политичку грану полиције представљала је Тајна државна полиција – Гестапо (Geheime Staatspolizei – Gestapo), са задатком да се кроз обавештајни, оперативни, а затим и егзекутивни рад бави сузбијањем политичке делатности против окупатора.¹⁵ Друга грана била је полиција заштите поретка, коју је у првој години окупације у Србији представљао 64. резервни полицијски батаљон, упућен из Немачке крајем јуна 1941. године. Овај батаљон остао је током прве године окупације једина полицијска јединица која је спадала у структуру Полиције заштите поретка (Ordnungspolizei).

Поменути 64. резервни полицијски батаљон створен је у Есену септембра 1939. године. Основна намена била му је контрола те-

¹² Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1963), 22–23.

¹³ Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe Yugoslavia 1933-1945”, in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945* (Belgrade: Institut for Contemporary History, 1977), 7-8.

¹⁴ BArch MA, RW 40/264, Einrichtungen der 2. Armee, Stand 15.6.1941; Petar Višnjić, „Nemački okupacioni aparat u Srbiji 1941”, *Istorijski glasnik*, 3–4, 1956, 85; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*, I, (Beograd: Sloboda, 1979), 17–18.

¹⁵ Muhrem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu* (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 75; Радосав Туцовић, „Организација и развој полиције нацистичке Немачке у окупираној Србији (1941–1944)”, у: *Други светски рат 75 година касније*, I (Београд: ИСИ-ИНИС-ИСИ, 2021), 339–366; Radosav Tucović, „Occupational Police Formations in Serbia during 1941: Structural Organization, Police Practice and Problems”, in: *Repeating history 1941-1991?: two break-ups of Yugoslavia as repeated history?: Serbian perspectives* (Belgrade: Institut for Contemporary History, 2021), 57-72.

риторије, патролирање, осигурање реда, али и евентуалне борбене активности. Првенствено је коришћен на територији окупиране Пољске, починивши том приликом ратне злочине. У мају 1940. године овај батаљон враћен је у матични Есен, са задатком заштите од ваздушних напада и одржавања реда. Већ крајем јуна 1941. пребачен је у окупирану Србију у сврху одржања окупационе власти на локалном простору.¹⁶

Тако је 64. резервни полицијски батаљон, као истурена полицијска јединица, стигао возом у Београд 30. јуна 1941. године.¹⁷ Састојао се од укупно три чете, које су отприлике имале по 120 људи. Прву чету водио је поручник Грос (Gross), пореклом из јужне Немачке. Другу чету водио је поручник Брекер (Bröcker), у цивилству адвокат из Келна. И Трећу, за ову тему најважнију чету, водио је поручник Ерман (Ehrmann), пореклом из Баварске. По исказу једног од припадника батаљона, чете су потицале из Бохума, Вупертала и Келна, односно са простора Северне Рајне – Вестфалије. Свака од њих имала је сопствено медицинско особље, које их је пратило на терену, док се о укупном здравственом стању читавог батаљона бринуо лекар др Бернхард Милер. Штаб батаљона налазио се у Београду, и његов главни командант био је мајор Адолф Јостен (Adolf Josten), пореклом из Гизенкирхена, у околини Менхенгладбаха.¹⁸

Прву фазу свог деловања у Србији овај батаљон провео је у обуци и обезбеђењу зграда најважнијих окупационих институција.

¹⁶ Landesarchiv Nordrhein-Westfalen (LA NRW), Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3621, Vernehmung Bruno Schmidt, 24.5.1963; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3621, Vernehmung Franz Göddeke, 18.4.1963; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3621, Vernehmung Heinrich Beck, 22.5.1963; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3620, Vernehmung Reiner Roggenbach, Unleserliches Datum 1963; Архив Југославије (AJ), 110-584-608, Saslušanje Adolfa Jostena, 2.6.1946; AJ, 110-615-3, Saslušanje Artura Habighorsta, 15.8.1946; VA, NA, 32-II, 9/94, Saslušanje Falk Kurta, 14.8.1946; Georg Tessin, Norbert Kannapin, *Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939-1945: Ein Überblick anhand der Feldpostübersicht* (Osnabrück: Biblio Verlag, 2000), 631.

¹⁷ LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3619, Vernehmung Hermann Jäger, 19.2.1963; Војни архив (BA), HA, 41-C, f. 1, Militaergerichtshof V, Fall VII, 25. juli 1947; AJ, 110-595-89, Saslušanje Ernsta Breuresa, 6.7.1946; Stefan Klemp, „50 Kommunisten Aufgehängt, 350 Häuser niedergebrannt: Der Einsatz des Reserve-Polizei-Bataillons 64 auf dem Balkan 1941-1943“, in: *Im Auftrag: Polizei, Verwaltung und Verantwortung, Begleitband zur gleichnamigen Dauerausstellung - Geschichte Villa ten Hampe*, (hg. Alfons Kenkmann, Christoph Spieker), (Essen 2001), 213; Stefan Klemp, „Nicht ermittelt: Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz: Ein Handbuch (Essen: Klartext, 2005), 158.

¹⁸ AJ, 110-595-86, Saslušanje Adolfa Jostena, 4.7.1946; AJ, 110-614-526, Saslušanje Gustav Schuette, 31.8.1946; AJ, 110-622-557/558, Saslušanje Paul Wolfgang, 18.3.1946; LA NRW, Abt. Westfalen, Münster, Q 234, Nr. 3622, Vernehmung Bernhard Müller, 26.9.1963.

Након тога чете су засебно упућене на терен. Трећа чета задржана је у Београда, Друга је распоређена у Ваљево, а Прва у Ужице. Као примарне задатке добиле су одржавање реда, стражарске послове, али и борбу против устаничких одреда.¹⁹ Командант батаљона учествовао је и на састанку Командног штаба, када се правила стратегија борбе против тада већ честих саботажа.²⁰ По извештајима већ у другој половини јула 1941. године, услед стања на терену, овај батаљон коришћен је у сузбијању отпора.²¹

Међутим, 27. јула исте године између села Ражана и Ваљева мотоциклиста овог батаљона и његов пратилац упали су у заседу партизана. Убрзо су на терену пронађени леш једног полицајца, мотоцикл и пушка, док је други полицајац нестао.²² Већ сутрадан окупационе јединице натерале су домаћу колаборационистичку полицију да за одмазду стреља укупно 81 цивила.²³ Односно, одмазда је извршена по систему колективне казне, али генерално гледано овај препад довео је до значајне радикализације деловања 64. резервног полицијског батаљона, што се видело већ у наредним недељама.

Партизанска заседа у Скели

Паралелно са доласком тог батаљона у окупирану Србију и његовом практичном обуком, у околини Обреновца започело је и организовање партизанских одреда. Крајем јуна и почетком јула формиране су Тамнавска и Прва посавска партизанска чета, које су током јула у неколико наврата углавном разоружале жандарме, прикупљале наоружање, пресецале телефонско-телеграфске жице и каблове и вршиле обуку својих бораца у руковању оружјем. Минирале су и неколико мостова и водиле неколико борби против домаће Жандармерије.²⁴ Крајем јула исте године успостављена је и Друга посавска чета, па је 31. јула 1941. донета одлука о формирању Посавског пар-

¹⁹ АЈ, 110-595-86, Saslušanje Adolfa Jostena, 4.7.1946; АЈ, 110-595-91, Saslušanje Adolfa Jostena, 9.1.1947.

²⁰ ВА, На, к. 9, ф. 3, бр. пер. 18-1, Taetigkeitsbericht nr. 1, 704. Inf. Div, 14.7.1941.

²¹ ВА, На, к. 44-х, ф. 5, бр. пер. 64-1, Erfahrungsbericht der 2. Komp. Res. Pol. Bat. 64, 30.7.1941.

²² ВА, На, к. 44-х, ф. 5, бр. пер. 57-1, FK 816 Uzice meldet am 27.7.1941; ВА, На, к. 9, ф. 3, бр. пер. 18-1, Taetigkeitsbericht nr. 1, 704. Inf. Div, 27.7.1941.

²³ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944* (Београд: Рад, 1970), 44–45.

²⁴ Бојић, *Посавски партизански одред*, 79–93.

тизанског одреда, у који су тада ушле управо три поменуте чете – Прва и Друга посавска и Тамнавска чета. Главни задатак Посавског партизанског одреда био је организација јединице, растурање старог система власти, разоружавање Жандармерије, рушење пруга и путева, али и напади на немачке камионе и војнике.²⁵

Практично, партизанским одредима у околини Обреновца било је важно да направе што већи притисак оштећењем комуникација и цепањем извршних механизма окупационе и колаборационистичке власти. Исти простор окупатор је сматрао изузетно важним с обзиром на близину Београда, па је главна идеја било ојачавање одреда и одржавање несметаних комуникационих праваца, као и сегмената управне власти. У томе је улогу добио и 64. резервни полицијски батаљон, па је распоред три чете овог батаљона промењен. Трећа чета је пребачена у Шабац, са истуреним одељењима у Обреновцу, Убу и Богатићу. Наредник ове чете након рата то је појаснио све нестабилнијом ситуацијом у околини Обреновца почетком августа 1941. године.²⁶ Немачки гарнизон такође се налазио и у Обреновцу, док је на путу од овог места ка Шапцу формирана и жандармеријска станица у селу Скела.²⁷ Односно, из тога видимо да је положај Скеле био важан услед чињенице да се налазила на путу од Београда и Обреновца ка Шапцу,²⁸ што је била траса којом су често саобраћали немачки транспорти различите намене.

У првој половини августа 1941. године борци Посавског партизанског одреда порушили су железнички мост на Тамнави, постављали патроле на друмовима, у више наврата демонтирали пругу, пресекли телефонске жице, запалили општинске архиве, разоружали жандармеријске станице, па чак 11. августа и водили борбу са колоном немачких камиона и возила.²⁹ Временом је и Скела постала поприште герилске активности, па је 4. августа пресечено десетак телефонских стубова уз пут Обреновац – Шабац. У Скели је 11. августа изведен и напад на Спасоја Зупца, жандармеријског наредника и команданта станице у овом селу, док је већ сутрадан разоружана и полицијска постаја којом је командовао.³⁰

²⁵ Бојић, *Посавски партизански одред*, 77–103.

²⁶ AJ, 110-614-526, Saslušanje Gustav Schuette, 31.7.1946.

²⁷ Бојић, *Посавски партизански одред*, 105.

²⁸ BArch MA, RW 40/282, Straßenkarte v. Serbien.

²⁹ Бојић, *Посавски партизански одред*, 113–118.

³⁰ Zbornik NOR-a, I-1, dok. br. 6, Izveštaj komandira posavskog NOP odreda, 14.8.1941; Бојић, *Посавски партизански одред*, 113–118.

Међутим, догађај који је у потпуности одредио будућност села Скела десио се 14. августа 1941. године. Наиме, тога дана су поручник Ерман, командант Треће чете 64. резервног полицијског батаљона и његова три пратиоца у путу из Шапца према Београду свратили у Џеваџића кафану у Скели и својим понашањем изазвали револт локалних мештана. Иако се описи разликују, извори се слажу да је њихово понашање било осионо и бахато, чиме су пробудили реваншизам присутних сељака. Мештани су убрзо појаву Немаца пријавили партизанима, претпоставивши да ће се истог дана вратити истим путем у правцу Шапца. Партизани су искористили информацију и у поподневним часовима поставили заседу, у коју је нешто касније упao полицијски аутомобил.³¹

Немачки извештај бележи да је у селу Скела у 16 часова и 50 минута путнички аутомобил 64. резервног полицијског батаљона упao у заседу. На лицу места је пронађен запаљен аутомобил којим су се кретали поручник Ерман и његова три пратиоца, а уочено је и да је ватра из заседе била митраљеска. Леш Ермана и једног наредника извучени су из Саве, док лешеви друга два наредника у прво време нису пронађени.³²

Одмазда немачке полиције

Препад и убиство немачке делегације у Скели дошли су у тренутку врло активних саботажа на територији окупиране Србије. О томе најбоље говори извештај немачких полицијско-безбедносних представника упућен у Берлин 16. августа 1941. године, у ком се каже да се број саботажа из дана у дан увећава и да су припреме комуниста за устанак ушле у другу фазу.³³ Управо из тих разлога нови војни заповедник Србије генерал Хајнрих Данкелман, који је ступио на дужност свега око две недеље пре заседе у Скели, наредио је да се отпор најоштрије сузбија.³⁴ Такође, посебно је важно истаћи да је 64. резервни

³¹ Драгослав Илић, *Одмазда* (Београд: Просвета, 1951), 23–27; Бојић, *Посавски партизански одред*, 118.

³² Zbornik NOR-a, I-1, dok. br. 128, Izveštaj šefa nemačke okupacione uprave u Srbiji, 15.8.1941; Zbornik NOR-a, I-1, dok. br. 134, Izveštaj načelnika štaba nemačke okupacione uprave u Srbiji, 21.8.1941; BA, Ha, к. 41b, ф. 1, бр. пер. 12/14, Stenografske beleške sa suđenja Wilhelmu Listu i saoptuženima pred Vojnim sudom SAD, 22.7.1947.

³³ Bundesarchiv Berlin (BArch), R 58/216, Ereignismeldung UdSSR. Nr. 54, 16.8.1941.

³⁴ BA, Ha, к. 27, ф. 8, пер. бр. 5-8, Saslušanje Hajnriha Dankelmana, 4.10.1946.

полицијски батаљон у препаду 27. јула већ изгубио једног мотоциклисту, па је за одмазду стрељан 81 талац у селу Букови.³⁵

Тако је након пристиглих вести о заседи у Скели војни заповедник и ваздухопловни генерал Данкелман донео одлуку да од случаја овог села направи одмазду која ће служити да застраши и одврати све евентуалне починиоце планираних препада. Предвидео је да се у Скели за одмазду стреља, а затим и обеси 50 људи, а да се вести о томе пренесу путем плаката, новина и радија.³⁶ Такође, веома је специфично да је одмазда поверена управо 64. резервном полицијском батаљону, који је у заседи изгубио официра и три подофицира.³⁷

Већ наредног дана, 15. августа 1941. године, око 8 часова ујутру, у Скелу је стигао конвој немачких аутомобила и камиона. Сељаци су, очекујући одмазду, још током ноћи једним делом напустили село, док су се преостали у јутарњим часовима упутили на пољске радове који су у то доба године били у јеку. Тако у изјавама немачких полицајаца увиђамо да је село у тренутку њиховог доласка било практично празно.³⁸ Припадници батаљона разгласили су наредбу да се сељаци врате у своје куће, затим да ће им живот и имовина бити гарантовани и да је немачка јединица у потрази за извршиоцима злочина – партизанима.³⁹ Судећи по сачуваним изворима, један део сељака се око 11 часова вратио својим кућама, док се остатак прикрио у њивама, на обали Саве и ближој или даљој околини села. Након што је прошло подне Немци су кренули у извршење репресалије.⁴⁰

Одмазда над селом Скела одвијала се у два чина. Први је изведен спаљивањем великог дела села у раним поподневним часовима. Куће и остале чврсте грађевине паљене су бензином, док је за распламсавање пожара коришћено и сено. Мештани су извлачени из кућа, претресани, а затим су мушкарци концентрисани у унутрашњости села. Пострадале су куће, штале, други пратећи објекти, као и покретни и непокретни

³⁵ BA, Ha, k. 44-h, ф. 5, бр. per. 57-1, FK 816 Uzice meldet am 27.7.1941; BA, Ha, k. 9, ф. 3, бр. per. 18-1, Taetigkeitsbericht nr. 1, 704. Inf. Div, 27.7.1941; Глишић, *Терор и злочини*, 44–45.

³⁶ Zbornik NOR-a, I-1, dok. br. 128, Izveštaj šefa nemačke okupacione uprave u Srbiji, 15.8.1941; AJ, 110-585-182, Saslušanje dr Georga Kiessela, 30.7.1946.

³⁷ AJ, 110-595-92, Saslušanje Adolfa Jostena, 9.1.1947; AJ, 110-897-535, Саслушање Баумгартен Теодора, 11.7.1946; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3619, Vernehmung Albert Nöthen, 10.7.1962.

³⁸ LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3622, Vernehmung Bernhard Müller, 26.9.1963; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3621, Vernehmung Franz Götdecke, 18.4.1963.

³⁹ Илић, *Одмазда*, 36–38.

⁴⁰ Илић, *Одмазда*, 38.

иметак многих сељака.⁴¹ У немачком извештају о злочину наведено је да је спаљено укупно 350 кућа.⁴² Међутим, непосредно након окончања рата поднете су пријаве о злочину анкетирајући породице појединачно. Тако је утврђено и до данас сачувано укупно 138 пријава ратне штете које подразумевају паљење кућа,⁴³ на основу којих је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у свом закључку навела да је пострадао укупно 135 домаћинстава.⁴⁴

Други чин овог злочина извршен је непосредно у околини места где је извршен препад и касније пронађен запаљени аутомобил. На том месту концентрисано је 49 притвореника из логора на Бањици, доведених камионима. Од њих је ипак издвојено седам лица и касније враћено за Београд, а преосталих 42 логораша убрзо је стрељано. Поред тога, казнена експедиција ухватила је у селу још 15 мештана, од којих је један побегао, па је стрељано и 14 становника Скеле.⁴⁵ Егзекуцију је извршио вод наоружан карабинима, док је локалним сељацима наређено да ископају велику гробницу и сахране погубљене.⁴⁶ О времену стрељања говори само један извор, и то мајка једне од жртава, која је навела да је погубљење талаца извршено тога дана око 17 часова.⁴⁷

Жртве

Пратећи хронологију догађаја закључујемо да је план окупатора био да се за одмазду стреља група логораша са Бањице и из тог рзслога је на лице места требало бити доведено 50 логораша. Међу-

⁴¹ Илић, *Одмазда*, 38.

⁴² Zbornik NOR-a, I-1, dok. br. 130, Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika na Balkanu, 17.8.1941.

⁴³ АЈ, 110-477-729 до 987, Село Скела – масовно убиство у групи и причињена штета на дан 15.8.1941.

⁴⁴ АЈ, 110-905-466, Одлука о утврђивању злочина – Хабихорст Артур, Појединости о злочину.

⁴⁵ АЈ, 110-905-466, Одлука о утврђивању злочина – Хабихорст Артур, Појединости о злочину; Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, II (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 123–126; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941* (Београд: Историјски архив Београда, 1998), 289.

⁴⁶ LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3619, Vernehmung Heinrich Monissen, 15.1.1964; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3622, Vernehmung Bernhard Müller, 26.9.1963; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3619, Vernehmung Wilhelm Inger, 14.2.1963; LA NRW, Abt. Westfalen, Q 234, Nr. 3619, Vernehmung Hermann Kösterke, 24.5.1962; АЈ, 110-477-729, Исказ Милутина Мирчегића, 28.4.1945.

⁴⁷ АЈ, 110-477-742, Исказ Миленије – Мице Пантелић, 28.4.1945.

тим, накнадним пребројавањем утврђено је да у овој групи има 49 логораша, док је на тражење домаће полиције издвојено још седам, па је у бањичкој групи остало 42 логораша. Квоту предвиђених 50 жртава требало је испунити локалним становништвом. Тако су немачки полицајци ишли по селу и насумично скупљали присутне мушкарце, изузимајући жене, које су у неколико случајева остајале код кућа које су гореле.

Из села Скела је стрељано укупно 14 лица: Змијанац Витомир (р. 1912), Змијанац Јездимир (р. 1919), Џеваџић Војислав (р. 1908), Јеринић Сретен (р. 1908), Бељинац Светислав (р. 1910), Радушки Раденко (р. 1924), Радушки Милосав (р. 1919), Аврамовић Милорад (р. 1900), Пантелић Љубомир (р. 1923), Петковић Благоје (р. 1906), Мирчетић Драгутин (р. 1900.), Радушки Маринко (р. 1900), Зазић Драгомир (р. 1897) и Грујић Михаило (р. 1906).⁴⁸

Жртве из Скеле рођене су у периоду од 1897. до 1924. године. Старосна структура обухватала је распон од седамнаест до четрдесет четири године. Највећи део страдалих бавио се пољопривредом, док је мањи број припадао другим занимањима, међу којима су забележени трговац, занатлија, индустријски радник и син власника кафане. Ухапшени су на различитим местима у селу – на улици, код куће или приликом рада. Према доступним изворима, десет лица погубљено је без значајнијег отпора, док је четворо покушало бекство, али је убрзо ликвидирано. Сведочења извршилаца указују на то да је изванредан број мештана успео да на време избегне хапшење и извесну смрт.

Из логора на Бањици у Скелу је доведено и стрељано укупно 42 лица: Лунгиловић/Лунгиновић Богољуб (р. 1912), Томић Драгољуб (р. 1919), Стефановић Сретен (р. 1890), Рајковић Михајло (р. 1911), Поповић Момчило (р. 1909), Леви Хаим (р. 1923), Јовановић Јован (р. 1906), Јовановић Милан (р. 1914), Халилбеговић Мухамед (р. 1914), Грујић Миодраг (р. 1911.), Бошковић Милутин (р. 1910), Булатовић Никола (р. 1911), Алексић Младен (р. 1921), Гостовић Милан (р. 1920), Дражић Никола (р. 1915), Живковић Павле (р. 1917), Зороја Милован (р. 1919), Јовановић Димитрије (р. 1914), Ковач Вјекослав (р. 1908), Луковић Слободан (р. 1918), Митровић Милан (р. 1918), Милкић Спасоје (р. 1894), Митрић Радосав (р. 1913), Недељковић Константин (р. 1899), Поповић Драгољуб (р. 1919), Расуљић Љубомир (р. 1888), Станковић Станко (р. 1921), Томић Драгомир (р. 1911),

⁴⁸ АЈ, 179-424, Скела; АЈ, 110-477-716, Скела 15.8.1941.

Хартман Јохан (р. 1915), Шоћ Јанко (р. 1914), Бихлер Андрија (р. 1917), Веселиновић Ратомир (р. 1915), Визек Франц (р. 1912), Леви Јосиф (р. 1921), др Зечевић Милутин (р. 1910), Тодоровић Драгослав (р. 1914), Алексић Јован (р. 1918), Тасовац Жарко (р. 1920), Мијалковић Радомир (р. 1913), Миљковић Боривоје (р. 1913), Божовић Јован (р. 1899) и Добановић Митар (р. 1906).⁴⁹

Потицали су са различитих простора, углавном рођени на територији Краљевине Југославије, уз четири жртве рођене у иностранству. Анализа старосне структуре жртава показује да је највећи број страдалих, њих 27 (64,29%), био рођен у периоду од 1. 1. 1911. до 31. 12. 1920. године. Шест лица (14,29%) рођено је између 1. 1. 1901. и 31. 12. 1910. године, односно у тренутку злочина имали су између 30 и 40 година. Четири жртве (9,52%) припадале су генерацијама рођеним након 1. 1. 1921. године, дакле имале су двадесет или мање година. Три лица (7,14%) рођена су између 1. 1. 1891. и 31. 12. 1900. године, у доби од 40 до 50 година у време страдања. Најстарију групу чиниле су две особе (4,76%) рођене у периоду од 1. 1. 1881. до 31. 12. 1890. године, које су у тренутку злочина имале између 50 и 60 година.

Жртве је у логору на Бањици одабрао Ђорђе Космајац, под изговором да тражи добровољце за рад. Издвојио је 23 лица из „собе радника“, 24 лица из „собе интелектуалаца“, као и двојицу из самица, што говори о мешовитој друштвеној и социјалној структури жртава. Они су смештени у камионе и под стражом транспортовани у Скелу. Седам лица издвојено је за потребе даљих истрага, а преостала 42 притвореника погубљена су истог дана.⁵⁰

Последице злочина

Овако тешка одмазда и истовремено освета једног батаљона оставила је дугорочне последице на локално становништво. Наиме, првенствено је неопходно истаћи да даље акције партизанских одреда нису заустављене, већ напротив. Наредних дана извршене су нове саботаже и препади, чак и у самој Скели.⁵¹ Локално становништво је заплашено и добрим делом остављено на ивици егзистенције, у

⁴⁹ Evica Micković, Milena Radojčić, *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd – Banjica* (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009).

⁵⁰ Begović, *Logor Banjica*, 124–125.

⁵¹ Бојић, *Посавски партизански одред*, 122–123.

многим случајевима борећи се са надлазећом зимом у уништеним и оштећеним кућама, окућницама и помоћним објектима. Скељани су првенствено тражили одговоре од партизана везано за основаност партизанске борбе у случају када немачки окупатор врши овај тип тоталне одмазде.⁵² Ипак, наставили су и да одлазе у партизанске одреде, у којима су многи од њих до краја рата дали своје животе, о чему сведочи послератни споменик у центру села.

С друге стране, 64. резервни полицијски батаљон наставио је свој крвави ратни пут и наредних година. Ова јединица је већ током недеља које су уследиле након одмазде над Скелом извршила још неколико злочина. Вршење злочина наставила је и током јесени 1941. године у току велике акције гушења устаничких активности.⁵³ Касније, током 1942, овај батаљон претворен је у Први батаљон Петог полицијског пука и у наредној фази окупације деловао је као део знатно веће организације Полиције заштите поретка.⁵⁴

Након рата власти Југославије затражиле су и добиле екстрадицију неких од злочинаца. Тако је налогодавац злочина у Скели генерал Данкелман изручен, осуђен 15. новембра 1947. године, а затим и погубљен у Београду.⁵⁵ Исто важи и за команданта при извршењу злочина мајора Јостена, тада већ бившег команданта 64. резервног полицијског батаљона. Он је екстрадициран, осуђен 9. марта 1947. године, а затим и званично погубљен.⁵⁶ Поред тога у Југославију је изручено и око 25 припадника 64. резервног полицијског батаљона, који су били заробљени и притворени у британском логору за интернирце. Углавном су осуђени и служили су затворске казне, након чега им је дозвољено да се врате у Немачку.⁵⁷

Међутим, бивше људство овог батаљона у знатно већој мери подвргнуто је истрази у Немачкој. Судски процес покренут је почетком шездесетих година на иницијативу Јавног тужилаштва у Дортмунду, које је идентификовало 354 бивша припадника батаљона. Осумњичена су укупно 83 бивша полицајца, који су саслушани и негативно се

⁵² Бојић, *Посавски партизански одред*, 122.

⁵³ АЈ, 110-905-466, Одлука о утврђивању злочина – Хабихорст Артур, Појединости о злочину.

⁵⁴ Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије* (Београд: Службени гласник, 2016), 198.

⁵⁵ АЈ, 110, F-828-168, *Vojni sud za grad Beograd*.

⁵⁶ АЈ, 110-828-777 до 797, Пресуда Војног суда III армије, 9.3.1947.

⁵⁷ Klemp, „50 Kommunisten Aufgehängt, 350 Häuser niedergebrannt“, 221-222; Klemp, „Nicht ermittelt“, 165.

изјаснили о кривици која им се стављала на терет. У току истраге утврђена је одговорност у вршењу злочина за све три чете, укључујући и злочин у Скели.⁵⁸ Ипак, без обзира на све, услед нејасних околности јавни тужилац је смењен, а истрага по основу застарелости обустављена. Тиме овај процес није добио епилог на суду, а већина починилаца злочина остала је некажњена.⁵⁹ Наставили су свој живот у миру, а неки чак и у полицијској служби. Преко развијене мреже бивших припадника батаљона редовно су се састајали и дружили у Келну, не носећи одговорност за почињене злочине.⁶⁰

Закључак

Повољан географски положај, умерена клима и плодно земљиште условили су да популација села Скела кроз векове усаврши пољопривреду и тиме себи обезбеди сигурност. Из тога је директно произашао вртоглав демографски успон и вишеструко увећање броја становника, који је ово место учинио једним од највећих насеља читаве области. Међутим, географски положај је током Другог светског рата постао и својеврстан усуд овог села, с обзиром на то да се налазило на траси главног пута од Београда ка Шапцу. Тако је село постало предмет интересовања Немаца ради контроле пута, као и партизана да ту контролу наруше, а затим и спрече. У Скели је прво постављена заседа партизана, а затим извршена и веома тешка одмазда окупатора.

Ово није био изолован ратни злочин, већ је био у снажном контексту сталног повећања партизанских одреда и њихових активности, као и покушаја окупационих трупа да репресијом угуше отпор. Такође, 64. резервни полицијски батаљон око три недеље пре ове заседе већ је на сличан начин изгубио свог члана, што је несумњиво

⁵⁸ LA NRW, Abt. Westfalen, Münster, Q 234 Nr. 3611, Zentralstelle im Lande Nordrhein-Westfalen für die Bearbeitung von nationalsozialistischen Massenverbrechen bei dem Leitenden Oberstaatsanwalt in Dortmund - 45 Js 14/64 - 7.12.1964; LA NRW, Abt. Westfalen, Münster, Q 234 Nr. 3616, Zentralstelle im Lande Nordrhein-Westfalen für die Bearbeitung von nationalsozialistischen Massenverbrechen bei dem Leitenden Oberstaatsanwalt in Dortmund - 45 Js 15/64, 8.12.1964; LA NRW, Abt. Westfalen, Münster, Q 234 Nr. 2071, Zentralstelle im Lande Nordrhein-Westfalen für die Bearbeitung von nationalsozialistischen Massenverbrechen bei dem Leitenden Oberstaatsanwalt in Dortmund - 45 Js 50/61, 1.12.1964.

⁵⁹ Klemp, „50 Kommunisten Aufgehängt, 350 Häuser niedergebrannt“, 213-222; Klemp, *Nicht ermittelt*, 158-165.

⁶⁰ Klemp, „50 Kommunisten Aufgehängt, 350 Häuser niedergebrannt“, 222; Klemp, *Nicht ermittelt*, 166.

утицало на додатну радикализацију људства и утемељило гнев према локалном становништву, који је на делу виђен током одмазде у Скели. Међутим, ова репресалија ипак није испунила намеру окупатора, с обзиром на то да су већ наредних дана вршени нови герилски напади, чак и у самој Скели. Поред тога, и 64. резервни полицијски батаљон наставио је свој ратни пут односећи на десетине живота, превасходно цивила, у другим селима.

Поврх свега, ова одмазда оставила је трајне и неизбрисиве последице на село. У демографском смислу село је изгубило 14 становника, што представља око 0,63% тада актуелне популације. Међутим, привредна штета била је у ратним условима практично ненадокнадива. Пострадале су бројне куће и окућнице, лични предмети и породичне ствари. Тиме су породице изгубиле основно место за живот. Поред тога, пострадали су штале и разни помоћни објекти. Заједно са њима ватра је однела људску и сточну храну, пољопривредне машине, алат, као и семе припремљено за сетву наредне године. Извори потврђују да су Немци у више случајева током ове одмазде одвели или усмртили домаће животиње, које су у систему појединачне породичне привреде имале изузетно важно место. Укратко речено, над Скелом је извршен злочин који је однео 14 живота, али и нанео привредну штету селу, коју је било немогуће надокнадити током Другог светског рата. Тако је природни развој једног продуктивног села прекинут, а његова будућност у потпуности измењена. Поред тога, одмазда у Скели утемељила је окупациону политику стрељања притвореника из логора на Бањици, којих је 42 пострадао у овој одмазди.

Одговорност за овај злочин сносио је генерал Данкелман као налогодавац, затим мајор Јостен као командант током извршења одмазде, као и око 25 припадника батаљона који су осуђени на затворске казне у Југославији. Ипак, највећи део батаљона остао је некажњен, с обзиром на то да судски процес у Дортмунду никада није добио епилог.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ), 110 – Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Bundesarchiv Berlin (BArch), R 58 - RSHA

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (BArch MA), RW 40 - Territoriale Befehlshaber in Südosteuropa

Војни архив (ВА), Немачка архива (На)

Landesarchiv Nordrhein-Westfalen (LA NRW), Abt. Westfalen, Q 234.

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године. Београд, Општа државна статистика, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. 1. Београд: Општа државна статистика, 1938.

Годишњица Николе Чупића

Micković, Evica, Radojčić, Milena. *Logor Banjica: logoraši: knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd – Banjica.* Београд: Историјски архив Београда, 2009.

Отаџбина: књижевност, наука, друштвени живот

Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. Београд: Управа државне статистике, 1911.

Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС, бр. 279/50 од 16. 2. 1950.

Статистика Краљевине Србије, књ. 29. Београд: Министарство народне привреде, 1907.

Застава

Zbornik NOR-a, I-1, Borbe u Srbiji 1941. godine. Београд: Војноиздавачки завод, 1949.

Литература

Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944*, II. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Бојић, Милосав. *Посавски партизански одред.* Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1987.

Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*, I. Београд: Сloboda, 1979.

Божовић, Бранислав. *Београд под комесарском управом 1941*. Београд: Историјски архив Београда, 1998.

Цвијић, Јован. *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*. Београд: Српска академија наука, 1902.

Димитријевић, Бојан. *Војска Недићеве Србије*. Београд: Службени гласник, 2016.

Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*. Београд: Рад, 1970.

Илић, Драгослав. *Одмазда*. Београд: Просвета, 1951.

Исић, Момчило. *Сељаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1995.

Klemp, Stefan. „50 Kommunisten Aufgehängt, 350 Häuser niedergebrannt’: Der Einsatz des Reserve-Polizei-Bataillons 64 auf dem Balkan 1941-1943”, in: *Im Auftrag: Polizei, Verwaltung und Verantwortung, Begleitband zur gleichnamigen Dauerausstellung - Geschichte Villa ten Hempel*, (hg. Alfons Kenkmann, Christoph Spieker), Essen 2001.

Klemp, Stefan. „Nicht ermittelt”: *Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz: Ein Handbuch*. Essen: Klartext, 2005.

Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu*. Београд: Историјски архив Београда, 1979.

Малетић, Михаило, ур. *Обреновац и околина*. Београд: Народна књига, 1963.

Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Београд: Institut društvenih nauka, 1963.

Mitrović, „Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area of the Third Reich and Southeast Europe Yugoslavia 1933-1945”, in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945* (Belgrade: Institut for Contemporary History, 1977), 5-42.

Ненадовић, Прота Матеја. *Мемоари*. Београд: Нолит, 1988.

Павловић, Љубомир. *Антропогеографија ваљевске Тамнаве*. Београд: без издавача, 1912.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992.

Tessin, Georg, Kannapin, Norbert. *Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939-1945: Ein Überblick anhand der Feldpostübersicht*. Osnabrück: Biblio Verlag, 2000.

Tucović, Radosav. „Occupational Police Formations in Serbia during 1941: Structural Organization, Police Practice and Problems”, in: *Repeating history 1941-1991?: two break-ups of Yugoslavia as repeated history?: Serbian perspectives*, Belgrade: Institut for Contemporary History, 2021, 57-72.

Туцовић, Радосав. „Организација и развој полиције нацистичке Немачке у окупираној Србији (1941–1944)”, у: *Други светски рат 75 година касније*, I, Београд: ИСИ-ИНИС-ИСИ, 2021, 339–366.

Višnjić, Perica. „Nemački okupacioni aparat u Srbiji 1941”, *Istorijski glasnik*, 3–4, 1956, 84–92.

Radosav Tucović PhD, Research Associate
The Institute of Contemporary History, Belgrade
Republic of Serbia
E-mail: radosav.tucovic@gmail.com

THE CRIME IN SKELA 1941: A CASE STUDY OF NAZI REPRESSIVE POLICY IN SERBIA

(Summary)

The article presents a case study of the crime committed in the village of Skela on August 15, 1941. The introductory section examines the historical development of the settlement, together with its geographical, economic, and transportation characteristics, in order to establish its position within occupied Serbia. It further analyzes the organizational structure of the occupation apparatus and the activities of the German police unit responsible for the crime. The central part is devoted to the reconstruction of the partisan ambush and the subsequent repressive measures, accompanied by a systematization of data on the victims. The research is based on the analysis of archival sources of both German and Serbian origin, as well as relevant historiographical literature.

During July and the first half of August 1941, the village of Skela was the scene of sporadic acts of sabotage and the disarming of gendarmerie posts. A decisive event occurred on August 14th 1941, when partisan units carried out an ambush in which one German police lieutenant and three sergeants were killed, and their vehicle set on fire. On the following day, the 64th Reserve

Police Battalion, to which the slain policemen belonged, conducted a large-scale reprisal. Fourteen villagers of Skela and forty-two detainees from the Banjica camp were executed. In addition, a significant part of the village was set ablaze, destroying residential and economic structures, agricultural tools, and supplies of food. These measures inflicted severe damage on Skela, disrupted its socio-economic development, and condemned the inhabitants to a protracted and difficult process of rebuilding their households under wartime conditions.

KEY WORDS: *World War Two, Occupied Serbia, German police, Crimes, Skel*

УДК: 355.092:929 Погачар Љ. Ј.
COBISS.SR-ID 184039945
DOI број: 10.5937/vig2502105Z

Језик рада: српски
Примљен: 24.10.2025.
Прихваћен: 01.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Милош Жикић, научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
Е-mail: zikic90@gmail.com

Др Небојша Стамболија, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
Е-mail: nstambolija@yahoo.com

БИОГРАФИЈА КОМАНДАНТА СРПСКЕ ГРАНИЧНЕ СТРАЖЕ ПУКОВНИКА ЉУДЕВИТА Ј. ПОГАЧАРА (1893–1977)*

АПСТРАКТ: У раду се представља биографија Људевита Ј. Погачара, официра Југословенске војске и Граничне трупе, који је најпознатији по улози команданта Српске граничне страже. Истакавши се као млад официр у борбама у Корушкој по завршетку Првог светског рата, имао је запажену војну каријеру у међуратном периоду. Након окупације Краљевине Југославије није отишао у заробљеништво, већ је остао у окупираној Србији. Активно је учествовао у гушењу устаничких активности крајем 1941. и почетком 1942. године, да би потом преузео улогу у новоствореној колаборационистичкој формацији Српској државној стражи, у њеном одељењу граничне страже. По формирању Српске граничне

* Знатну количину документације из Словеније и Аустралије добили смо од словеначког историчара Клемена Лужара и аустралијске историчарке Кери Турон (Kerrie Turon), којима се на овај начин најсрдачније захваљујемо.

страже постао је њен командант и то остао до краја окупације. По функцији био је највише ранжирани Словенац у колаборационистичком апарату окупирани Србије за време Другог светског рата. Ратна судбина водила га је у емиграцију у Аустралију, где је и преминуо 1977. године. У писању рада коришћена је грађа из домаћих и иностраних архива, као и сва релевантна емигрантска и домаћа историографска литература и периодика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Гранична трупа, Југословенска војска, Српска гранична стража, Други светски рат, Србија, окупација, биографија, колаборационисти, емиграција

Порекло и каријера у Југословенској војсци

Људевит Погачар рођен је 11. октобра 1893.¹ у Мокроногу, месту које се данас налази у општини Мокроног – Требелно у Словенији, у породици Јозефине (рођене Кастелиц) и Јосипа Погачара, судског канцелара (службеника) у судском округу Мокроног. Имао је брата близанца Јосипа (1893–1972), као и старију браћу Јосипа (преминуо 1893) и Франа, каснијег ђенерала Југословенске војске². Породица је до 1898. живела у Мокроногу, када се, најверо-

¹ У свом захтеву за натурализацију у Аустралији 1955. Погачар је навео да је рођен 11. октобра 1899. године. То је вероватно урадио како би лакше дошао до натурализације и запошљања. National Archives of Australia (NAA), A446, 1955/45521.

² Фран Ј. Погачар (Мокроног, 15. XI 1886 – Загреб, 28. IX 1971), артиљеријски бригадни ђенерал. Завршио је Кадетску школу у Кошицама (1902–1906) и Нижи течај Артиљеријске школе гађања (1923). Био је артиљеријски официр аустроугарске војске и у Првом светском рату учествовао је у борбама у Галицији, Пољској, Русији, Штајерској и Прекомурју и то као старији водник, командир батерије и командант артиљеријске групе (дивизиона). Потом учествује у борбама у Корушкој 1918–1919, а у Југословенску војску званично је примљен марта 1919. године. После рата обављао је дужности командира батерије и команданта дивизиона (1919–1930), команданта 13. артиљеријског пука (13. самосталног артиљеријског дивизиона) (1930–1934), 14. артиљеријског пука (1934–1938) и артиљерије Савске дивизијске области (1938–1941). У чин артиљеријског пуковника унапређен је 6. септембра 1930, а артиљеријског бригадног ђенерала 1. децембра 1939. године. У Априлском рату 1941. налазио се на дужности команданта артиљерије Савске дивизије. Рањен је и заробљен 8. априла 1941. у селу Петеранецу, а потом пребачен у болницу на територији Мађарске. Није одведен у заробљеништво и током постојања НДХ имао је статус пензионера и живео у Загребу. Војни архив (ВА), Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије, кутија 1378, досије 400; Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), krstna knjiga župnije Mokronog 1873–1913, 51; Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941: Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: INIS, DOBRA d.o.o,

ватније због очеве службе, преселила у Цеље.³ Међутим, о школовању и животу Људевита Погачара до краја Првог светског рата не располажемо никаквим подацима, будући да његов персонални картон није сачуван у грађи Војног архива у Београду.

Оно што је сигурно јесте да је учествовао у борбама у Корушкој 1918–1919. године. Истраживања која је спровео генерал у пензији Маријан Крањц показују да је Погачар, у чину пешадијског потпоручника⁴, био припадник Љубљанског пешадијског пука (касније преименован у 37. пешадијски пук).⁵ Ову јединицу образовала је у Љубљани новембра 1918. Народна влада Словеније (у оквиру новоосноване Државе Словенаца, Хрвата и Срба) и њена јачина крајем месеца износила је око 90 официра и 1.045 подофицира и војника. Пук је затим, заједно са другим јединицама формираним на простору Словеније, предузео мере за запоседање и заштиту словеначких граница. Тако су Мариборски, Цељски и Тршћански пешадијски пук ангажовани за обезбеђење северне границе, док су делови Љубљанског и 26. пешадијског пука (образован од Срба који су се враћали из заробљеништва) употребљени за поседање демаркационе линије према Италији и као посаде у Љубљани и околним местима. Истовремено, по распаду Аустроугарске новембра 1918. у Бечу је прокламована Немачка Аустрија, која је такође отпочела са формирањем сопствених војних јединица. То је водило ка сукобу две новоосноване државе, будући да демаркациона линија између њих није била одређена, што се и догодило 1. децембра 1918. аустријским нападом на словеначке положаје у Корушкој. Борбе које су се развиле на овом простору могу се поделити на период аустријске офанзиве током децембра 1918. и јануара 1919, неуспели словеначки напад крајем априла 1919. и аустријски контранапад почетком маја, те југословенску контраофанзиву предузету крајем маја и почетком јуна 1919. године. Приликом тих борби јединице Љубљанског пешадијског пука налазиле су се у различитим одредима, при чему је 1. батаљон био у западној, а 2. и

2004), 248; Марко Б. Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини: Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године* (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 153–154; <https://www.gradskagrobља.hr/trazilica-pokojnika/15> (приступљено 5. 9. 2025).

³ NŠAL, krstna knjiga župnije Mokronog 1873–1913, 78; NŠAL, družinska knjiga (Status animarum) Mokronog, 5.

⁴ Та чињеница наводи на закључак да је завршио неку војну школу у аустроугарској војсци.

⁵ <https://freeweb.t-2.net/Vojastvo/Z04-odlikovanci.html> (приступљено 5. 9. 2025).

3. у источној Корушкој.⁶ Нажалост, нисмо располагали подацима у којој је јединици Љубљанског пука Погачар био распоређен. У сваком случају истакао се у борбама, због чега је „за заслуге стечене на Корушком фронту” 11. априла 1920. одликован Сребрном медаљом за храброст.⁷

Његову даљу каријеру можемо пратити преко *Службеног војног листа*. У Југословенску војску званично је примљен 28. јуна 1920. у чину пешадијског потпоручника, да би 15. јула био одређен за водника 9. пешадијског пука у Неготину. На тој дужности је 24. октобра 1922. одликован Медаљом за војничке врлине, а 28. јуна 1924. унапређен у чин поручника. Новембра исте године по својој молби распоређен је на службу у Штаб 9. пешадијског пука, за ађутантске послове, а потом је променио гарнизон будући да је пук крајем 1924. и почетком 1925. из Неготина пресељен у Пожаревац. Претпостављамо да је ту упознао и своју будућу супругу Љубицу Павловић (рођену Вуковић)⁸, удовицу пуковника Војислава Павловића из Пожаревца, са којом се оженио 1. јуна 1925.⁹ у Београду. Погачар се међутим није дуго задржао у Пожаревцу. Већ крајем фебруара 1925. премештен је на исту дужност у Цеље, на службу у Штаб 39. пешадијског пука, за ађутантске послове. На тој дужности остао је до новембра 1926, када је постављен за вршиоца дужности ађутанта истог пука.¹⁰

У Цељу је остао до децембра 1927, када је распоређен у Пешадијски пук Краљеве гарде у Београду, јединицу у којој ће провести готово осам година. Најпре је одређен на службу у Штаб пука, где је остао до марта 1928, када је постављен за вршиоца дужности командира 2. чете. На том положају је 28. јуна 1928. унапређен у чин

⁶ Опширније у: Љубом.[ир] М. Марић, *Из мога командовања Корушким одредом: од 21. маја до 22. јуна 1919. године: са три прилога: две карте и један преглед: прештампано из „Ратника”* (Београд: Штампарија „Скерлић”, 1927); *Војне акције у Корушкој 1918/19. године: (kratak pregled)* (Београд: Војноисторијски институт, 1950); Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1921* (Београд: Народна knjiga, 1988), 26, 30, 52, 139–147.

⁷ *Службени војни лист*, бр. 25, 24. 6. 1920, 1014 (даље: *СВЛ*).

⁸ Љубица је била ћерка Теофила Вуковића, трговца из Београда. *СВЛ*, бр. 35. и 36, 5. 9. 1903, 719–720.

⁹ У матичној књизи крштених парохије Мокроног наводи се да је венчање по католичком обреду било 1. јуна 1932. године. *NŠAL, krstna knjiga župnije Mokronog 1873–1913*, 78.

¹⁰ *NAA, A446, 1955/45521; СВЛ*, бр. 29, 12. 7. 1920, 1249; *СВЛ*, бр. 31, 26. 7. 1920, 1347–1348; *СВЛ*, бр. 46, 3. 11. 1922, 2057; *СВЛ*, бр. 31, 28. 6. 1924, 1466; *СВЛ*, бр. 61, 24. 12. 1924, 2483–2484; *СВЛ*, бр. 2, 14. 1. 1925, 47–48; *СВЛ*, бр. 10, 28. 2. 1925, 291–292; *СВЛ*, бр. 19, 25. 4. 1925, 647–648; *СВЛ*, бр. 25, 30. 5. 1925, 885–886; *СВЛ*, бр. 49, 27. 11. 1926, 2129–2130.

капетана II класе, а потом, тачно три године касније, 28. јуна 1931. године, и капетана I класе. У међувремену, 15. августа 1929. одликован је Златном медаљом за ревносну службу. Потом је почетком фебруара 1932. постављен за командира 9. чете. Свега пар дана касније примљен је за слушаоца XIV класе Нижег курса Редовног течаја Курса за пешадијске официре у Сарајеву, који је трајао четири месеца (од 1. маја до 1. септембра) и служио је за усавршавање кандидата за положаје командира чета и команданата батаљона у познавању, руковању, гађању и тактичкој употреби целокупног пешадијског наоружања, као и добијање стручног тактичког образовања. По завршетку курса Погачар се вратио у своју чету, којом је потом командовао до маја 1934, када је одређен за ађутанта 3. батаљона истог пука. На тој дужности 6. септембра 1935. унапређен је у чин мајора, да би већ следећег месеца био постављен за команданта 2. батаљона 2. пешадијског пука „Књаза Михаила”, такође у Београду. За најбоље изведену обуку код војника током наставне 1936. године, 1. априла 1937. одликован је Орденом југословенске круне V реда.¹¹

Наредна дужност одвела га је у Граничну трупу. У питању је била формација чији је основни задатак било обезбеђење државне границе. Команда јој се налазила у Скопљу, а била је подељена на одсеке, пододсеке и рејоне. Приликом оснивања југословенске државе и током прве половине двадесетих година јединице Граничне трупе биле су искључиво распоређене на граници са Бугарском, Грчком и Албанијом. Потом су почеле да поседају и границе са другим државама.¹² Пред почетак рата 1941. Граничну трупу чинило је четири одсека, 17 пододсека и 72 граничне чете.¹³ Припадници Граничне трупе били су професионалци. Официрски кадар попуњавао се активним официрима главних родова војске, првенствено пешадијским. У недостатку активних официра, на дужности водника могли су се при-

¹¹ *СВЛ*, бр. 11, 29. 2. 1924, 412, 418; *СВЛ*, бр. 50, 14. 12. 1927, 2259–2260; *СВЛ*, бр. 11, 10. 3. 1928, 367–368; *СВЛ*, бр. 29, 28. 6. 1928, 1162; *СВЛ*, бр. 33, 15. 8. 1929, 1433; *СВЛ*, бр. 25, 28. 6. 1931, 1203; *СВЛ*, бр. 5, 12. 2. 1932, 251; *СВЛ*, бр. 6, 26. 2. 1932, 277–278; *СВЛ*, бр. 33, 19. 9. 1932, 1641–1642; *СВЛ*, бр. 20, 27. 5. 1934, 871–872; *СВЛ*, бр. 33, 6. 9. 1935, 1349; *СВЛ*, бр. 38, 8. 10. 1935, 1566; *СВЛ*, бр. 11, 10. 4. 1937, 405.

¹² О Граничној трупи погледати: М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1921*, 74–75; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije: 1922–1935* (Београд: INIS, 1994), 38, 94; Дмитар Тасић, *Рат после рата: Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији: 1918–1920: друго допуњено издање* (Београд: Службени гласник, 2012), 86–93.

¹³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, knjiga 2 (Београд, Ljubljana, Titograd: Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, 1984), 106.

мити и резервни официри, уколико су испуњавали одређене услове. Подофицирски кадар попуњаван је активним подофицирима, такође првенствено из пешадије, са израженом жељом да пређу у Граничну трупу, као и некадашњим активним подофицирима, који су морали да испуне одређене услове. Што се тиче самих граничара, они су примани на добровољној основи, при чему је један од услова морао да буде и одслужени војни рок. Припадници Граничне трупе за своју службу примали су плату, као и различите додатке.¹⁴

Марта 1937. мајор Погачар одређен је за команданта 9. пододсека Граничне трупе у Бабушници, што је уједно била и његова последња мирнодопска дужност. Под својом командом имао је четири граничне чете: 37. са седиштем у Дражиној махали у близини села Власина Стојковићева, 38. са седиштем у селу Звонцу, јужно од Бабушнице, 58. са седиштем у селу Доњој Невљи, јужно од Цариброда, и 39. са седиштем у селу Протопопинци, североисточно од Цариброда (данас Димитровград). Био је одговоран за обезбеђење дела границе са Бугарском од врха Крвави камен (између села Паља и Божице) до врха Сребрна глава на Старој планини. Службујући на овом положају, 6. септембра 1939. унапређен је у чин потпуковника, а на Видовдан 1940. одликован новоуспостављеном Споменицом на борбе за ослобођење северних крајева Југославије 1918–1919. са пантљиком основне црвене боје, која је означавала да је током борби у Корушкој био у борацким јединицама.¹⁵

Граница са Бугарском током Погачеровог службовања у Бабушници није више била проблематична као у ранијем периоду, будући да су се југословенско-бугарски односи од средине тридесетих година кретали узлазном путањом. Врхунац тог процеса представљало је потписивање Пакта о вечном пријатељству између две земље јануара 1937. године. Међутим, ревизионистички догађаји у Европи крајем 1938. и почетком 1939. поново су у Југославији пробудили сумњу у будуће држање Бугарске, које су додатно појачане после почетка Другог светског рата. Приступом Бугарске Тројном пакту 1. марта 1941. уследио је и улазак немачке војске на њену територију,

¹⁴ Погледати Закон о Граничној трупи из 1931, као и Закон о изменама и допунама Закона о Граничној трупи из 1932: *Закон о Граничној трупи* (Београд: Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, 1931); *СВЛ*, бр. 35, 1. 10. 1932, 1683–1686.

¹⁵ ВА, Пописник 17 (П-17), кутија 478, фасцикла 1, документ 11, лист 1; The National Archives and Records Administration (NARA), National Archives Microcopy No. T-315 (T-315), roll 232, frames 29–31, 35; *Прилог бр. 9 СВЛ за 1937. годину*, 4; *СВЛ*, бр. 28, 6. 9. 1939, 1556; *СВЛ*, бр. 37, 21. 10. 1939, 2106; *СВЛ*, бр. 24, 28. 6. 1940, 1612.

чије су кретање и размештање по Бугарској редовно пратиле јединице Граничне трупе.¹⁶

У Априлском рату

Према ратној формацији јединице Граничне трупе са својим мирнодопским саставом и наоружањем служиле су као костур за формирање јединица за заштиту границе. Њихов задатак било је осигурање уредне и несметане мобилизације. У питању су били пукови и батаљони резервне војске, док су за одбрану граничног фронта где су постојала утврђења (граница према Италији, Немачкој, Мађарској и Румунији) биле намењене посадне трупе. Наведене јединице попуњавале су се обвезницима старости од 40 до 50 година из најближе околине. Самим тим јединице Граничне трупе, које су се током Априлског рата 1941. готово на свим фронтима показале као најорганизованије јединице Југословенске војске, услед великог броја неизвежбаних старијих обвезника нису могле доћи до већег изражаја. Поред неизвежбаних обвезника, јединице резервне војске карактерисало је и старије наоружање и непотпуна опрема.¹⁷

По извршеном пучу у Београду 27. марта 1941, уместо опште мобилизације истог дана наређено је активирање свих трупа за заштиту границе и осигурање унутрашњости територије, свих појачања жандармеријских јединица, посадних трупа и јединица за рушење и запречавање.¹⁸ На основу тог наређења потпуковник Погачар је, сходно свом ратном распореду, већ 28. марта преузео команду над 1. батаљоном 329. пешадијског пука¹⁹, који се формирао од 38. чете Граничне трупе, са Штабом у селу Стрелцу јужно од Бабушнице. Потпао је под команду Дринске дивизије, чије су јединице запоселе гранични фронт на линији Црквена планина (Грамада к. 1719) искључно – Гребен планина (закључно), док се батаљон налазио испред њих на самој граници. Насупрот југословенских јединица, у Трну и окол-

¹⁶ Опширније о југословенско-бугарским односима у овом периоду у: Милош Жикић, *Југославија и Бугарска: 1929–1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2024), 401–627.

¹⁷ ВА, П-17, 3а-1-4, л. 2-5; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije...*, knj. 2, 175.

¹⁸ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije...*, knj. 2, 224.

¹⁹ У литератури се може пронаћи податак да је батаљоном командовао капетан I класе Звонимир Модровчић. Ђура Златковић-Милић, *Зла времена: монографија Лужнице: (1876–1945): прилози за историју* (Бабушница: Народни универзитет, Савез бораца НОР-а, 1967), 141.

ним селима на бугарској територији налазила се Група Болман (111. пешадијски пук, део 61. мотоциклистичког батаљона, 627. инжињеријски батаљон и једна батерија 119. артиљеријског пука) немачке 11. оклопне дивизије, која је била у саставу 1. оклопне групе.²⁰

Међутим, већих активности на овом делу фронта југословенске V армије после почетка рата није било, будући да су Немци за свој главни продор одабрали правац Цариброд – Пирот – Ниш. Због тога су се активности током 6. и 7. априла 1941. свеле на граничне чарке. Јединице 1. оклопне групе извршиле су 8. априла ујутру напад на југословенску Топличку дивизију, која се налазила лево од Дринске дивизије и бранила положаје око Цариброда и Пирота. После жестоке борбе Немци су успели да пробију фронт и освоје Пирот. Добивши информације о томе командант Дринске дивизије издао је наређење за повлачење своје дивизије у правцу Лесковца, које је отпочело 8. априла увече под заштитом 1. батаљона 329. пешадијског пука.²¹ Што се ове јединице тиче, она се 9. априла увече такође упутила у правцу Лесковца, при чему је последњи пут проналазимо 10. априла у околини Власотинца, очигледно и даље у улози заштитнице. Тада је Погачар наводно одлучно добацио једном резервном поручнику из једне одступајуће јединице да ће прихватити борбу са Немцима.²²

Међутим, продором немачких снага долином Јужне и Велике Мораве јединице Дринске дивизије, као и Власинског одреда које су се налазиле јужније, изгубиле су везу са Штабом V армије. На тај начин је, уз њихово константно повлачење ка западу, деморализација међу јединицама све више расла, док је обруч око њих у потпуности затворен 12. и 13. априла. То је утицало на растурање Дринске дивизије у околини Прокупља, Житног Потока и долине Топлице, док су извесни њени делови (око 3.500 људи без оружја) раније успели да се извуку из обруча и прикупе на простору Брус – Александровац, одакле су упућени на простор западно од Краљева. Што се тиче Власинског одреда, он се растурио у околини Лебана.²³ Да ли је потпуковник Погачар неким случајем успео да се извуче из обруча или је остао на

²⁰ ВА, П-17, 36–3–57, лист 1; ВА, П-17, 67–11–1240, лист 1; NARA, T-315–585, frames 765–769, 778, 790; Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2020), 99.

²¹ Опширније у: М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини....*

²² ВА, П-17, 67–11–1240, лист 1; „Тешке борбе код Пирота”, *Политика*, 2. 8. 1973, 13.

²³ М. Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини....*, 204–205, 216–217.

простору Јужне Србије у време растурања југословенских јединица нисмо могли да утврдимо.

У окупираној Србији 1941. године

Након окупације и поделе Краљевине Југославије од стране окупатора, окрњена Србија остала је под директном немачком војном управом. Обухватала је територију која је била мања од „преткумановске“, будући да су Врањски и Пиротски округ окупирали Бугари, са додатком Баната (који је само званично био у саставу пошто су њиме управљали домаћи Немци) и Косовскомитровачког округа (којим су управљали Албанци).²⁴

Нисмо пронашли податке о деловању Људевита Погачара у овим првим месецима по окупацији, као ни како је избегао одлазак у заробљеничке логоре. Из његовог досијеа, који постоји у фонду Државне комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача, стоји информација да се „за време окупације ставио у војну службу немачких окупатора и постао најпре командант I, односно V добровољачког одреда – недићевске квислиншке формације“. На другом месту у истом досијеу стоји да је био „командант недићевског добровољачког одреда у Смед. Паланци“.²⁵ У монографијама које се баве добровољцима, односно припадницима Српске добровољачке команде (касније корпуса), нисмо пронашли Погачара као једног од команданата.²⁶

Погачар се у досијеу Државне комисије оптужује да је „у својству команданта добровољачког одреда, наредио да се 19. 12. 1941. ухапси Драгољуб Максимовић и да му се приведе на саслушање, после чега је донео одлуку о његовом ликвидирању одн. слању у логор на Бањици, да би био увршћен у број таоца за стрељање ради одмазде, те је на тај начин исти и стрељан 9. 7. 1942. године“. У досијеу

²⁴ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002), 161–167.

²⁵ Архив Југославије (АЈ), Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (бр. 110), ф. бр. 1698, Људевит Погачар.

²⁶ Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус 1941–1945* (Београд: Славиша Перић, 2018), 35–41, 50–64. Први одред формиран је у Смедереву и његов први командант био је резервни мајор Драгутин Модерчин, а касније капетан 2. класе Илија Мићашевић. Пети одред формиран је у Београду, а за команданта је постављен наредник Марисав Петровић. Први одред јесте деловао на простору Смедеревске Паланке, али се нигде не помиње Погачар.

се наводи и исказ оца жртве Ђорђа Максимовића: „Пошто су дошли ноћу и опколили моју кућу и ушли унутра где се мој син налазио на спавању, ухватили су га, везали га и везаног спровели га команданту I добровољачког одреда потпуковнику Људевиту Погачару, који је био са седиштем у гимназији. Тужим команданта места Људевита Погачара што ме је једном приликом звао у команду места и казао ми ако сина не предам за 7 дана да ће ми имање конфискује а мене у логор притвори са породицом. Пошто је мога сина саслушао он је и донео пресуду да се исти стреља као комуниста јер је мој син заиста био једно време у НОП. Он га је спровео за Београд где је био у Гестапоу једно извесно време на испитивање, после тога испитивања враћен је поново у Паланци немачкој команди ради даљег ислеђења, пошто мој син није хтео ништа да призна о кретању партизана он је био поново враћен у логор на Бањици где је исти стрељан на дан 9 јула 1942 године. За време његовог боравка у Паланци од месец дана први и други пут он је од стране добровољаца и немачке команде бијен, тучен и мучен гладом тако, да је под највећим мукама једва спроведен у Гестапо”.²⁷

Претпостављамо да је вероватније да је Погачар био командант неког од оружаних одреда, формираних од „Владе народног спаса” почетком септембра 1941. године. Једини поуздан податак о његовом ангажовању у овом периоду јесте документ да је примљен у жандармерију „по својој жељи и распоређен”. Документ носи датум од 19. октобра 1941. године и лично га је потписао тадашњи командант Жандармерије дивизијски ђенерал Стеван Радовановић. У документу још стоји и да је овај распоред извршен „на основи наређења господина Председника Министарског савета (ђенерала Милана Недића, прим. аутора) од 10. септембра 1941. године”.²⁸

²⁷ АЈ, фонд бр. 110, фасцикла бр. 1698, Људевит Погачар. У књизи заточеника Логора Бањица заиста се налази Драгољуб Максимовић, из села Церовца, срез Јасенички, од оца Ђорђа, који је ликвидиран 9. 7. 1942. од стране СС – *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, одг. urednik Branka Prpa (Beograd: Istorijски arhiv Beograda, 2009), 234, 341.

²⁸ ВА, Недићева архива (НДА), кутија 80, фасцикла 2, бр. документа 8.

У Српској државној стражи

Почетком 1942. године, а због потребе ефикаснијег контролисања територије окупиране Србије, долази до реорганизације безбедносно-обавештајног апарата немачке окупаторске силе. Од Више команде за нарочиту употребу и Штаба војноуправног команданта створена је институција Командујућег генерала и војног заповедника и ту функцију је вршио генерал Паул Бадер.²⁹ Оперативна група полиције (*Sicherheitspolizei* – SiPo) и нацистичка обавештајна служба (*Sicherheitsdienst* – SD) су спојене, а на чело нове институције (Заповедник полиције сигурности и службе безбедности – *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst* – BDS) дошао је пуковник Емануел Шефер. Средином фебруара формирана је институција заповедника Полиције поретка (*Befehlshaber der Ordnungspolizei* – BdO), а за команданта је постављен потпуковник Андреас Мај. Ове две институције подређене су новопостављеном Вишем вођи СС-а и полиције генералу Аугусту Мајснеру, чиме се довршио процес реорганизације.³⁰

У складу са новонасталим променама указала се и потреба за реорганизацијом колаборационистичких оружаних снага. Почетна иницијатива кренула је од колаборационистичке владе. Кроз дневну штампу јављале су се информације о новој формацији већ почетком јануара, а организација се спроводи у фебруару 1942. године. Иако је било и других идеја (Српска државна полиција, Српска народна гарда), на састанцима код Ђенерала Милана Недића договорено је да се нова формација назове Српска државна стража (СДС).³¹

Уредба о устројству објављена је 3. марта 1942. године. По тој уредби СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС били су у служби Министарства унутрашњих

²⁹ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944* (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 179–180.

³⁰ Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944”. *Istorija 20. veka*, XXIX, br. 3, (2011), 151–152.

³¹ Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*. (Београд: Институт за савремену историју, 2011), 155–158; Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944*. (Београд: Институт за савремену историју, 2021), 65–74.

послова. Српска државна стража делила се на: 1) градску државну стражу, која је вршила службу у Београду и другим градовима, 2) пољску државну стражу, која је вршила службу на целој територији земље, осим на подручјима градских стража и 3) граничну стражу, која је вршила граничну службу. На територији града Београда је, као посебна јединица која је била директно подређена Управнику града Београда, службу вршила Српска државна стража Управе града Београда. На челу СДС био је командант, који је са штабом сачињавао Команду СДС.³²

За организацију и руковођење граничном стражом при Команди СДС постојало је специјализовано Одељење граничне страже, којим је руководио начелник.³³ За првог начелника Одељења граничне страже постављен је првом наредбом команданта Српске државне страже ђенерала Стевана Радовановића потпуковник *Људевит Погачар*, кога је већ након непуних месец дана, 21. марта 1942, заменио пуковник *Драгољуб К. Стојановић*, који се вратио из заробљеништва. Погачар је тада одређен за помоћника начелника одељења. *Људевит Погачар* постао је други пут начелник Одељења граничне страже 22. октобра 1942. Он је тада био у чину пуковника, који је добио од колаборационистичких власти између 18. септембра 1942,³⁴ када га последњи пут кроз документа налазимо у чину потпуковника, и 22. октобра 1942. године.³⁵

У Српској граничној стражи

Вероватно да би се упростило функционисање због двоструке надлежности (министру унутрашњих послова и министру финансија), 16. октобра 1942. донета је Уредба о Српској граничној стражи (СГС). Њоме је она издвојена из састава Српске државне страже, формирајући самосталну јединицу и потчињавајући се министру финансија. За команданта је постављен пуковник *Људевит Погачар*.

³² „Уредба о устројству Српске државне страже”. *Службене новине*, 3. март 1942, 1–3.

³³ ВА, НДА, 144–2–13, Наредба пов. бр. 44 Команданта СДС за 20. мај 1942.

³⁴ АЈ, фонд бр. 110, фасцикла бр. 1698, *Људевит Погачар*.

³⁵ ВА, НДА, 144–1–1, Наредба пов. бр. 1 Команданта СДС за 26. фебруар 1942; ВА, НДА, 144–1–20, Наредба пов. бр. 22 Команданта СДС од 23. марта 1942; ВА, НДА, 140–14–5, Јединични списак штаба Команде, школе и судова; ВА, НДА, 144–4–14, Наредба пов. бр. 93 Команданта СДС од 22. октобра 1942.

Уредбом је прецизирано да су за СГС и даље наставили да важе сви остали прописи о организацији СДС.³⁶

Издвајање је потрајало, па је Команда Српске граничне страже почела да функционише тек од 1. децембра 1942, која је тада и физички издвојена из просторија бившег Главног ђенералштаба, где је била стационирана Команда СДС, и пресељена у Бранкову улицу бр. 25.³⁷ Официри, на челу са Погачаром, разрешени су службе у СДС и преведени у састав СГС наредбом од 14. децембра 1942. године. На том списку тада се нашло 212 официра. Материјално снабдевање код Команде СДС продужено је до краја децембра, а од 1. јануара 1943. отпочело је самостално, чиме је завршен процес формирања.³⁸ Такође, СГС је тада променила и надређену окупациону институцију, па је са Полиције поретка надлежност прешла на Управни штаб Команданта Србије.³⁹

Дошавши на чело Српске граничне страже, Погачар се трудио да поправи њен материјални положај, као и дисциплину. Из тог разлога почетком 1943. године кренуо је на обилазак најугроженијих граничних подручја на којима су деловале јединице Српске граничне страже. Свакако један од најугроженијих био је Митровички округ, у чијем је обиласку Погачар био од 29. јануара до 14. фебруара 1943. године. Стање у тамошњим јединицама СГС било је катастрофално, о чему закључујемо на основу његовог извештаја од 17. фебруара 1943. године. Граничари су били необријани и неошишани, просторије недовољно уређене и чисте, муниције је недостајало, а некима је одело било толико дотрајало да су се „видела гола телеса”. Међу граничарима у овом округу, поготово међу припадницима албанске народности, било је и оних „који су се својевољно унапредили у старије чинове”. Генерално узев, већина људства одавала је утисак „недисциплиноване масе”.⁴⁰

Ради детаљног увида и поправљања стања, у Команди СГС од 10. до 13. марта 1943. године одржана је конференција команданата окружних граничних одреда, који су тада истакли проблеме са којима

³⁶ „Уредба о Српској граничној стражи”, *Службене новине*, 20. 10. 1942; Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. I (Београд: Слобода, 1979), 294–295; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 160.

³⁷ ВА, НДА, 144–5–1, Наредба пов. бр. 104 Команданта СДС за 3. децембар 1942.

³⁸ ВА, НДА, 144–5–8, Наредба пов. бр. 107 Команданта СДС за 14. децембар 1942.

³⁹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 259.

⁴⁰ ВА, НДА, 27–2–10, Податци са конференције одржане са командантима окружних граничних одреда.

се сусрећу. Из сачуваних стенограма види се да су граничари делом служили у цивилним оделима, као и да су униформе биле „сасвим дотрајале”. Готово сви команданти истицали су као проблем и недовољно оружја и муниције.⁴¹

По завршетку конференције Погачар им је одржао говор, који је објављен у *Гласнику Српске државне страже*: „Данашњим даном завршена је конференција, чији је план унеколико био поремећен, али која је, надам се, свој циљ потпуно постигла. Ви данас и сутра, господо, одлазите у своје команде са потпуно чистим и јасним појмовима о свему ономе што вам је до сада из било којих разлога било недовољно јасно. Својим исцрпним извештајима дали сте нам праву слику владајуће ситуације на терену, на чему вам у име Штаба од срца благодарим. Природно, да се само под таквим околностима од стране овога Штаба могу доносити правилне и целисходне одлуке за живот и рад јединица на терену... Не заборавите да је данас служити српском народу – најтежи задатак, али је уједно задатак пун части, поноса и достојанства за свакога од нас. Господо, у вршењу својих тешких дужности будите до крајности одани своме позиву. Вршите службу савесно, са пуно воље и преданости, а резултати ће сами по себи доћи. Према окупатору будите лојални, сарађујте с њим и у свакој прилици тражите његову помоћ. Не плашите се, господо, које-каквог 'народног суда', већ се чувајте да не паднете под ударе ратног суда окупатора. Његове су последице тешке и кобне, то је до сада документовано са безброј примера... Народ на повереном вам реону треба и мора да осети пуну корисност вашег рада и не дозволите да наседа страној пропаганди и тиме се одваја од вас. На вама је да га на све могуће начине вежете уза се, а преко себе и за владу Народног спаса. Убедите га да сте ви, управо Српска гранична и Српска државна стража ти, који сте једини позвани да штитите интересе Српства у овим тешким временима. А онај који не буде ишао у ногу са таквим нашим схватањима, крвни је ваш непријатељ, с којим имате поступити строго и без икаквих сентименталних обзира. Према кривцима, а поготову према рушиоцима реда, мира и безбедности у земљи, морате бити крајње немилосрдни. Свакога таквог ваш маљ треба да погоди посред чела... Ако тако, господо, будете схватили и вршили своју свету дужност, будите убеђени да ћете у мени у свакој прилици

⁴¹ ВА, НДА, 26А-2-5, Примедбе по обиласку окружног граничног одреда Косовско-митровачког.

наићи на пуно разумевање, помоћ и потпору. Таква пак схватања у вашем раду могу још и више да уздигну углед младе команде Српске граничне страже, а што може да служи на част прво вама, а потом мојим непосредним сарадницима и мени. Желећи вам свако добро, срећу и напредак, како на служби тако и по вашим домовима, ја вас срдечно поздрављам и желим срећан пут, свако добро, срећу и напредак у сваком предузетом послу. Живела Србија! Живео претседник Српске владе народног спаса, ђенерал Милан Ђ. Недић!"⁴²

Иако један од највиших војних дужносника у колаборационистичком апарату окупиране Србије, Погачар није био љубитељ јавних наступа. Остала је сачувана само једна његова фотографија из периода окупације, која је забележена приликом отварања Дома радничке омладине Српске заједнице рада (СРБОЗАР) у Београду 18. јула 1943. године. На тој приредби био је и ђенерал Недић, који је одржао и говор.⁴³

⁴² „Говор команданта Српске граничне страже г. Погачара командантима одреда пред одлазак у своје команде (13. марта 1943 године у 11,10 часова)”, *Гласник Српске државне страже*, 8/1943, 491–492.

⁴³ „Претседник владе на освећењу дома радничке омладине”, *Обнова*, 19. јули 1943, 3.

Слика 1: Колaborационистички официри на приредби поводом отварања Дома радничке омладине Српске заједнице рада (СРБОЗАР) у Београду, 18. јула 1943. године. Здесна налево: непознати официр, пуковник Људевит Погачар, пуковник Коста Мушицки, ђенерал Боривоје Јонић (<https://www.znaci.org/images/11903.jpg>)

Након што су почетком септембра 1943. године, наредбом команданта СДС за Митровички округ Бајазита Бољетинија, разоружани и ухапшени многи припадници Српске државне и Српске граничне страже српске националности у Дежевском срезу (док је остатак дезертирао и прикључио се Југословенској војсци у отаџбини), Погачар је отпутовао у Нови Пазар у пратњи Немаца. Немачком наредбом опозвана је Бољетинијева одлука о разоружању, а Погачар је окупљеним муслиманима у центру вароши, док су га немачки војници обезбеђивали, поручио: „Није овај крај никада био албански, нити ће икада бити. Албанско је тамо иза Призрена, те ако хоће неко од вас, нека иде тамо да ствара Албанију”. Уз немачку подршку разоружаним Србима стражарима и граничарима враћено је оружје и пређашње позиције у СДС и СГС.⁴⁴

⁴⁴ Милутин Живковић, *Између „Велике Албаније” и окупираних Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)* (Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2018), 291–294.

Почетком 1944. године организовано је масовно полагање заклетве свих колаборационистичких формација, па тако и припадника Српске граничне страже. Тим поводом у колаборационистичком *Новом времену* пренета је Погачарова порука граничарима: „Граничари, данашњим даном команда Српске граничне страже с поносом и ведра чела улази у нову – календарску 1944 годину. Оставља за собом светли траг прошлогодишњег корисног рада, пуног самопрегора и ненамерне љубави свих својих припадника према своме народу, Мајци Србији – много напаћеној Отаџбини... Нека виде они, који ће из нас доћи, како су се Срби, скоро голоруки у ери највећег савршенства технике борили у одбрани: Бога од сатане, светлости од таме, истине од лажи, људи од нељуди и српства од изрода његових... Будите горди и срећни што вас данашња ситуација затиче у редовима оних, којима ће се историја српства поносити. Будите поносни што вам је судбина доделила улогу бранилаца Бога, цркве, вере и српства од међународног олоша и шљама. Будите даноноћно на опрези и увек спремни да и у овој години очувате неповредивост наших граница. Будите спремни и очекујте заповест Отаџбине и врховног команданта Српске оружане силе да спроведете у дело померање наших граница и њима обухватите сав српски род. Будите дисциплиновани и послушни. Слушајте и извршавајте наређења и заповести ваших претпостављених старешина. Имајте пуно поверења у њих и будите им одани свим својим бићем. Будите доследни својој датој речи и верни заклетви, коју данас положисте и коју ћете полагати Мајци Србији и српском народу. Наставите да такву заклетву и одржите: свуда, на сваком месту, у свакој прилици и по сваку цену. Отступите ли од положене заклетве издајници сте свога народа и своје Отаџбине... Знајте да сте сви припадници једног јединственог борбеног српског националног фронта са подједнаким правима и дужностима на свима пољима његове корисне и спасоносне делатности. Верујте и даље, верујте без икакве резерве у свету мисију генерала Милана Недића, нашег врховног команданта. Верујте и сваку његову заповест слепо извршавајте. Знајте да је свака његова реч упућена вама – заповест Отаџбине, која с правом тражи вашу помоћ и подршку, а ви јој је морате и хоћете пружити. Живели моји храбри граничари!”⁴⁵

⁴⁵ Људевит Погачар, „Порука команданта Српске граничне страже свима граничарима о Новој 1944 години”, *Ново време*, 6–8. јануар 1944, 2.

У Српском ударном корпусу Југословенске војске у отаџбини

Почетком октобра 1944, услед надирућих јединица Црвене армије и партизана, ђенерал Милан Недић и његова влада добили су од Немаца обавештење да су разрешени дужности и да Београд постаје оперативна војна зона. По послератном сведочењу ђенерала Бори-воја Јонића, команданта Српске државне страже, 2. октобра 1944. у Недићевом кабинету одржан је састанак на којем су, поред Недића и Јонића, били присутни Недићев шеф кабинета ђенерал Миодраг Дамјановић, командант Српског добровољачког корпуса ђенерал Коста Мушицки и пуковник Људевит Погачар. На том састанку Недић је присутне обавестио да са члановима владе одлази у Аустрију и да су сви разрешени заклетве. Венералу Јонићу је поручио да би припадници СДС и СГС требало да се прикључе одредима ЈВУО јер „од почетка припадају њима”. Добровољци су већ били одлучили да се повуку у Словенију. Сутрадан је одржана последња седница владе и започела евакуација министара. Командант СДС ђенерал Јонић је потом, 4. октобра, сазвао састанак официра на коме је одлучено да СДС колективно приступи ЈВУО, за команданта је поново именован ђенерал Радовановић, а Јонић му је постао помоћник. Сам чин приступања извршен је у Јагодини 6. октобра 1944, а СДС је преименована у Српски ударни корпус.⁴⁶

У Јагодини су тада формиране и подељене по бригадама Прва и Друга дивизија, док је Трећа дивизија требало да буде формирана од припадника Српске граничне страже и за њеног команданта је постављен пуковник Погачар. Штаб Корпуса и Прва дивизија (под командом пуковника Бранимира Живковића) повлачила се правцем Јагодина – Крагујевац – Краљево, где им се 13. октобра прикључила Друга дивизија, којом је командовао пуковник Драгутин Редић. Обједињене снаге Прве и Друге дивизије кренуле су 16. октобра из Матарушке Бање за Рашку, где су стигле дан касније. У Рашкој је донета одлука да се иде за Скопље, међутим од те идеје се одустало због противљења команданта Треће дивизије пуковника Погачара. Према сведочењу Јонића, које је објавио Петар Мартиновић Бајица, Погачар је одустао од пута у Скопље пошто му је немачки генерал

⁴⁶ Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић* (Београд: „Никола Пашић”, 2003), 371; Миленко Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.”. *Записи из добровољачке борбе*, свеска II, (1955), 19–20.

Александар Лер обезбедио повлачење преко Сарајева за Словенију. Уместо у Скопље, Српски ударни корпус је 19. октобра стигао у Нови Пазар, где му се прикључила и Трећа дивизија, која је до тада била стационирана у Звечану. У Новом Пазару извршена је смотра и констатовано да СУК броји 4.800 људи.⁴⁷

Према сведочењу мајора Миленка Соларића, једног од команданата батаљона у Другој дивизији, Трећа дивизија остала је у Новом Пазару још готово месец дана: „Трећа дивизија није ни била са нама. Она није ни пошла из Новог Пазара. Остала је тамо да се опреми, наоружа и изврши обуку, па је кренула пун месец дана после нас. Њен командант, пуковник Погачар, није хтео да крене неспреман па зато није ни извршио наређење о покрету. Пошто је био најбоље наоружан и имао најмлађе људство није му нико смео ништа. Са њим се, тако, није имала никаква веза, те је он постао потпуно самосталан. Можда то тако и не би било важно да се из штаба, кад год је ситуација била критична, нису проносиле вести да ће Погачар 'вечерас' стићи. Њега, међутим, никако није било – као за инат”.⁴⁸

Из сачуваног операцијског дневника Другог јуришног корпуса ЈВуО може се сазнати да је Трећа дивизија, на челу са Погачаром, 4. новембра 1944. године још увек била у Новом Пазару. Са Погачаром се у Новом Пазару тада састао Никола Калабић. У овом дневнику наводи се да се, вероватно посредством Погачара, Горска краљева гарда тада снабдела од Немаца са 600 граната за бацаче и 60.000 метака.⁴⁹ У сећањима потпуковника Петра Павасовића, помоћника команданта Прве дивизије СУК-а, под датумом 14. новембар 1944. стоји да је

⁴⁷ П. Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, 372; Н. Стамболија, *Српска државна стража 1942–1944*, 281–287. Нисмо у могућности да потпуно реконструишемо кретање бивших припадника Српске граничне страже на челу са пуковником Погачаром пре њиховог доласка у Нови Пазар. Из једне наредбе команданта 2. дивизије пуковника Редића, која је датирана на 9. октобар, сазнајемо да се Погачар у том тренутку са једним делом својих јединица налази у Крагујевцу. У истој наредби Редић наређује да то људство уђе у састав 2. дивизије пошто не прелази 2.500 људи (ВА, Четничка архива, 102–5–8). Колико нам је познато, ово се наређење ипак није извршило. Погачара поново затичемо у Звечану 18. октобра, када, након доласка у Рашку, код њега одлазе ђенерал Јонић и начелник штаба мајор Данило Стојановић.

⁴⁸ М. Соларић, „Наличје 'Босанске Голготе' или како сам постао припадник С.Д.К.” *Записи из добровољачке борбе*, свеска II, (1955), 25.

⁴⁹ Бојан Димитријевић и Немања Девић, *Никола Калабић и Горска краљева гарда: историја и мит* (Београд: ЈП Службени гласник, 2023), 361.

„Команда Србије наредила пуковнику Погачару, команданту 3. дивизије да пожуре и уђе у састав Корпуса”.⁵⁰

Након повлачења кроз Санџак и источну Босну и масовног страдања након битке за Тузлу, ђенерал Радовановић је, на састанку у Завидовићима 1. јануара 1945. године, на коме је одлучено да се остатак корпуса пребаци у Словенију, смењен и постао помоћник ђенерала Јонића, који је поново именован за команданта. Након овог састанка више старешине Српског ударног корпуса, укључујући и Погачара, кренуле су 4. јануара возом на пут у Славонски Брод, где су стигли 5. јануара изјутра. На састанку са локалном немачком командом покушали су да добију исправе да отпутују у Беч, што су успели тек 13. јануара, уз помоћ Хермана Нојбахера. У Беч су стигли 18. јануара 1945. године. Долазак у Беч у својим сећањима описује потпуковник Павасовић: „У шест часова ујутру стигли смо у Беч. На станици нас је дочекала санитарска комисија Бечке општине. Одмах смо упућени у купатило и сва спрема коју смо имали дезинфикована је. После тога, сви виши официри су распоређени по хотелима, а нижи официри са војницима смештени у једну касарну. Нажалост моја група у којој нас је било 17, добила је смештај у једном пролазном хостелу за европске раднике. Целе ноћи се није могло спавати. Ларма улажење и излажење. Сви остали су добили били пристојне собе у хотелима... Ђенерал Јонић и пуковник Погачар су били смештени у два најлуксузнија хотела”. Иако је већина бивших стражара и граничара касније отишла у Словенију и ушла у састав Српског добровољачког корпуса, Погачар је био један од ретких који је остао у Бечу. Почетком маја 1945, услед офанзиве јединица 4. армије Југословенске армије, остаци СУК-а су, са осталим националним јединицама, прешли реку Сочу и предали се савезничким јединицама у Италији, чиме су завршили свој ратни пут.⁵¹

⁵⁰ Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922-1948. Diaries 1944-1949* (<https://royalyugoslavarmy.wordpress.com>).

⁵¹ Небојша Стамболија, „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944-1945”. *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2014), 70–87; P. Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922-1948. Diaries 1944-1949*. Ђенерал Јонић у свом сведочанству наводи да је возом из Славонског Брода договорено да ће се припадници СУК-а пребацити у Словенију, али да је „тајним дејством пуковника Погачара и његовог начелника штаба Скодлара, воз продужио за Аустрију уместо за Словенију” (П. Мартиновић Бајица, *Милан Недућ*, 374).

У емиграцији

Као што смо навели, пуковник Погачар је био у мањој групи бивших припадника Српског ударног корпуса која се није прикључила главнини националних јединица у Словенији, већ је остао у Бечу. Колико је тамо провео времена нисмо могли утврдити. У његовом досијеу Државне комисије за злочине окупатора и њихових помагача стоји да се налази у француској окупационој зони Аустрије. Овај досије носи датум 28. октобар 1947. године.⁵²

Детаљније податке о његовом боравку у Аустрији и каснијем емигрирању у Аустралију можемо сазнати из апликационе документације коју је поднео да би доспео у Аустралију, а потом и да би добио држављанство. У тој документацији Погачар је навео да је у Аустрији боравио од 12. јануара 1945. до 10. јуна 1949. године. Када је попуњавао апликацију за одлазак у емиграцију у Аустралију, 15. септембра 1948. године, као место пребивалишта навео је Камп за расељена лица Куфштајн у Тиролу (*DP Camp Kufstein, Tyrol*), што је сте припадало француској окупационој зони у Аустрији. Апликацију за одлазак у Аустралију одобрила му је Аустралијска војна мисија у Немачкој 13. јуна 1949. године. Из Напуља је кренуо бродом 23. јуна 1949, а у Аустралију, у Сиднеј, допутовао 21. јула 1949. бродом „Генерал Хенри Тејлор“. Најпре је живео у градићу Батерст (*Bathurst*) у Новом Јужном Велсу (од 21. јула 1949. до 22. новембра 1951), потом у Гренвилу (*Granville*), у широј околини Сиднеја (од 22. новембра 1951. до 25. јуна 1952) и на крају у Џенолан Кејвсу (*Jenolan Caves*), туристичком локалитету западно од Сиднеја (од 25. јуна 1952). У документацији се налази и његово писмо из 29. октобра 1951. за једног аустралијског мигрантског службеника којим појашњава своје брачно стање. У њему наводи да је контактирао своју супругу док је био у француској окупационој зони у Аустрији да му се тамо придружи, што је она одбила. Након што је емигрирао у Аустралију контактирао ју је поново, али је она поново одбила. У закључку наводи да нема другог избора већ да тражи развод. Средином јула 1954. Погачар је покренуо процедуру за добијање аустралијског држављанства. Тада је живео у месту Џенолан Кејвс. Средином августа 1955. године одобрено му је да постане аустралијски држављанин, а заклетву је положио 30. новембра 1955. године. Можемо сазнати и да је био запослен

⁵² АЈ, фонд бр. 110, фасцикла бр. 1698, Људевит Погачар.

као менаџер у хотелу Џенолан Кејвс Хаус (*Jenolan Caves House*). У документима је сачувана и једна његова фотографија.⁵³

*Слика 2: Људевит Погачар на фотографији која је вероватно снимљена септембра 1948. године
(NAA, A446, 1955/45521)*

Као што смо већ навели, потраживан је од нових југословенских власти као ратни злочинац. У већ цитираном досијеу који се налази у фонду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, између осталог, стоје и следеће оптужбе: „Августа месеца 1942. године организовао је Погачар, као командант Српске државне страже, још већи масовни злочин, у коме је и сам непосред-

⁵³ NAA, A446, 1955/45521.

но учествовао. Он је тада дошао на челу једног одреда СДС у село Каменицу, у срезу нишком, блокирао га својим војницима и наредио да сви мушкарци од 14 до 60 година изађу на збор. Тада је он почео да присиљава општинског претседника и деловођу, да пријаве све месне партизане или њихове сроднике и симпатизере, па када ови то нису хтели да учине, онда је ухваћен партизан Ратко И. Коцић, који је под тешком тучом, батинама и злоставом, одао остале људе. Том приликом похапшено је 18 људи из тога села, који су сви батинани и мучени као и Ратко. Сви су они отерани затим у Ниш, те су затворени прво у зграду 16 пука, а затим у казнени завод, одакле су Ратко Коцић, Љубомир Панић, Санда Селић и Вукадин Вацић предати Немцима, који су их стрељали, а остали су пуштени"... „Августа 1944 године пуковник Погачар, као командант Српске граничне страже, починио је следећи злочин: Два припадника Народно-ослободилачког покрета, Симу Беговића, оперског и радио-певача, и Николу Алексића, који су баш намеравали да код места Остружнице пређу реку Саву, да би се прикључили партизанским одредима у Срему, ухватили су четници Драже Михаиловића... Четници су њих двојицу предали команданту српске граничне страже Погачару, који је наредио да се стрељају на лицу места, што је и извршено из пушака на месту зв. 'Ристићеве ливаде' крај Саве"... „Напоследку, када је постао командант целокупне Српске граничне страже за целу окупирану територију Србије, Погачар је наставио са својом злочиначком делатношћу само још у повећаном обиму, издајући злочиначка наређења свима недићевским командантима из Српске државне страже у земљи и недићевским управним органима, окружним и среским начелницима. У тим наређењима, која је обично слао у виду депеша, а које су све биле цензурисане и одобрене од немачких окупационих власти, он је издавао заповести да се хватају таоци, да се шаљу у интернацију читаве породице, људи и жене заједно. Нарочито је то чинио у случају, кад је који припадник квислиншких формација, напр. из СДС покушао да побегне, да се придружи устаницима и сл."⁵⁴ Нове југословенске власти нису успеле да му суде, али му је 22. августа 1951. године одузето југословенско држављанство.⁵⁵

Преминуо је у старачком дому Црвеног крста Грејтвајт (*Graythwaite*) у Сиднеју 14. августа 1977. године. Кремиран је, а служ-

⁵⁴ АЈ, фонд бр. 110, фасцикла бр. 1698, Људевит Погачар.

⁵⁵ NSAL, krstna knjiga župnije Mokronog 1873–1913, 78.

ба је одржана 18. августа 1977. на гробљу Нортерн Сабербс (*Northern Suburbs Memorial Gardens and Crematorium*).⁵⁶

* * *

Пуковник Људевит Погачар је по много чему занимљива личност. Истакавши се као млад официр у борбама за Корушку, по завршетку Првог светског рата следила му је запажена војна каријера у Југословенској војсци, као и Граничној трупи. Ипак, за време немачке окупације он је био у групи оних који су приклонили позиву ђенерала Недића и ступили у његову службу, а самим тим и под немачку команду. У његовим ретким јавним наступима виде се ставови хришћанина, антикомунисте, али и особе која се у значајној мери идентификовала са ставовима српског егзистенцијалног конзервативизма, чије је оличење био и ђенерал Милан Недић. Као командант Српске граничне страже искрено се трудио да поправи положај себи подређених граничара, како по наоружању, тако и по опреми. Ипак, сарадња са окупатором носила је своју цену. У његовом досијеу у Државној комисији наводи се да се „није ограничавао на војну службу окупатору, чинећи тиме издају према народу и држави, већ је поред тога, учествовао у организовању, наређивању, па чак и непосредном извршењу многобројних ратних злочина над грађанима”. Завршивши живот далеко од Југославије, само је један од многих краљевских официра које је Други светски рат расејао по свету.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ):

- Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)

Војни архив (ВА):

- Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије
- Пописник 17 – фонд Војске Краљевине Југославије
- Недићева архива

⁵⁶ *The Sydney Morning Herald*, 17. 8. 1977, 26-27.

- Четничка архива
Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL):
- Matične knjige in družinske knjige (status animarum)
National Archives of Australia (NAA):
- Immigration and citizenship
The National Archives and Records Administration (NARA):
- T-315 - Records od army division

Објављени извори

Закон о Граничној трупи. Београд: Штампарска радионица Министарства војске и морнарице, 1931.

Интернет извори

<https://freeweb.t-2.net/Vojastvo/Z04-odlikovanci.html>
<https://www.gradskagroblja.hr/trazilica-pokojnika/15>
Petar Pavasović, *Royal Yugoslav Army 1922-1948. Diaries 1944-1949*
(<https://royalyugoslavarmy.wordpress.com>).

Штампа и периодика

Гласник Српске државне страже 1943.
Ново време 1944.
Обнова 1943.
Политика 1973.
Службене новине 1942–1944.
Службени војни лист 1920–1940.

Литература

Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату.* Београд: Институт за новију историју Србије, 2002.

Bjelajac, Mile S. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije: 1918–1941: Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon.* Beograd: INIS, DOBRA d.o.o, 2004.

Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije: 1922–1935.* Beograd: INIS, 1994.

1. Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1918–1921.* Beograd: Narodna knjiga, 1988.

Борковић, Милан. *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. I. Београд: Слобода, 1979.

Димитријевић, Бојан и Немања Девић. *Никола Калабић и Горска краљева гарда: историја и мит*. Београд: ЈП Службени гласник, 2023.

Димитријевић, Бојан. *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 2011.

Koljanin, Milan. „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944”. *Istorija 20. veka*, XXIX, br. 3, (2011), 143–156.

Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*. Београд: Историјски архив Београда, 1979.

Logor Banjica. Logoraši. *Knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, одг. уредник Branka Prpa. Београд: Историјски архив Београда, 2009.

Марић, Љубом.[ир] М. *Из мога командовања Корушким одредом: од 21. маја до 22. јуна 1919. године: са три прилога: две карте и један преглед: прештампано из „Ратника”*. Београд: Штампарија „Скерлић”, 1927.

Мартиновић Бајица, Петар. *Милан Недић*. Београд: „Никола Пашић”, 2003.

Милетић, Марко Б. *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини: Прва група армија Југословенске војске у рату 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.

Перић, Славиша. *Српски добровољачки корпус 1941–1945*. Београд: Славиша Перић, 2018.

Соларић, Миленко. „Наличје ’Босанске Голготе’ или како сам постао припадник С.Д.К.”. *Записи из добровољачке борбе*, свеска II, (1955), 15–38.

Стамболија, Небојша. „Оснивање и дејства Српског ударног корпуса 1944–1945”. *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2014), 70–87.

Стамболија, Небојша. *Српска државна стража 1942–1944*. Београд: Институт за савремену историју, 2021.

Тасић, Дмитар. *Рат после рата: Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији: 1918–1920: друго допуњено издање*. Београд: Службени гласник, 2012.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, knjiga 2. Beograd, Ljubljana, Titograd: Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda, 1984.

Vojne akcije u Koruškoj 1918/19. godine: (kratak pregled). Beograd: Vojnoistorijski institut, 1950.

Златковић-Милић, Ђура. *Зла времена: монографија Лужнице: (1876–1945): прилози за историју*. Бабушница: Народни универзитет, Савез бораца НОР-а, 1967.

Жикић, Милош. *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.

Жикић, Милош. *Југославија и Бугарска: 1929–1941*. Београд: Институт за савремену историју, 2024.

Живковић, Милутин. *Између „Велике Албаније” и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2018.

Miloš Žikić, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: zikic90@gmail.com

Nebojša Stambolija, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: nstambolija@yahoo.com

BIOGRAPHY OF THE COMMANDER OF THE SERBIAN BORDER GUARD COLONEL LJUDEVIT J. POGAČAR (1893-1977)

(Summary)

The paper presents the biography of Ljudevit J. Pogačar - an officer of the Yugoslav Army and Border Troops, who is best known for his role as commander of the Serbian Border Guard. Having distinguished himself as a young officer in the battles in Carinthia after the end of World War I, he had a notable military career in the interwar period. After the occupation of the Kingdom of Yugoslavia, he did not go into captivity, but

remained in occupied Serbia. He actively participated in the suppression of insurgent activities in late 1941 and early 1942, and then took on a role in the newly created collaborationist formation, the Serbian State Guard, in its border guard department. After the formation of the Serbian Border Guard, he became its commander and remained so until the end of the occupation. By his position, he was the highest-ranking Slovene in the collaborationist apparatus of occupied Serbia during World War II. As commander of the Serbian Border Guard, he sincerely tried to improve the position of his subordinate border guards, both in terms of armament and equipment. However, cooperation with the occupiers came at a price. His file in the State Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Abettors states that he "did not limit himself to military service to the occupiers, thereby committing treason against the people and the state, but in addition, he participated in organizing, ordering, and even directly committing numerous war crimes against citizens." The fate of the war led him to emigrate to Australia, where he died in 1977. Having ended his life far from Yugoslavia, he is just one of many royal officers who were scattered around the world after World War II. The article was written using materials from domestic and foreign archives, as well as all relevant *émigré* and domestic historiographic literature and periodicals.

KEY WORDS: Border Troops, Yugoslav Army, Serbian Border Guard, World War II, Serbia, occupation, biography, collaborators, emigration

УДК: 341.322.5(497.11)“1944/1945“
94(497.11)“1941/1944“
COBISS.SR-ID 184049673
DOI број: 10.5937/vig2502133P

Језик рада: српски
Примљен: 28.11.2025.
Прихваћен: 25.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Сања Петровић Тодосијевић*, виша научна сарадница
Институт за новију историју Србије
Београд, Република Србија
E-mail: uransp@gmail.com

АКТИВНОСТИ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА И ЕКСХУМИРАЊЕ ПОСМРТНИХ ОСТАКА ЖРТАВА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА ШАПЦА И ОКОЛИНЕ 1944–1945.**

*Спавај.
Спавајте, милиони.
Мај је, мај...
Жито је опет класало високо.*

*Душан Матић,
Успаванка за погинуле који немају више од двадесет година
мај 1942.*

*АПСТРАКТ: Рад има за циљ да на примеру рада Окружног пове-
реништва у Шапцу укаже на значај рада Комисије за утврђивање
злочина окупатора и њихових помагача у Југославији и Србији у пр-*

*ORCID: 0000-0002-6956-503X

** Чланак је настао као резултат истраживања спроведеног у Институту за новију историју Србије, које је финансирало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, у складу са уговором о извођењу и финансирању истраживачке делатности Института за новију историју Србије у 2025. години, бр. 451-03-136/2025-03/200016.

вој години након окончања Другог светског рата. Анализом активности Окружног повереништва у Шапцу на „пословима“ ексхумирања посмртних остатака жртава окупационог терора који је спровођен у граду у периоду од 1941. до 1944. скреће се пажња на улогу коју је Комисија имала како у процесу идентификовања жртава, злочинаца и злочина, тако и у процесу креирања сећања на жртве Другог светског рата, али и успостављања нових односа у друштву. Истраживање рада Окружног повереништва у Шапцу базира се, пре свега, на анализи архивске грађе фонда Комисије за утврђивање злочина окупатора Међуопштинског историјског архива у Шапцу, као и на анализи дневничких белешки шабачког свештеника Григорија Глише Бабовића (Дневник 1941–1945).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Окружно повереништво у Шапцу, масовно стрељање, ексхумирање, сахрањивање, комеморисање, Комисија за прикупљање лешева који плове Савом, Партизанско спомен-гробље, Григорије Глиша Бабовић

Држава и злочин

Сазнања о кршењу међународних уговора, агресији и бројним масовним убиствима, односно ратним злочинима нацистичке Немачке и њених савезника, изазвала су осуду дела међународне јавности и сила Антанте већ током Другог светског рата. Међусавезничка конференција у Москви, одржана 1. новембра 1943. године, усвојила је Декларацију о немачким ратним злочинима. Том декларацијом постављен је основ за кажњавање ратних злочинаца сила Осовине већ у првим данима по окончању Другог светског рата. Склапањем Лондонског споразума о гоњењу и кажњавању ратних злочинаца, који је постигнут између влада Сједињених Америчких Држава, Совјетског Савеза, Велике Британије и Француске, а коме је 8. августа 1945. приступила и нова југословенска власт, створени су услови за процесуирање ратних злочинаца, а самим тим и за разоткривање ратних злочина пред Међународним војним судом. Кому-

нистичка власт у Југославији, која је своје органе почела да формира на ослобођеним територијама већ током рата, донела је одлуку о формирању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 30. новембра 1943. године, на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у босанском граду Јајцу. Према Одлуци о образовању, основни задатак Државне комисије био је „да утврди одговорност, пронађе и приведе казни лица која су у току рата починила злочине у Југославији као окупатори или њихови помагачи”.¹

Убрзо су основане и комисије потчињене Државној комисији, које су имале територијалну надлежност у оквирима република и покрајина, односно које су биле формиране ради детаљног истраживања и документовања појединих масовних злочина. Поред Државне комисије као централног органа, постојало је осам земаљских, односно покрајинских комисија, то јест по једна федерална комисија за сваку федеративну јединицу у административној области: Земаљска комисија Србије у Београду, Земаљска комисија Хрватске у Загребу, Земаљска комисија Словеније у Љубљани, Земаљска комисија Македоније у Скопљу, Земаљска комисија Босне и Херцеговине у Сарајеву, Земаљска комисија Црне Горе на Цетињу, Покрајинска комисија Војводине у Новом Саду и Обласна комисија Косова и Метохије у Призрену. Свака земаљска комисија имала је потчињен одговарајући број окружних комисија, а свака окружна одговарајући број среских. Среске комисије биле су надлежне за градске, рејонске и месне комисије. До средине 1946. године основано је 65 окружних, 292 среске и 1.210 општинских, односно месних комисија. Све земаљске комисије биле су образоване током 1944. и 1945. године при председништвима земаљских антифашистичких већа народног ослобођења, а након образовања влада народних република наставиле су да функционишу при председништвима влада.²

Одлука о укидању свих земаљских комисија донета је у септембру 1947. године на заједничкој конференцији Државне комисије и свих земаљских комисија. Земаљске комисије престале су са радом

¹ Архив Југославије (АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Историјат творца фонда.

² Tamara Stojanović, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata”, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*, urednici Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2025), 92–93.

1. новембра 1947, док је, у складу са одлуком из септембра 1947, Државна комисија окончала свој рад 1. априла 1948. године. Недуго након тога свој рад окончала је и Комисија Уједињених нација за ратне злочине у Лондону.³

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Србије почела је са радом 27. новембра 1944, према одлуци Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије од 18. новембра 1944. године. Под њеном надлежношћу деловало је 15 окружних и 101 среско повереништво. Посебан значај ове комисије огледао се у раду анкетних комисија и комисија за истраживање масовних злочина, при чему је једна од комисија формирана у циљу истраживања злочина у Шапцу и Мачви.⁴

Једно од петнаест окружних повереништва било је Окружно повереништво у Шапцу, под чијом су се надлежношћу налазила среска повереништва у Богатићу, Лозници, Љубовији, Владимирцима и Крупњу. Окружно повереништво у Шапцу радило је у следећем саставу: Вјера Михаиловић (председница Повереништва), Љубомир С. Петровић (члан), Никола А. Јеросимовић (члан), Радоје Н. Марковић (члан), Стеван Јовичић (члан), Драга В. Николић (члан), Живка Д. Јовичић (члан) и Милорад Попајчић (члан).⁵

Окружно повереништво у Шапцу је од формирања упоредо радило на више задатака, од којих је ексхумирање посмртних остатака убијених представљало једну од најзначајнијих активности, с обзиром на обим терора и злочина који су током Другог светског рата почињени на територији града и околине.⁶

³ Isto, 105.

⁴ Isto, 100.

⁵ Међуопштински историјски архив Шабац (МИАШ), Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 413. Окружно повереништво Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина у Шапцу, при Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд, доставља списак чиновника и намештеника који раде у Окружном повереништву Шабац и среским повереништвима у: Богатићу, Лозници, Љубовији, Владимирцима и Крупњу, 23. јула 1945. године.

⁶ Питањем масовних гробница као важним „чворовима“ сећања локалних, али и ширих друштвених заједница бавио се амерички историчар Макс Бергхолц (*Max Bergholz*) у својој сада већ култној и вишеструко награђиваној књизи *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community* (Ithaca & London: Cornell University Press, 2016). Годину дана касније у Србији је објављен пионирски рад етнолога-антрополога Виктора Бејатовића *Лепеза смрти. Вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941* (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, 2017) на тему разматрања ратног злочина уз помоћ методологије форензичке антропологије. Место ексхумације посмртних остатака жртава Шпанског грађанског рата у процесу

У периоду од 1941. до 1944. године на територији града Шапца постојала су три логора. Сва три била су резултат репресивне политике окупационих власти према различитим категоријама становништва.

Најпре је основан Јеврејски логор у баракама бившег понтоњеријског пука на Сави. Логоровање Јевреја који су се затекли у Шапцу када је почео рат у Југославији делимично је окончано до 20. јула 1941, када су у Јеврејски логор на Сави код Шапца смештени јеврејски емигранти са простора Средње Европе, припадници Кладовског транспорта, који су на путу до Палестине привремено били смештени у Шабац септембра 1940. године. Њима ће се врло брзо, већ 22. августа 1941, придружити неколико десетина шабачких Јевреја. Сви одрасли шабачки Јевреји мушкарци, заједно са одраслим мушкарцима Јеврејима из Кладовског транспорта и одраслим мушкарцима шабачким Ромима, стрељани су у мачванском селу Засавици 12. и 13. октобра 1941. године. Све жене, шабачке Јеврејке, и њихова деца, заједно са женама Јеврејкама из Кладовског транспорта, пребачене су 27. јануара 1942. из Јеврејског логора у Шапцу у новоосновани Јеврејски логор Земуна, где ће бити убијене у камиону покретној гасној комори до 10. маја 1942. године.⁷

дефинисања политике и културе сећања у савременом шпанском друштву је тема књиге историчара уметности Данијела Пеласиоса Гонзалеса (*Daniel Palacios González*) *Making Monuments from Mass Graves in Contemporary Spain. Resistance through Remembrance* (Netherlands: Amsterdam University Press, 2024).

⁷ Видети више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941 – јануар 1942)”, у: *Србија 1941. године*, уредници Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић (Крагујевац, Београд: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Музеј жртва геноцида, 2023), 97–116.

*Фотографија 1: Јеврејски логор у Шапцу на Сави
(Међуопштински историјски архив Шабац)*

Након 22. августа 1941. године и логоровања свих Јевреја који су се затекли у Шапцу уследио је период који су, до коначног заједничког партизанско-четничког напада на Шабац 21. и 22. септембра 1941, обележавала константна пушкарања у околним селима, али и на ободу самог града, између устаника, с једне и немачких војних и полицијских снага, с друге стране. Напад устаника на Шабац није потрајао дуго. Улазак 342. немачке дивизије у град већ 23. септембра 1941. године означио је почетак немачке казнене експедиције којој ће бити изложено становништво Шапца, али и околних мачванских села која су се сматрала упориштем устаничких, пре свега комунистичких снага.⁸

Немачка казнена експедиција имала је два ударна крака. Један крак био је уперен ка грађанима Шапца, а други према мештанима околних, односно мачванских села. Већ 24. септембра свом мушком становништву Шапца старости од 14 до 70 година наложено је да се, у зависности од места становања, окупи на одређеним зборним мес-

⁸ Мачвански народноослободилачки партизански одред формиран је јула 1941. Већ наредног месеца, августа 1941, одред је променио име у Подрински народноослободилачки партизански одред. Видети више у: Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944* (Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973).

тима како би било преведено преко Саве у Срем (територија Независне Државе Хрватске), у импровизовани концентрациони логор на отвореном, који је био организован у сремском селу Јарак. Покрет који је почео 24. септембра, након два дана, односно 26. септембра, „прерастао“ је у усиљени, такозвани Крвави марш до логора, у коме се око 5.000 Шапчана задржало од 27. до 30. септембра, када је наређен повратак у град. Крвави марш до Јарка представљао је директну меру одмазде због погибије немачких војника у борбама које су се десиле приликом напада на Шабац. На тај начин требало је заплашити цело становништво града и сломити устанак који је имао значајне размере у шабачком крају. Извођењем свог одраслог мушког становништва из града створени су услови да се градско подручје претвори у стратиште без преседана. Преседан у пракси представљала је политика масовних одмазди, односно масовних злочина, пре свега над цивилним становништвом. Немачка казнена експедиција увела је у град између 800 и 1.100 мачванских сељака који су спроведени у део Шапца познат по називу Бенска бара, где је на више локација 29. и 30. септембра извршено масовно стрељање око хиљаду мештана околних села, али и бројних Шапчана и Шапчанки.⁹

⁹ Детаљан опис прилика изазваних уласком немачке казнене експедиције у град и седам последњих дана септембра 1941. даје се у скоро свим значајнијим научним публикацијама и радовима чији се аутори баве историјом града у Другом светском рату у Шапцу. Два, по обиму најзначајнија рада су: Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu* (Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967) и Група аутора, *Шабац у прошлости IV* (Шабац: „Глас Подриња“, 1984).

*Фотографија 2: Затрпавање лешева у Бенској бари, септембар 1941
(Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина
окупатора и њихових помагача)*

Окончање масовног стрељања у Бенској бари није значило окончање масовног терора. У наредном периоду централно место спровођења репресивне политике окупационе власти, потпомогнуте колаборационистичком управом, пре свега према политичким неистомишљеницима, најчешће комунистима, представљала су два логора: Транзитни логор у касарни на Сењаку (октобар 1941 – касно пролеће 1942) и Концентрациони логор у Шапцу на Сави (фебруар 1942 – октобар 1944).¹⁰

¹⁰ Видети више у: S. Filipović, *n. d.*

Фотографија 3: Транзитни логор у касарни на Сењаку
(Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина
окупатора и њихових помагача)

Због значајног броја масовних, али и појединачних гробница које су се налазиле на територији града и у његовој непосредној околини, ексхумирање посмртних остатака стрељаних у периоду од 1941. до 1944. године представљало је један од најважнијих задатака Окружног повереништва у Шапцу.

Дефинисање простора сећања: Почетак рада Окружног повереништва у Шапцу

Ексхумирање посмртних остатака жртава Другог светског рата било је у директној вези са неколико важних процеса који су почели да се одвијају одмах по ослобођењу Шапца и Србије. Пре свега, требало је да представља један од елемената у процесу утврђивања одговорности за почињене злочине. Поред тога, рад Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на активностима откривања и ексхумирања појединачних и масовних гробница имао

је директан утицај на процес креирања места сећања на жртве Другог светског рата, јер је ископане посмртне остатке, у новонасталој ситуацији, требало сахранити уз поштовање обичаја не само нове власти већ и Српске православне цркве, чије је свештенство, бар када је реч о првој години након ослобођења Шапца, активно учествовало у комеморацијама жртава злочина окупатора и њихових сарадника.¹¹

Окружно повереништво у Шапцу је од свог оснивања било „затрпано” пријавама смрти бројних грађана који су трагали за блиским члановима породица. Отварање гробница представљало је предуслов за идентификацију, а затим и за адекватну комеморацију, која се у највећем броју случајева „препознатих” одвијала на градским и оближњим сеоским гробљима уз присуство чланова породице и локалне заједнице. Посмртни остаци неидентификованих, као и мањег броја идентификованих жртава, почели су већ у новембру 1944. године да се сахрањују у посебном делу градског Доњошорског гробља. На тај начин централно место сећања на жртве окупационог терора на простору деловања Окружног повереништва у Шапцу почело је да се формира месец дана након ослобођења града.

О преношењу првих посмртних остатака убијених на различитим локацијама у Шапцу и околини, већ у новембру 1944. године, у свом дневнику пише марљиви хроничар ратних, али и поратних збивања у Шапцу, шабачки свештеник Григорије Глиша Бабовић.¹² Опи-

¹¹ Према дневничким белешкама шабачког свештеника Григорија Глише Бабовића, „прва сахрана у граду” која је одржана „без свештеника, крста и кољива” била је сахрана Жике Поповића, чији су посмртни остаци пренети из околине Ужица у Шабац. Жика Поповић је сахрањен у Шапцу 25. новембра 1945, пошто је претходно сандук са Поповићевим посмртним остацима био изложен у сали читаонице; Григорије Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945* (Рума: Српска књига; Шабац: Шабачко-ваљевска епархија. ЈИП „Глас Подриња”, 2005), 720–721.

¹² Григорије Глиша Бабовић рођен је 4. фебруара 1886. у селу Оролик, у близини града Вуковара у Хрватској. Православну српску богословију завршио је 1911. у Сремским Карловцима, где је неко време, пошто се оженио, остао на служби. Након краћег службовања у Босуту, у близини Сремске Митровице, вратио се у Вуковар, а затим и у Негославце, где се као свештеник задржао од 1913. до 1933. Затим је, на сопствену молбу, премештен у Шабац, у коме ће га осам година касније затећи почетак Другог светског рата у Југославији. Први рад, приповетку „Сеоски одбори”, објавио је 1921. у *Илустрованом листу*. Када је, по сопственим речима, „по наређењу виших црквених власти” 1933. почео да води градски дневник, који ће преточити у *Летопис Шапца*, већ је имао одређено списатељско искуство. Ратне године које је провео у Шапцу, дубоко замишљен над судбином Града, грађана, али и читавог човечанства, не само као свештеник већ и као хуманиста, обилато је за писање ратног дневника града који залази и у прву послератну годину, што му још више даје на значају као историјском извору. Свој приповедачки таленат Бабовић није утишао одласком у свештеничку пензију, 1954. Напротив, тада је почела његова друга каријера – каријера писца за децу.

сујући догађања у граду 25. новембра 1944. године, Бабовић наводи: „По подне у 3 часа пренешена су тела два партизана, који су летос ухваћени у Мајуру и побијени. Опело је било у цркви, а певао је црквени хор. Путем, уместо 'Свјати Боже', другови и другарице певали су своје војничке песме, па је тако то била комунистичко-црквена сахрана”.¹³ Две недеље касније, односно 8. децембра, Бабовић записује: „Јуче, у четвртак, пренешена су из Дуваништа два погинула, још за време окупације, партизана и свечано сахрањена. Ношени су ради опела у цркву. Суделовало је пет свештеника, а певао је црквени хор”.¹⁴

Значајан притисак на рад Окружног повереништва вршили су чланови породица стрељаних у септембру 1941. године у Бенској бари, којима су окупационе власти четири године забрањивале приступ стратишту, односно масовним гробницама. Према Глиши Бабовићу, прво „откопавање стрељаних у маси од Шваба, ради сахране у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу” почело је 28. децембра 1944. године.¹⁵ Ексхумирани су сахрањени два дана касније, о чему је марљиви сведок ратних времена, али и поратних збивања, 31. децембра 1944. записао следеће: „Јуче је у 11 часова одржан помен пренешеним жртвама из три скупне гробнице: две код Малог Забрана и једна на Думачи, које су Швабе стрељали... На парастосу је чинодејствовао епископ др Симеон са осам свештеника, а певао је црквени хор. Од стране цркве говорио сам ја. Затим је било још пет говора. Света је било много, али су доста њих, не дочекавши крај свих говора, отишли јер је љута зима”.¹⁶

Своју прву збирку приповедака за децу *Дедине приче* објавио је 1952. г. Велика част му је указана 1959, када је на предлог песникиње Мире Алечковић и писца Бранка Ћопића постао члан Удружења књижевника Србије, односно Савеза књижевника Југославије. Годину дана касније држава му је признала статус уметника. Умро је 1961. у Шапцу, где је и сахрањен на Камичком гробљу; Видети више у: Сања Петровић Тодосијевић, „Холокауст у мемоарским делима Григорија Глише Бабовића (1886–1961)”, у: *Цивилне жртве Другог светског рата (1939–1945)*, уредници Маријана Станковић, Алексеј Јурјевич Безугољни (Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2023), 209–246.

¹³ Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 671.

¹⁴ *Исто*, 675.

¹⁵ *Исто*, 676.

¹⁶ *Исто*.

Фотографија 4: Сахрана посмртних остатака ексхумираних са три локације, односно са две код Малог Забрана и једне на Думачи, у заједничку гробницу на Доњошорском гробљу, 30. 12. 1944 (Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача)

Бабовић је тада записао да су власти покушале да приступе „гробницама у Бари и код Стругара“, али да се „нису могле откопавати због велике воде”.¹⁷ Због плављења терена око Саве, али и јаке зиме, наставак рада Повереништва на откопавању масовних гробова, не само у Бари већ и „гробова у кругу касарне и у Великом Забрану“, као и „у легеру на Сави и Кленачкој шуми“, морао је бити одложен за пролеће.¹⁸

Бабовићев помен „заједничке гробнице на Доњошорском гробљу“ у исто време представља прву дефиницију простора сећања „у настајању“, на којем ће временом, односно 1960/1961. године, доћи до формирања меморијалне целине Партизанско спомен-гробље (арх. Наранџа Бркић, Јелена Кировски).¹⁹ Према подацима унетим у тлоцрт масовних гробница, у које су од почетка првих ексхумација у

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

¹⁹ О спомен-обележјима у Шапцу видети више у: Добросав Чворић, „Споменици и спомен обележја у Подрињу III“, *Годишњак Међуопштинског историјског архива*, XVI, (1982), 174–190.

јесен и зиму 1944. почели да се полагају посмртни остаци ископани са више локација у граду и околини, може се претпоставити да се Партизанско спомен-гробље као меморијална целина формирало око шест масовних гробница: ексхумирани са локација Мајур, Коњушница, Јеленча; ексхумирани са локација Бара, Стругара Ђорђевић, Срдановића њива; ексхумирани са локација Шицара, Грабовачки друм; ексхумирани са локација Михаиловац, Мали Забран, Логор, Јеврејско гробље, Касарна, Забран; ексхумирани са локације Шицара; ексхумирани са локације Грабовачки друм.²⁰

*Фотографија 5: Партизанско спомен-гробље у Шапцу
(фотографија је у приватном власништву)*

Ексхумације стрељаних у Бенској бари

Почетак лепог времена у пролеће 1945. године био је предуслов за ексхумирање највећег броја масовних гробница у Шапцу и околини. Ексхумација жртава најмасовнијег злочина извршеног на тери-

²⁰ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 533, Груба скица, тлоцрт масовне гробнице на Доњошорском гробљу где су сахрањени посмртни остаци ЖФТ из ранијих масовних гробница (нема датума).

торији града Шапца током Другог светског рата, односно масовног стрељања мачванских сељака и Шапчана на локацији Бенска бара, почела је 6. јуна 1945. године. Окружно повереништво у Шапцу обавестило је Земаљску комисију за Србију 25. маја да ће у периоду од 6. до 9. јуна „вршити ископавање у Бари – масовне гробнице у којој лежи око 1.000 жртава”.²¹

Злочин масовног стрељања у Бенској бари извршен је на више локација. Када је 6. јуна 1945. године почело ексхумирање посмртних остатака стрељаних у Бари, првобитно су отворене две гробнице, означене на следећи начин: „испод поште у Шапцу” (6. јун 1945) и „испод стругаре Ристе Ђорђевића” (8. јун 1945). Иако је до ексхумације посмртних остатака стрељаних у те две гробнице дошло неколико месеци по ослобођењу Шапца, први помени жртвама стрељаним у септембру 1941. били су организовани већ 25. новембра 1944. године, о чему пише и Глиша Бабовић: „У суботу, 25. XI, до подне дошли су сељаци и сељанке из Мачванског Причиновића, Шеварице и Узвећа, њих око 60 душа, и дали подушје својим стрељаним синовима и мужевима, који невино од Шваба погинуше у уторак по Крстовдану 1941. године, а закопани су заједно, њих око 200, под стругаром Ристе Ђорђевића. На гробницу се за време Шваба није смело ићи. Помен је одржан у 10 часова. Чинодејствовао је владика са осам свештеника, а певао је црквени хор. Сељаци су донели доста јела и пића и почастили све присутне. Било је из околних улица нешто света, а било би много више да је раније објављено. Леп говор одржао прото Ћира Гибарац”.²²

Упоредо са ексхумирањем посмртних остатака у периоду од 6. до 9. јуна 1945. године вршена је и њихова идентификација, најчешће методом препознавања гардеробе и предмета који су пронађени код жртава. Том приликом идентификовано је 65 одраслих мушкараца, претежно мачванских сељака, као и неколико Шапчана. Жртве су у својству чланова породица (супруге, мајке, очеви, снаје, свастике, стричеви) идентификовали, између осталих: Милица Пајић из Мају-

²¹ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 383. Окружно повереништво у Шапцу извештава Државну комисију за ратне злочине у Београду да је одлучило да се у периоду 6–9. јуна 1945. врши ископавање у „Бари” – масовна гробница у којој лежи око 1.000 жртава (датум извештаја: 25. мај 1945).

²² Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 671.

ра (24),²³ Милена Чолић из Мајура (33),²⁴ Стоја Савић из Мајура (38),²⁵ Милена Петровић из Мајура (30),²⁶ Мица Милосављевић из Шапца (56),²⁷ Соја Теодоровић из Шапца (66),²⁸ Десанка Гајић из Шапца (46),²⁹ Милева Лукић из Узвећа (62),³⁰ Радојка Ерчић из Мачванског Причиновића (39),³¹ Макевија Арнаутовић из Мачванског Причиновића (65),³² Недељко Лолић из Мачванског Причиновића (46),³³ Иван Војиновић из Узвећа (65),³⁴ Драгиша Гајић из Мачванског Причиновића (18),³⁵ Даринка Стевановић из Узвећа (24),³⁶ Витомир Баћановић из Мачванског Причиновића (65),³⁷ Михаило Драшкић из Мачванског

²³ Препознала је мужа Николу Пајића „по џемперу и чарапама које сам ја лично радила и у којима је отеран од Немачке казнене експедиције и стрељан”. Сахрањен је у Мајуру; МИАШ, фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовна гробница у „Бари”, 6. јун 1945.

²⁴ Препознала је мужа Ивана Чолића и девера Петра Чолића по оделу и обући. Сахрањени су у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу. Исто.

²⁵ Препознала је мужа Цвеју Савића по оделу и чарапама, „а у џепу сам му нашла и кључ од куће који је однео када су га Немци отерали на стрељање”. Сахрањен је у Мајуру. Исто.

²⁶ Препознала је мужа Тодора Петровића по „оделу, ципелама, вешу и осталом”. Сахрањен је у Мајуру. Исто.

²⁷ Препознала је мужа Ђорђа Милосављевића „по оделу, ципелама и нарочито по златним вилицама које је имао”. Сахрањен је у Шапцу (породична гробница). Исто.

²⁸ Препознала је мужа Тому Теодоровића по оделу, вешу, ципелама и зубима; зетове Станоја Марковића „по ципелама, перорезу који је нађен у његовом џепу, као и по лули која је била окована сребром” и Радивоја Миловановића „по два избијена зуба” и ципелама. Сахрањени су у Шапцу, на Камичком гробљу. Исто.

²⁹ Препознала је мужа Ивана Гајића „по оделу, а нарочито по кошуљи”. Сахрањен је у Шапцу, на Доњошорском гробљу (породична гробница). Исто.

³⁰ Препознала је сина Милана Д. Лукића „по оделу, а нарочито по кошуљи и џемперу”. Сахрањен је у Узвећу. МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовне гробнице у „Бари”, 8. јун 1945.

³¹ Препознала је мужа Тому Ерчића „по оделу – џемперу, кожном капуту и другој одећи, а у џепу му је нађена и једна исправа на његово име”. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

³² Препознао је сина Светозара Арнаутовића по оделу, џемперу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

³³ Препознао је синовце Јована Лолића и Светозара Лолића по оделу, обући и кожном капуту. Сахрањени су у Мачванском Причиновићу. Исто.

³⁴ Препознао је синове Светозара, Павла и Милосава Војиновића по оделу. Павла је препознао и по металним навлакама на зубима. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

³⁵ Препознао је брата Сретена Гајића по оделу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

³⁶ Препознала је мужа Добривоја Степановића по оделу, „а нарочито по вешу и обући”. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

³⁷ Препознао је сина Тихомира Баћановића по оделу, вешу и џемперу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

Причиновића (60),³⁸ Сава Мандић из Мачванског Причиновића (37),³⁹ Љубица Лолић из Мачванског Причиновића (48),⁴⁰ Живана Филиповић из Шеварица (35),⁴¹ Наталија Томић из Мачванског Причиновича (50),⁴² Димитрије Срдановић из Узвећа (58),⁴³ Наталија Срдановић из Узвећа (40),⁴⁴ Вида Шобић из Узвећа (70),⁴⁵ Љубица Војиновић из Узвећа (45),⁴⁶ Драгослав Срдановић из Узвећа (38),⁴⁷ Ђурђија Ђорђевић из Узвећа (33),⁴⁸ Драгутин Ерчић из Мачванског Причиновића (48),⁴⁹ Живадин Бабић из Мачванског Причиновића (58),⁵⁰ Живка Војиновић из Узвећа (65),⁵¹ Марко Лолић из Мачванског Причиновића,⁵² Андрија Ерчић из Мачванског Причиновића (70),⁵³ Катарина Маљен-

³⁸ Препознао је сина Радована Драшкића по оделу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

³⁹ Препознао је брата Светозара Мандића „по легитимацији која је нађена у његовом џепу и по оделу”. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁴⁰ Препознала је сина Милоја Лукића по оделу „и џепном сату који је код њега нађен”. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁴¹ Препознала је мужа Владимира Филиповића по оделу. Сахрањен је у Шеварицама. Исто.

⁴² Препознала је сина Драгослава Томића „по оделу и два џемпера – један вунени и један плетени, и две кошуље”. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁴³ Препознао је брата Светислава, Светислављеве синове, односно синовце Борисава и Миладина, као и двојицу синова брата Гаврила, односно синовце Живадина и Миладина, „по оделу и вешу”. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

⁴⁴ Препознала је мужа Миодрага Срдановића по оделу, вешу и легитимацији. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁴⁵ Препознала је синове Миливоја и Живорада Шобића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

⁴⁶ Препознала је мужа Лазара Војиновића по оделу и исправи. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁴⁷ Препознао је браћу Љубисава и Светислава Срдановића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

⁴⁸ Препознала је мужа Миодрага Ђорђевића „по исправи која је нађена у његовом џепу и по оделу и вешу, а код њега сам нашла и дукате које је са собом однео”. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁴⁹ Препознао је сина Радована Ерчића по оделу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁵⁰ Препознао је синовце Бранислава и Ђурђа Бабића, синове свога брата Милана Бабића, по оделу, а Ђурђа и по легитимацији. Сахрањени су у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁵¹ Препознала је сина Драгољуба Војиновића по оделу и вешу. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁵² Препознао је Светислава Лолића по оделу и каишу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁵³ Препознао је сина Војислава Ерчића по оделу, вешу и џемперу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

чић из Шеварица (42),⁵⁴ Живана Томић из Шеварица (66),⁵⁵ Јела Војиновић из Узвећа (39),⁵⁶ Ангелина Танасић из Узвећа (52),⁵⁷ Катарина Гемовић из Мачванског Причиновића (30),⁵⁸ Лепосава Лазаревић из Мачванског Причиновића (36),⁵⁹ Марко Гемовић из Мачванског Причиновића (43),⁶⁰ Душан Срдановић из Узвећа (58),⁶¹ Андрија Фирауновић из Узвећа (66),⁶² Цветин Војиновић из Узвећа (61),⁶³ Милан Лукић из Узвећа (50),⁶⁴ Живан Танасић из Узвећа (51),⁶⁵ Живан Фирауновић из Узвећа (31),⁶⁶ Кристина Новаковић из Узвећа (50)⁶⁷ и Роса Јовановић из Шапца (53).⁶⁸

Посмртни остаци десет (Никола Пајић – Мајур), Иван Чолић – Мајур, Петар Чолић – Мајур, Цвеја Савић – Мајур, Тодор Петровић – Мајур, Ђорђе Милосављевић – Шабац, Тома Теодоровић – Шабац, Станоје Марковић – Шабац, Радивој Миловановић – Шабац, Иван Гајић – Шабац) од шездесет пет идентификованих жртава ексхумирани су 6. јуна из масовне гробнице „испод поште у Шапцу”,⁶⁹ док су посмрт-

⁵⁴ Препознала је девера Миливоја Маљенчића по оделу, обући и вешу. Сахрањен је у Шеварицама. Исто.

⁵⁵ Препознала је сина Тихомира Томића по оделу и вешу. Сахрањен је у Шеварицама. Исто.

⁵⁶ Препознала је девера Драгослава Војиновића по оделу и вешу. У изјави је навела да су јој на истом месту стрељани муж и још два девера. Сахрањен је у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу. Исто.

⁵⁷ Препознала је сина Ђоку Танасића и девера Рајка Танасића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

⁵⁸ Препознала је мужа Божидача Гемовића по оделу и вешу. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁵⁹ Препознала је мужа Живка Лазаревића по оделу, вешу и обући. Сахрањен је у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁶⁰ Препознао је сина Миодрaга и брата Властимира Гемовића по оделу и вешу. Сахрањени су у Мачванском Причиновићу. Исто.

⁶¹ Препознао је брата Добривоја Срдановића по оделу и легитимацији. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁶² Препознао је сина Живорада Фирауновића по оделу и вешу. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁶³ Препознао је сина Живка Војиновића по оделу и обући. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁶⁴ Препознао је брата Јеротија Лукића по оделу. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁶⁵ Препознао је сина Миодрaга Танасића по оделу, обући и вешу. Сахрањен је у Узвећу. Исто.

⁶⁶ Препознала је мужа Николу и девере Живадина и Стевана Фирауновића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

⁶⁷ Препознала је синове Радована, Лазара и Светозара Новаковића по оделу и вешу. Сахрањени су у Узвећу. Исто.

⁶⁸ Препознала је мужа Чедомира Јовановића по оделу, вешу и исправама. Сахрањен је у Шапцу, на Камичком гробљу (породична гробница). Исто.

⁶⁹ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовна гробница у „Бари”, 6. јун 1945.

ни остаци свих осталих идентификованих (Милан Д. Лукић – Узвеће, Тома Ерчић – Мачвански Причиновић, Светозар Арнаутовић – Мачвански Причиновић, Јован Лолић – Мачвански Причиновић, Светозар Лолић – Мачвански Причиновић, Светозар Војиновић – Узвеће, Павле Војиновић – Узвеће, Милосав Војиновић – Узвеће, Сретен Гајић – Мачвански Причиновић, Добривоје Степановић – Узвеће, Тихомир Баћановић – Мачвански Причиновић, Радован Драшкић – Мачвански Причиновић, Светозар Мандић – Мачвански Причиновић, Милоје Лукић – Мачвански Причиновић, Владимир Филиповић – Шеварице, Драгослав Томић – Мачвански Причиновић, Светислав Срдановић – Узвеће, Борисав Срдановић – Узвеће, Миладин Срдановић – Узвеће, Живадин Срдановић – Узвеће, Миладин Срдановић – Узвеће, Миодраг Срдановић – Узвеће, Миливој Шобић – Узвеће, Живорад Шобић – Узвеће, Лазар Војиновић – Узвеће, Љубисав Срдић – Узвеће, Светислав Срдић – Узвеће, Миодраг Ђорђевић – Узвеће, Радован Ерчић – Мачвански Причиновић, Бранислав Бабић – Мачвански Причиновић, Ђурђе Бабић – Мачвански Причиновић, Драгољуб Војиновић – Узвеће, Светислав Лолић – Мачвански Причиновић, Војислав Ерчић – Мачвански Причиновић, Миливој Маљенчић – Шеварице, Тихомир Томић – Шеварице, Драгослав Војиновић – Шабац, Ђока Танасић – Узвеће, Рајко Танасић – Узвеће, Божидар Гемовић – Мачвански Причиновић, Живко Лазаревић – Мачвански Причиновић, Миодраг Гемовић – Мачвански Причиновић, Властимир Гемовић – Мачвански Причиновић, Добривоје Срдановић – Узвеће, Живорад Фирауновић – Узвеће, Живко Војиновић – Узвеће, Јеротије Лукић – Узвеће, Миодраг Танасић – Узвеће, Никола Фирауновић – Узвеће, Живадин Фирауновић – Узвеће, Стеван Фирауновић – Узвеће, Радован Новаковић – Узвеће, Лазар Новаковић – Узвеће, Светозар Новаковић – Узвеће, Чедомир Јовановић – Шабац) ексхумирани 8. јуна из масовне гробнице „испод Стругаре Ристе Ђорђевића”.⁷⁰

Посмртни остаци највећег броја идентификованих пренети су на сеоска гробља места у којима су жртве живееле,⁷¹ као и на два градска

⁷⁰ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 494. Пријаве – групне изјаве поводом ископавања жртава, масовне гробнице у „Бари”, 8. јун 1945.

⁷¹ Никола Пајић, Цвеја Савић и Тодор Петровић сахрањени су на сеоском гробљу у Мајуру; Милан Д. Лукић, Светозар Војиновић, Павле Војиновић, Милосав Војиновић, Добривоје Степановић, Светислав Срдановић, Борисав Срдановић, Миладин Срдановић, Живадин Срдановић, Миладин Срдановић, Миодраг Срдановић, Миливој Шобић, Живорад Шобић, Лазар Војиновић, Љубисав Срдић, Светислав Срдић, Миодраг Ђорђевић, Драгољуб Војиновић, Ђока Танасић, Рајко Танасић, Добривоје Срдановић, Живорад

гробља у Шапцу.⁷² Троје идентификованих сахрањено је у заједничкој гробници на Доњошорском гробљу.⁷³ О ексхумацији посмртних остатака стрељаних у Бенској Бари писао је и Глиша Бабовић. Бабовић је под датумом 6. јун 1945. навео: „Данас се почело са ископавањем стрељаних за поштом у Бари (на два места). Међу ископанима многе су познали по оделу које није иструлило и по стварима нађеним у њиховим џеповима. Тада су нашли и проту Петра Рађеновића, црквеног судију из Бањалуке. Убијен је на Камичку са још 15 особа и сахрањен за поштом. Све које су имали некога свог, пренели су на гробља, а прота, пошто је у цркви опојан, однешен је за Београд”.⁷⁴ Два дана касније бележи: „Данас су завршили откопавање. У масовној гробници код стругаре нашли су многи Шапчани – ливадари и сељаци – своје побијене. Познали су их по оделу, а многи су имали уз себе и легитимације. Свако је свог носио кући”.⁷⁵ У недељу 10. априла 1945. свим жртвама стрељаним у Бенској Бари служен је помен. Глиша Бабовић је забележио: „Данас свечани помен, био Владика и црквени хор”.⁷⁶

Неколико месеци касније, односно 8. новембра 1945, Бабовић се осврнуо на велики парастос који је уприличен жртвама стрељаним у Бенској Бари из мачванског села Узвеће: „У четвртак је ишао црквени хор у Узвеће. Из Узвећа је стрељано много људи за време рата. Све су их метнули у једну гробницу и подигли леп споменик. Хтели су да им приреде свечани парастос, позвали су 4 свештеника из околине и дошли у Шабац да траже хор. Прво су их упутили 'Абрашевићу', но они су им рекли да не уче ништа црквено. Тада су дошли да траже црквени хор. Ми смо се радо одазвали. Послали су по нас петоро кола.

Фирауновић, Живко Војиновић, Јеротије Лукић, Миодраг Танасић, Никола Фирауновић, Живадин Фирауновић, Стеван Фирауновић, Радован Новаковић, Лазар Новаковић и Светозар Новаковић сахрањени су у заједничкој гробници у Узвећу; Тома Ерчић, Светозар Арнаутовић, Јован Лолић, Светозар Лолић, Сретен Гајић, Тихомир Баћановић, Радован Драшкић, Светозар Мандић, Милоје Лукић, Драгослав Томић, Радован Ерчић, Бранислав Бабић, Ђурђе Бабић, Светислав Лолић, Војислав Ерчић, Божидар Гемовић, Живко Лазаревић, Миодраг Гемовић и Властимир Гемовић сахрањени су на сеоском гробљу у Мачванском Причиновићу; Владимир Филиповић, Миливој Маљенчић и Тихомир Томић сахрањени су на сеоском гробљу у Шеварицама.

⁷² Тома Теодоровић, Станоје Марковић, Радивој Миловановић и Чедомир Јовановић сахрањени су на Камичком гробљу у Шапцу, а Иван Гајић на Доњошорском гробљу у Шапцу. За Ђорђа Милосављевића из Шапца није наведено на ком је гробљу сахрањен.

⁷³ Иван и Петар Чолић из Мајура и Драгослав Војиновић из Шапца.

⁷⁴ Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 712.

⁷⁵ *Исто*, 713.

⁷⁶ *Исто*.

По одржаном парастосу, дан је био диван, био је заједнички ручак на гробљу. Било је неколико говора о палим жртвама за слободу народа, коју је донела Комунистичка партија, која је увек била на челу и као вођа устаника и ослободилачке војске и уопште слободе. Пред вече нас опет Узвећани довезоше у Шабац. Хор је био комплетан и одличан, око 25 певача (муш. и жен.) и певао је врло лепо. Отпевали су на гробљу и још неколико црквених песама”.⁷⁷

Ексхумације жртава шабачких логора

Поред Бенске Баре као најмасовнијег градског стратишта, у фокусу Окружног повереништва у Шапцу налазиласу се и она места која су представљала стратишта три логора која су за време Другог светског рата постојала у Шапцу: Јеврејског логора на Сави, Транзитног логора у касарни на Сењаку и Концентрационог логора у Шапцу на Сави.

Највећа масовна гробница на територији која је била под надлежношћу Окружног повереништва у Шапцу, односно Среског повереништва у Богатићу, ексхумирана је 12. јуна 1945. године у мачванском селу Засавица,⁷⁸ где су 12. и 13. октобра 1941. стрељани одрасли мушкарци – шабачки Јевреји, Јевреји из Кладовског транспорта, као и одрасли мушкарци шабачки Роми. О ексхумацији стрељаних у Засавици, августа 1960, пред Секретаријатом за унутрашње послове у Шапцу, а на захтев Управе државне безбедности, сведочио је Стеван Јовичић, бивши секретар Окружног повереништва у Шапцу: „После рата сам био члан и секретар Окружног повереништва за одређивање ратног злочина окупатора и њихових помагача у Шапцу. Приликом вршења истраге о злочинима Немаца, извршили смо ископавање масовне гробнице у Засавици. Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина Србије образовала је комисију за ово ископавање и у истој су као чланови били и представници делегирани од стране Јеврејске општине из Америке. Како сам ја био секретар ове комисије, детаљније ми је била позната ситуација око овог ископавања. Пре ископавања дошли смо од заробљених немачких официра до слике самог акта стрељања у Засавици. На слици се видела

⁷⁷ Исто, 719–720.

⁷⁸ Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta”, u: *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transporta*, urednik Andrej Mitrović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 99.

дужина целе раке и поред ње групе Јевреја које су биле одвојене за стрељање, а исто тако и већ побијени који су лежали у раци или поред ње. Ову фотографију прикључили смо материјалу (записнику) о ископавању и иста је достављена Земаљској комисији у Београду. Такође смо пре ископавања саслушали већи број лица који су говорили о начину на који је стрељање извршено. Из истих изјава види се да су Немци стрељали Јевреје по групама. Сећам се из изјава сведока да су се Јевреји љубили пред стрељање, а исто тако да су Немци после извршеног стрељања покупили ствари од вредности од Јевреја и да су им клештима из вилица вађени златни зуби. Приликом ископавања, ископали смо раку дужине 202 метра. Иста је била дубока 2 метра, а широка такође 2 метра. У њој смо нашли 868 лица, од којих је већина била Јевреји, док је мањи број, око 70, били Роми из Шапца. Код сваког убијеног смо вршили покушај идентификације, и код неких смо нашли легитимације, а поједине шабачке Роме су фамилије препознале. Констатовали смо да су сви, поред тога што су побијени рафалним хицима, револверским методама довршавани метком у потиљак и област срца. Такође смо том приликом констатовали да су из вилица побијених извађени вештачки златни зуби. Са истог места, отприлике одакле је сликао Немац приликом стрељања, сликали смо и ми ископане лешеве, и слика је потпуно одговарала амбијенту, с тим што овог пута на слици нису били немачки официри и војници који су се на немачкој слици јасно видели”.⁷⁹

⁷⁹ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора, ред. бр. 3334. Списак 1.037 Јевреја у шабачком логору 1941. године, а побијених у Засавици 12. и 13. октобра 1941. године, о чему начелник одељења УДБ-е подноси извештај ДСУП – Београд. Приложене су и изјаве очевидаца овог догађаја, октобар 1941 – 8. јул 1960.

*Фотографија 6: Стрељање у Засавици 12. и 13. октобра 1941
(Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина
окупатора и њихових помагача)*

Ексхумација посмртних остатака Јевреја и Рома стрељаних у Засавици помиње се октобра 1945. у пријави Јефте Кујунџића, бившег службеника колаборационистичког Градског повереништва, поднетој Окружном повереништву у Шапцу: „Познато ми је да је среско повереништво у Богатићу вршило ископавање ове масовне гробнице и по причању да су многе жртве идентификоване по исправама које су нађене код њих, а исти се налазе у списку Јевреја емиграната који сам ја предао народноослободилачком одбору у Шапцу. Шта више, може се закључити и по овоме: ископано је у Засавици 868 жртава, и када се одбију жене и деца и оних 160 Рома, број би одговарао жртвама Јевреја”.⁸⁰

Према извештају Анкетне комисије коју је у свом исказу поменуо и Јовичић, у Засавици је 12. јуна 1945. ексхумирано 750 Јевреја, од

⁸⁰ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 496. Јевто Кујунџић из Шапца пријављује да су септембра 1940. у Шабац пристигле избеглице – Јевреји. Размештени су у граду по приватним кућама и адаптираним зградама. У тренутку окупације у Шапцу их је било 1.037. Шиканирање Јевреја, масовна стрељања.

Борика Ветендорф из Шапца, Јеврејка, била је у логору. Износи само неколико појединих детаља о мучењу Јевреја у шабачком логору. Они су 1942. године пребачени у логор на Сајмишту. Углавном су, према њеним сазнањима, умирали тровањем приликом транспорта у камионима, 13. октобар 1945.

којих је 46 идентификовано, и то: Саломон Фингерхут, свештеник из Руме; Паул Фајнтуч из Беча; Херман Паул из Падерборна; Бено Дојч; Арије-Лајб Гелбард; Адам Бергелд; Ричард Нојман; Хајм Херман Готесман из Беча; Марсел Шварц; Ото Базман; Арон Фридман; Зигфрид Новак; Волфганг Кан; Алис Штајн; Лео Штајн; Гершон Ајснер; Самуило Абинун из Шапца; Арнолд Хакер; Исидор Кон, дрогериста; Исидор Кинберг, Берлин; Курт Готлибер; Карл Ротестрајх из Коломеје; Фридрих Рознер, Беч; Роберт Бухелович, Беч; Георг Хаузер, Беч; Арон А. Лангсман; Макс Глазер, Беч; Маркус Клуг, Беч; Брајер Зигмунд, Беч; Херберт Александар; Валтер Бауер; Г. Баубер; Паул Бауман; Валтер Марчфелд; Роберт Цвикер; Самуел Начман; Берта Цвикер, Беч; Јулијус Цвикер, Беч; Федор Хамбах; инж. Александар Брод; Лео Гутштајн; Ервин Ерлих; др Сало Игнац Бергверк; Мојсес Аустерер; Исак Фиселман; Јозеф Штерн, Беч.⁸¹

Посмртни остаци ексхумираних сахрањени су на истом месту, да би 1959. године били пренети на Јеврејско сефардско гробље у Београду, када је средствима Јеврејске општине у Бечу, према пројекту архитекте Андрије Мешулама, подигнут споменик аустријским Јеврејима.⁸²

Иако се највеће стратиште Концентрационог логора на Сави налазило са друге стране реке, у близини сремског села Кленак, откопавање масовних гробница са посмртним остацима жртава започело је од локација у непосредној близини места на ком се налазио логор, односно на простору који је током рата улазио у састав логорског комплекса. Једна од првих ексхумација извршена је 25. марта 1945. године, када су из масовне гробнице на простору Старог града ексхумирани посмртни остаци групе стрељаних 17. септембра 1943, међу којима се налазила и Зора Муњић. Леш Зоре Муњић идентификовала је Драга Муњић. Драга Муњић је 12. априла 1945. године пред Окружним повереништвом у Шапцу дала следећу изјаву: „Ја сам присуствовала ископавању јер сам чула да је ту стрељана и моја ћерка Зора. Када су лешеве извађени из гробнице, ја сам прегледала лешеве и међу њима наишла на леш моје ћерке Зоре Муњић. Леш моје ћерке Зоре сам одмах и лако познала по хаљини, вешу и чарапама. Хаљина, веш и чарапе били су доста очувани и било ми је лако по

⁸¹ M. Koljanin, *n. d.*, 100.

⁸² *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada*, uredili Rena Rädle, Milovan Pissari (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2013), 183.

томе да препознам да је то тело моје ћерке Зоре. Ја сам леш своје ћерке Зоре издвојила и сахранила у одвојену гробницу на Доњошорском гробљу у Шапцу”.⁸³

У исто време отпочело је ископавање појединачних и масовних гробница на простору комплекса касарне на Сењаку, која је, као што је већ истакнуто, током рата послужила као простор за организовање транзитног логора. У бившем логорском кругу ексхумирано је најмање четрнаест лешева из осам гробница. Из четири гробнице ексхумиран је по један леш, из једне три и из још једне шест. У подруму касарне (после рата Руска болница), идентификована је још једна гробница.⁸⁴ Ниједан леш није препознат. Григорије Глиша Бабовић је у свом дневнику под датумом 1. април 1945. године забележио: „Ових се дана врше ископавања у Великом Забрану, у кругу касарне и лагеру на Сави наших побијених људи од Немаца. Пренешени су на Доњошорско гробље и данас у 11 часова одржан им је свечани парастос. У име цркве говорио је прота Бранко. Био је и Владика и црквени хор. Света много. Ископавање и поновно на гробљу сахрањивање врше заробљени Немци”.⁸⁵

Откопавање масовних гробова на највећем стратишту шабачких концентрационих логора, које се налазило у близини сремског села Кленак, односно на простору који је током рата улазио у састав НДХ, вршено је у више наврата од маја до октобра 1945. године. Окружно повереништво у Шапцу обавестило је 25. маја 1945. Земаљску комисију Србије о намери да приступи ископавању „масовних гробница у околини Кленка које су у вези са злочинима почињеним кроз шабачки логор”.⁸⁶ Неколико месеци касније, односно 12. октобра 1945, Окружно повереништво у Шапцу затражило је од Месног градског одбора одобрење за 800 килограма хлеба (80 килограма дневно) за заробљене немачке војнике које је током десет дана требало ангажовати на откопавању масовних гробница у околини Кленка. Како

⁸³ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 505. Драга Муњић из Шапца пријављује да је при ископавању масовних гробница у логору – Стари град на Сави међу жртвама препознала своју ћерку Зору Муњић, 12. април 1945.

⁸⁴ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 503. Ископавање масовних и појединачних гробница ЖФТ, побијених 1941. или касније у кругу бившег шабачког логора, који је 1945. претворен у Војну резервну болницу, тзв. Руска болница.

⁸⁵ Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 704.

⁸⁶ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 381. Окр. поверен. из Шапца, Земаљској комисији у Београд, о намери да се приступи ископавању масовних гробница, 25. мај 1945.

је хлеб требало доставити 13. октобра, може се претпоставити да су интензивна ископавања масовних гробова и ексхумације посмртних остатака жртава шабачких концентрационих логора вршена у периоду од 13. до 23. октобра 1945. године.⁸⁷

Том приликом ексхумирани су и посмртни остаци бројних жртава принудног марша од Шапца до Јарка, чији су гробови, како наводи Глиша Бабовић, „засејали пут”⁸⁸ којим је колона пролазила у септембру 1941. године. У свом дневнику, под датумом 21. октобар 1945, он је забележио: „Одржан парастос на Доњошорском гробљу. У четири дугачке гробнице сахрањене жртве из кленачке шуме и с пута за Јарак”.⁸⁹ Осврћући се на злочине који су током марша за Јарак почињени над бројним Шапчанима, Глиша Бабовић је под датумом 24. септембар 1945, на годишњицу почетка марша, забележио: „Објављено је по граду да ће се у недељу, 23. IX, ићи у Јарак ради посете оним гробовима који су засејали цео пут, и да се обиђу она места где су Шапчани логоровали. Позвани су и свештеници да иду. Појавили смо се четворица: ја, игуман Варлам (Васа), отац Влада Протић и отац Пера Грујичић. Добио смо бесплатно општинска кола, а ишла је и једна лађа, на којој се возио и хор ‘Абрашевић’ (чији је тада хоровађа био учитељ Константиновић). Дан је био врло леп. Кренули смо изјутра око 5 часова. Одзив грађана није био онакав каквог се очекивало. Можда је било највише 200 душа. Са нашим колима, где смо нас четворица седели, ишло је још око 7–8 кола. Стали смо на сваком месту где је било гробова и одржавали помен. Када смо стигли на јарачке ледине, тамо је било спремљено за парастос. ‘Абрашевић’, који је био близу нас постављен, по завршетку парастоса отпевао је неку посмртну свечану песму ‘Спавај мирно’. По одржаним говорима жене нас почеше молити да изађемо на њихово гробље и да тамо прочитамо помен за многе њихове погинуле људе, јер леже непојани. У то време још многа сремска села нису имала свештеника – па ни Јарак. Одзвали смо се и отишли. Највише жртава беше од усташа. Иако смо хтели да бесплатно обавимо обреде – мајке, жене и ћерке погинулих нису то дозволиле”.⁹⁰

⁸⁷ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 428. Окружно повереништво Шабац тражи да се одобри додела 800 кг хлеба за немачке заробљенике који ће, под контролом Окружног повереништва Шабац, вршити откапавање жртава у Кленку и околини, 12. октобар 1945.

⁸⁸ Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 716.

⁸⁹ *Исто*, 719.

⁹⁰ *Исто*, 716–717.

Рад Комисије за прикупљање лешева који плове Савом

„Савом пливају многи лешеви”, забележио је 17. маја 1945. године у свом дневнику Глиша Бабовић.⁹¹ Средином маја 1945. Окружно повереништво у Шапцу формирало је Комисију за прикупљање лешева који плове Савом. Комисија је у периоду од 14. маја до 9. јуна 1945. приступила извлачењу лешева, њиховој идентификацији и сахрани. У том периоду из Саве код Шапца и у непосредној близини извучени супосмртни остаци 154 лица, од којих 126 мушкараца и 28 жена (14. мај – 28 лешева; 18. мај – 19 лешева; 20. мај – 29 лешева; 21. мај – 11 лешева; 22. мај – 19 лешева; 25. мај – 20 лешева; 27. мај – 10 лешева; 30. мај – 11 лешева; од 5. до 9. јуна – 11 лешева).

За чланове Комисије именовани су: Никола А. Јеросимовић, члан Окружног повереништва у Шапцу и председник Комисије; Михаило Машкиновић, испред Одељења за заштиту народа (ОЗНА); Миодраг Дамњановић, председник морнаричке базе у Шапцу; др Никола Милановић, санитарни референт Градског народног одбора у Шапцу и вештак; др Душан Дрндарски, вештак; Стеван Јовичић, чиновник Окружног повереништва у Шапцу и записничар.⁹² У једном од извештаја из маја 1945. године наводи се како је организовано извлачење лешева из Саве: „Одређеној комисији стављено је у дужност да организује прикупљање лешева који плове реком Савом, а потом да се исти, по могућству, идентификују и сахране. Комисија је организовала хватање и изношење лешева на обалу на следећи начин: од овдашњих војних власти затражила је око 20 Немаца-заробљеника који се налазе у овдашњем логору и, под стражом градске полиције, употребила их за прикупљање лешева који су пловили по реци Сави; од Морнаричке базе добијен је моторни чамац и два обична чамца, који служе за прикупљање лешева, као и потребан број стручног особља”.⁹³

⁹¹ Исто, 711.

⁹² МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора, ред. бр. 393. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом пронађено је и идентификовано 11 лешева. Само код једног леша пронађени су рачуни на име Антуна Торлутера из Бос. Александровца. Претпоставља се да су то жртве побијене непосредно пред улазак НОВ у те крајеве (Јасеновац), 30. мај 1945.

⁹³ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора, ред. бр. 387. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је 19 лешева. Сматра се да ове жртве потичу из логора у Јасеновцу, 18. мај 1945. године.

Лешеви у Сави нису представљали необичну појаву за грађане Шапца. На самом почетку рата, односно 27. јуна 1941. године, Глиша Бабовић је записао: „Ове недеље врло топло. Забрањено купање на Сави, јер се посведневно виде лешеви који плове Савом. То су побијени Срби из Хрватске и Босне”.⁹⁴ Појава лешева у Сави и Дунаву није била неуобичајена током ратних година ни за грађане Београда. Сличне записе попут Бабовићевог бележио је и Драгутин Ј. Ранковић, државни чиновник у пензији, који је у мају 1942. записао: „Свакога дана Дунавом плове лешеви. Данас је прошло четири, а јуче осам лешева. Све наши, јадни Срби”.⁹⁵ Ранковићеве белешке о лешевима који плове београдским рекама биле су најобимније током јуна 1942. године. Већ 1. јуна записао је: „Поред многих лешева, јуче прођоше Дунавом лешеви једне жене са троје деце, сви везани конопцем. Нико не води рачуна да се ти лешеви прибирају и сахрањују”.⁹⁶ О масовном присуству лешева на београдским рекама током јуна 1942. говоре и обдукциони записи који су данас део Архиве Института за судску медицину у Београду. Током јуна и јула 1942. на различитим локацијама на Сави и Дунаву („на Дунаву”, „на обали Саве код купалишта Бибад”, „на десној обали Дунава код фабрике Илић”, „на десној обали Дунава на крају Дубровачке улице”, „на десној обали Саве, изнад Савског моста, код Бибада”, „на десној обали Дунава, у селу Вишњици”, „на десној обали Дунава, електричне центре”, „на десној обали Дунава код нове центре”, „код штофаре Владе Илића на десној обали Дунава”, „на левој страни острва Аде Хује”, „на десној обали Дунава испод кланице”, „на десној обали Дунава изнад Панчевачког моста”, „у Вишњици на Дунаву”, „на Дунаву на Ади Хуји”, „на ушћу Саве у Дунав код Куле Небојше”) извучени су посмртни остаци 81 особе.⁹⁷

Супротно Ранковићевом убеђењу, лешеви који су током Другог светског рата „стизали” рекама до Београда такође су извлачени и сахрањивани. Тако је било у јесен 1941, када је из Саве код Београда извађено 69 лешева. Сви су сахрањени у масовном гробу на парцели

⁹⁴ Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 80.

⁹⁵ Наташа Милићевић, Душан Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 237.

⁹⁶ *Исто*, 244.

⁹⁷ Архива Института за судску медицину, Београд – Обдукциони записник: Лешеви извађени из Дунава 9. јуна 1942. године; Лешеви нађени 11. јуна 1942. године на обали Саве код купатила БИБАД; Преглед и опис лешева из воде нађених на десној обали Дунава код Нове центре 13. јуна 1942. године.

82ц на Новом гробљу.⁹⁸ У исто време када је у Шапцу, маја 1945, због потребе извлачења, идентификовања и сахрањивања лешева формирана комисија, у Београду су из Саве извађена и затим код Куле Небојше на Калемегдану у два масовна гроба сахрањена 254 леша.⁹⁹

Фотографија 7: Усташки злочини: лешеве побијених родољуба у Логору у Јасеновцу, које је Сава избацила код железничког моста у Шапцу (Међуопштински историјски архив у Шапцу)¹⁰⁰

Комисија у Шапцу је, на основу предмета који су пронађени код жртава, успела да идентификује три особе. Посмртни остаци прве идентификоване жртве извучени су из Саве 19. маја 1945. године. Код жртве је пронађен новчаник, „лична карта издата од стране

⁹⁸ <https://respublicasopis.net/2023/05/09/obale-politika-secanja-u-srbiji-i-dio/> (приступљено 7. новембра 2025)

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Иван Досковић (1979–2024), историчар Међуопштинског историјског архива у Шапцу, указао је ауторки чланка на фотографије које су део фонда Комисија за утврђивање злочина окупатора шабачког архива, а за потребе припремања излагања под називом „Место Гробља стрељаних родољуба у Београду и Партизанског гробља у Шапцу у процесу меморијализације Концентрационог логора Јасеновац“, у оквиру међународног виртуелног семинара *Од постојећег ка новом музејском поставу – Меморијални музеј Спомен-подручја Јасеновац*, који је одржан у периоду од 11. до 12. децембра 2020. године у организацији Спомен-подручја Јасеновац.

Среског начелства у Младеновцу, бр. 1610/44 од 31. марта 1944. године”, која је гласила на име Павловић Душана Драгомира, земљорадника из Дубоне, рођеног 1923. године, као и војничка исправа на име Драгомира Д. Павловића, ковача и припадника јединице Другог батаљона Десете крајишке бригаде Пете дивизије Народноослободилачке војске Југославије, рођеног 1923. у Дубони код Младеновца, издата 25. фебруара 1945, пошто је у НОВЈ ступио 10. октобра 1944. године. Међу предметима је пронађена и рањеничка карта НОВЈ на име Драгомира Павловића са назначеним датумом рањавања (14. април 1945). Такође, пронађено је неколико породичних фотографија, радничка књижица на име Драгомира Павловића, нешто новца, писмо са потписом мајке Љубинке и прстен са монограмом. Жртва је била обучена. На себи је имала војничку торбицу у којој се налазио један пар сељачких чарапа. Комисија је утврдила да је жртва убијена метком у главу, као и да је тело у води било најмање петнаест дана. Након обављеног прегледа леш је сахрањен у „засебну раку бр. 2 и прописно затрпан”. Драгомиров идентитет потврдио је отац Душан, који је 4. јуна 1945. препознао посмртне остатке сина. Драгомирови посмртни остаци пренети су у Дубону.¹⁰¹

Комисија је идентификовала посмртне остатке Рикарда Дужме, чије је тело извучено из Саве 22. маја 1945. године. Он је идентификован на основу венчаног листа који је код њега пронађен, а водио се „на име Рикарда Дужме, инжењера, родом из Вуковара, рођеног 1889. године”, римокатоличке вере, са станом у Загребу, венчаног са Стефанијом Штерк, рођеном 1895. године. На основу података из венчаног листа могло се утврдити да су се Рикард Дужма и Стефанија Штерк венчали у римокатоличкој жупи Св. Петра у Загребу 1921. године. Код жртве је пронађена дописница упућена на Концентрациони логор у Јасеновцу, „групе ЛАНЧАРА”. Чланови комисије констатовали су да су руке жртве „везане ланцима на леђима и о њих прикачено тешко гвожђе”. Посмртни остаци Рикарда Дужме сахрањени су у Шапцу.¹⁰²

¹⁰¹ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 388. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је из Саве 29 лешева, који су највероватније били у логору у Јасеновцу. Сахрањени су у заједничким гробницама. Изјава Душана Павловића из Дубоне, који је међу лешевима из Саве идентификовао сина Драгомира Павловића, 20. мај 1945. године.

¹⁰² МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 385. Записник о идентификовању лешева који плове Савом и који су сахрањени у заједничке гробнице.

Осам дана касније, односно 30. маја, из Саве су извађени посмртни остаци особе коју је на основу имена на рачуну пронађеном код жртве било могуће идентификовати као Антуна Торлуаера из Александровца у Босни.¹⁰³

Фотографија 8: Усташки злочини: лешеве побијених родољуба у Логору у Јасеновцу, које је Сава избацила код железничког моста у Шапцу (Међуопштински историјски архив у Шапцу)

Идентификацији је присуствовала комисија у саставу: лекар – вештак и други чланови. Дописима се обавештава Градски народни одбор у Вуковару и Загребу у вези са идентификацијом леша Рихарда Дужме, 22. мај 1945. године.

¹⁰³ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 393. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Овом приликом пронађено је и идентификовано 11 лешева. Само код једног леша пронађени су рачуни на име Антуна Торлутера из Бос. Александровца. Претпоставља се да су то жртве побијене непосредно пред улазак НОВ у те крајеве (Јасеновац), 30. мај 1945.

Делимична идентификација жртава помагала је члановима Комисије да дођу до одређених закључака о злочину, као и о починитељима злочина. Тако је 27. маја 1945. године, поред још девет лешева, из Саве извађен и леш тридесетогодишњег мушкарца за који се претпостављало да се налазио у води око 25 дана. У извештају Комисије наведено је да се ради о човеку код кога је „пронађена књижица из логора у Јасеновцу, без имена, зелене боје, иста гласи за хлеб и остало. Једна четкица за зубе, два плајваза и бочица са ораховим уљем, турпија за нокте и још неке ситнице”.¹⁰⁴ Поред материјалних доказа који су неке од жртава чији су посмртни остаци допловили до Шапца доводили у недвосмислену везу са злочинима који су почињени над последњим жртвама логора у Јасеновцу, оваквом закључку доприносили су и други, углавном форензички докази. На основу процена дужине боравка лешева у води (од 15 до 30 дана) могло се претпоставити да временски интервал „путовања” лешева Савом од Јасеновца до Шапца кореспондира са последњим данима „рада” логора. Форензички докази недвосмислено су указивали да се у највећем броју случајева радило о посмртним остацима људи веома слабог физичког стања, који су пре убиства били изгладњивани. У највећем броју случајева радило се жртвама убијеним метком у потиљак, којима су руке претходно везиване жицом на леђима. Код одређеног броја лешева чије су руке биле тако везане, на жици су проналажени и тешки предмети од гвожђа, попут шинских полуга. Претпоставка да се ради о жртвама логора темељила се и на процени рана пронађених код жртава.¹⁰⁵ У свим записницима изнесени су закључци који су потврђивали сурову тортуру којој су жртве претходно биле изложене. Значајан број жртава није имао руке или ноге. Неким од жртава претходно је била исечена утроба. Висок степен тортуре примећен је на женским лешевима. Скоро сви женски лешеве извађени су наги, са значајним бројем траума у пределу груди и на унутрашњој страни бутина. Све жртве су, сем једног четрнаесто-

¹⁰⁴ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 339. Записник о идентификацији лешева који плове Савом 1 км иза моста. Пронађено и извађено из воде 10 лешева, идентификовано, снимљено и сахрањено у заједничку гробницу. Према индикацијама сматрамо да су ово жртве из Јасеновца, 27. мај 1945.

¹⁰⁵ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 388. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је из Саве 29 лешева, који су највероватније били у логору у Јасеновцу. Сахрањени су у заједничким гробницама. Изјава Душана Павловића из Дубоне, који је међу лешевима из Саве идентификовао сина Драгомира Павловића, 20. мај 1945.

годишњег дечака, биле у одраслом добу, односно узраста од 20 до 40 година. Жртве су претежно извлачене из Саве у цивилној одећи или у комбинованој цивилној и војној гардероби. Предмети пронађени код жртава били су малобројни.¹⁰⁶

Фотографија 9: Усташки злочини: лешеве побијених родољуба у Логору у Јасеновцу, које је Сава избацила код железничког моста у Шапцу (Међуопштински историјски архив у Шапцу)

Сем Драгомира Павловића из села Дубоне код Младеновца, чији су посмртни остаци сахрањени у његовом родном селу, све остале жртве, њих 153, сахрањене су у Шапцу. Сахране су вршене непосредно након прегледа посмртних остатака. Жртве су сахрањиване у масовне гробнице на десној обали реке Саве код Шапца, по данима како су извлачене из реке. Поступак сахрањивања описан је у једном од извештаја: „Сви наведени лешеве сахрањени су у присуству комисије у једну заједничку раку, где су сложени овим редом – гледајући ка Сави с десна на лево. Рака је обележена бројем 3. Рака је прописно закопана у присуству Комисије. После извршеног закопавања извршена је дезинфекција превозних средстава, чак и ближе околине,

¹⁰⁶ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора. Детаљни описи стања сваког појединачног леша део су свих извештаја надлежне комисије насталих у периоду од 14. маја до 9. јуна 1945. године.

средствима добијеним од Окружног санитарног одељења”.¹⁰⁷ Може се претпоставити да су посмртни остаци жртава чија су тела извађена из Саве код Шапца у периоду од 14. маја до 9. јуна 1945. године касније пренети и сахрањени на Партизанском спомен-гробљу у Шапцу.¹⁰⁸

Закључак

Окружно повереништво Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача са седиштем у Шапцу почело је са радом непуних месец дана након ослобођења града, који се у периоду од 1941. до 1944. налазио у саставу немачке окупационе зоне у Србији. Политика спровођења репресије, терора и злочина окупационог режима потпомогнутог колаборационистичком управом, али и квислиншким формацијама попут љотићеваца, фолксдојчера, белогардејца, усташа, дошла је до изражаја већ у првој години окупације. Улазак немачке казнене експедиције у град 23. септембра 1941. имао је далекосежне последице на живот у граду све до октобра 1944. године. Може се рећи да су најтежи злочини – Холокауст, геноцид над Ромима, злочин масовног стрељања цивилног (претежно српског становништва) – почињени у Шапцу већ до краја 1941, а посебно интензивно у периоду од 23. до 30. септембра, када су два

¹⁰⁷ МИАШ, Фонд Комисија за утврђивање злочина окупатора, ред. бр. 387. Записник о идентификовању лешева који плове Савом. Том приликом извађено је 19 лешева. Сматра се да ове жртве потичу из логора у Јасеновцу, 18. мај 1945.

¹⁰⁸ Већ је поменуто да су у исто време када и у Шапцу, у Београду из Саве извађена 254 леша. Сви су сахрањени у два масовна гроба у близини Куле Небојше на Калемегдану. Када је на петнаестогодишњицу ослобођења Београда у Другом светском рату, 20. октобра 1959, подигнуто Гробље стрељаних родољуба као једна од меморијалних целина у склопу Новог гробља, посмртни остаци 254 жртве, сахрањене у априлу и мају 1945. у два масовна гроба код Куле Небојше, као и 69 жртава које су након извлачења из Саве у јесен 1941. сахрањене на парцели 82 ц на Новом гробљу, пренети су и сахрањени у оквиру нове меморијалне целине; <https://respublicacasopis.net/2023/05/09/obale-politika-secanja-u-srbiji-i-dio/> (приступљено 7. новембра 2025).

Може се претпоставити да је сличан поступак примењен и у случају посмртних остатака жртава сахрањених у Шапцу. Формирањем меморијалних целина створени су услови за преношење посмртних остатака на адекватнија места, односно на места која су добила своју функцију у процесу комеморисања непознатих жртава. Тако су, највероватније, првобитно сахрањени у масовним гробовима на самој обали реке временом пренети централни градски меморијал, који ће до почетка шездесетих година добити свој израз у јасно дефинисаној меморијалној целини – Партизанском спомен-гробљу.

крака немачке казнене експедиције ушла у град спроводећи упоредни терор, како над мушким делом градског становништва које је од 24. до 30. септембра изведено из Шапца, тако и над око хиљаду мачванских сељака који су стрељани у Бенској бари. Додатни вид репресије, онај који ће преузети примат у граду после 1. октобра 1941, било је оснивање концентрационих логора. Јеврејски логор у Шапцу на Сави основан је већ у другој половини јула 1941, када је као прве заточенике примио Јевреје емигранте из Средње Европе, припаднике Кладовског транспорта. Сходно смерницама спровођења Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији, сви мушкарци Јевреји које је почетак рата у Југославији затекао у Шапцу стрељани су у јесен 1941, док ће жене и деца „сачекати” долазак камиона покретне гасне коморе у марту 1942. године. „Смиривање” ситуације у Шапцу након седмодневног терора целокупног градског становништва, али и околине, условило је оснивање два нова логора: транзитног на Сењаку и концентрационог на Сави, чији ће заточеници, претежно комунисти, односно политички неистомишљеници окупационог режима, све до краја рата бити извођени на бројна стратишта у граду, али и преко реке, у близини сремског села Кленак.

Када је новембра 1944. Окружно повереништво у Шапцу почело са радом, врло брзо постало је јасно да ће питање потраге за онима којих више нема бити једно од најзначајнијих унутар заједнице која је током четири године рата и окупације изменила своју структуру. У том смислу рад на откривању појединачних и масовних гробница, пре свега цивилних жртава рата, ексхумацији посмртних остатака, а затим и достојанственом сахрањивању, њиховој комеморацији и дефинисању „простора сећања”, био је од кључног значаја за дефинисање „простора будућности” која је припадала преживелима. Рад Окружног повереништва у Шапцу, које је свега годину дана од окончања рата у Србији успело да открије и ексхумира посмртне остатке жртава најмасовнијих злочина који су четири године паралисали „нормалан” живот у граду, било је од кључног значаја за оздрављење друштва, које је укључујући се у „ритуале” покушавало и да се сећа, али и да „заборави”. Поред тога, „теренски” рад Повереништва на ексхумацијама масовних гробница које су се налазиле „надомак” свакодневице која је покушавала и да се бори и да преживи допринео је укључивању друштва у процес изградње „политике сећања” на бројне жртве „злочина окупатора и њихових помагача”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Југославије (АЈ):
Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110)

Међуопштински историјски архив Шабац (МИАШ):

Комисија за утврђивање злочина окупатора

Архива Института за судску медицину, Београд

Објављени извори

Бабовић, Григорије Глиша. *Дневник 1941–1945*. Рума: Српска књига; Шабац: Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња”, 2005.

Интернет извори

<https://respublicacasopis.net/2023/05/09/obale-politika-secanja-u-srbiji-i-dio/> (приступљено, 7. новембра 2025)

Литература

Бејатовић, Виктор. *Лепеза смрти. Вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941*. Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2017.

Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community*. Ithaca & London: Cornell University Press, 2016.

González, Daniel Palacios. *Making Monuments from Mass Graves in Contemporary Spain. Resistance through Remembrance*. Netherlands: Amsterdam University Press, 2024.

Група аутора. *Шабац у прошлости IV*. Шабац: „Глас подриња”, 1984.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta”. U: *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transporta*. Urednik Andrej Mitrović, 65–101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada. Uredili Rena Rädle, Milovan Pissari. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2013.

Милићевић, Наташа, Душан Никодијевић. *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Пармаковић, Драгослав. *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944*. Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941 – јануар 1942)”. У: *Србија 1941. године*. Уредници Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић, 97–116. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Београд: Музеј жртава геноцида, 2023.

Петровић Тодосијевић, Сања. „Холокауст у мемоарским делима Григорија Глише Бабовића (1886–1961)”. У: *Цивилне жртве Другог светског рата (1939–1945)*. Уредници Маријана Станковић, Алексеј Јурјевич Безугољни, 209–246. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, 2023.

Stojanović, Tamara, „Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata”. У: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora*. Уредници Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, 87–108. Београд: Институт за нову историју Србије, 2025.

Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik”, 1967.

Чворић, Добросав. „Споменици и спомен обележја у Подрињу III”. *Годишњак Међуопштинског историјског архива*, XVI, (1982), 174–190.

Sanja Z. Petrović Todosijević PhD, Senior Research Associate
Institute for Recent History of Serbia
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: uransp@gmail.com

ACTIVITIES OF THE COMMISSION FOR THE INVESTIGATION OF THE CRIMES OF THE OCCUPIERS AND THEIR COLLABORATORS AND THE EXHUMATION OF THE REMAINS OF WORLD WAR II VICTIMS IN THE AREA OF THE CITY OF ŠABAC AND SURROUNDINGS, 1944-1945

(Summary)

The Communist authorities in Yugoslavia, who began establishing their administrative organs in liberated territories already during the Second World War, decided to form the State Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators on 30 November 1943, during the Second Session of the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) held in the Bosnian town of Jajce. Soon afterward, a network of commissions subordinated to the State Commission was created, each having territorial jurisdiction within the boundaries of the republics. The Republic (Zemaljska) Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators of Serbia began its work on 27 November 1944. One of its fifteen District Offices (Okružno poverništvo) operated in Šabac, with authority over the district offices in Bogatić, Loznica, Ljubovija, Vladimirci, and Krupanj. From its establishment, the Šabac District Office simultaneously worked on several tasks, among which the exhumation of the remains of victims from the Jewish Camp in Šabac, the Transit Camp in the Senjak barracks, the Concentration Camp on the Sava River, the "Bloody March", and the mass execution of peasants from Mačva in Benska Bara represented one of the most significant activities. This importance derived from the scope of terror and crimes committed during the Second World War in the city and its surroundings, which were part of the German occupation zone in Serbia. The Šabac District Office also formed special investigative commissions, such as the Commission for the Collection of Corpses Floating Down the Sava River, established in May 1945. Archival materials preserved in the collection of the Commission

for the Investigation of Crimes of the Occupiers at the Intermunicipal Historical Archive in Šabac, together with the valuable eyewitness testimonies of wartime events recorded by the Šabac priest Grigorije Gliša Babović in his Diary of Šabac 1941-1945, highlight the crucial role of the Šabac District Office both in the identification of victims, perpetrators, and crimes, and in the dignified reburial and commemoration of the victims. In doing so, it contributed not only to the formation of a "space of memory" but also to the creation of a "space of the future."

KEY WORDS: *Commission for the Investigation of the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators, District Delegation in Šabac, mass executions, exhumation, burial, commemoration, Commission for the Collection of Bodies Floating on the Sava River, Partisan Memorial Cemetery, Grigorije Gliša Babović*

УДК: 314.151.3-054.72(=411.16)
(569.4)“1948/1952”
323.13:314(=411.16)(497.1)“1948/1952”
COBISS.SR-ID 184052745
DOI број: 10.5937/vig2502171R

Језик рада: српски
Примљен: 03.10.2025.
Прихваћен: 01.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Милан Радовановић
слободни истраживач
Београд, Република Србија
Е-mail: mradowanovic@gmail.com

ОРГАНИЗОВАНО ИСЕЉАВАЊЕ ЈЕВРЕЈА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ИЗРАЕЛ (1948–1952) И ЈУГОСЛОВЕНСКА АРМИЈА

АПСТРАКТ: Припадници Југословенске армије представљали су једну од категорија лица пријављених за организовано исељавање у Израел која је захтевала посебну пажњу челника Савеза јеврејских вероисповедних општина. Формални оквир њиховог укључења у процес масовне емиграције дефинисан је у сарадњи са Министарством народне одбране. Мада су начелно били слободни да емигрирају, подношење пријаве за исељавање у случају лица на одслужењу војног рока морало је пратити решење о демобилизацији, а у случају војних лица и стручњака запослених при војсци и сагласност релевантне институције, односно Министарства народне одбране. Њихов је положај, самим тим, био сасвим јединствен. У овом раду настоји се да се дефинишу специфичности учешћа војних обвезника и војних лица у процесу организованог исељавања и импликације допуњавања процедуре напуштања земље. Написан је на основу грађе која се чува у Архиву Јеврејског историјског музеја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јевреји, исељавање, Југославија, Израел, Југословенска армија

Увод

Пет таласа организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел¹ представљало је мали део надређеног процеса насељавања јеврејског становништва из свих крајева света у новоствореној држави на Блиском истоку.² Између 1948. и 1952. године Југославију је напустило приближно 60% припадника локалне јеврејске заједнице.³ Иницијатива за организовану емиграцију стигла је од локалних заједница у Југославији. Појединачни упити о томе, као директна реакција на коначно остварење вишедеценијског сна о обнови јеврејске државе на Блиском истоку, Савезу јеврејских вероисповедних општина (СЈВОЈ) почели су да стижу већ крајем маја 1948. године.⁴ Приближно месец дана касније представници југословенског државног врха неформално су потврдили челницима Савеза да ће сваки припадник јеврејске заједнице који то буде желео, бити у прилици да се исели у Израел.⁵

Припадницима јеврејске заједнице у Југославији од самог почетка је било јасно да, упркос начелно беневољентном ставу државног

¹ О процесу организованог исељавања опширно видети: Милан Радовановић, *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2022) и Mladenka Ivanković, *Brodovi nade. Alije jugoslovenskih Jevreja u Izrael* (Beograd: HERAedu, 2017).

² У прве четири године постојања националне државе јеврејског народа у Израел је стигло приближно 700.000 имиграната. Видети: Shoshanna Neumann, *Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity* (Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, 1999), 1-5. Југославију је у истом периоду напустило укупно 7.739 од приближно 12.500 припадника локалне заједнице, колико је преживело холокауст. Видети: Милан Радовановић, „Поједини статистички аспекти организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)”, *Годишњак за друштвену историју*, XXII, бр. 2, (2015), 66–68.

³ Транспорти са исељеницима првог таласа из Југославије у Израел упутили су се у децембру 1948, односно јануару 1949. године. Други талас уследио је у јуну, односно јулу 1949. Организовано исељавање настављено је у марту 1950, а следећи талас уследио је у мају 1951. године. Пети, последњи и уједно обимом далеко најмањи талас емиграната Југославију је напустио у октобру 1952. године. Видети: *Исто*, 54–56.

⁴ Већ крајем маја 1948. године Савезу јеврејских вероисповедних општина почели су да се обраћају чланови локалних заједница са питањима која су се тицала могућности да се у Израел упути одређени број југословенских Јевреја, у својству бораца. Видети: Радовановић, *Исељавање...*, 57–58.

⁵ АЈИМ (Архив Јеврејског историјског музеја), п.к. (привремена кутија) 781, Архив Перера 2–3, *Записник LIII седнице ИО СЈВОЈ*, 29. јун 1948. У идентичном облику ова формулација нашла је своје место и у циркулару којим су локалне заједнице обавештене о предстојећем, првом организованом исељавању. Видети: АЈИМ, Ал. (Алија) 1948, п.к. 869, *Допис Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, 7. август 1948, Пов. бр. 1132/48.

врха, исељавање у Израел никако неће моћи да буде безусловно.⁶ На обавештење о почетку припрема за први талас емиграције, лица заинтересована за напуштање земље одреаговала су низом упита који су се тицали формалних оквира процеса, односно могућности да му се одређени појединци и групе прикључе.⁷ Једна од тема које су покренуте био је и статус војних обвезника, односно појединаца који су се у датом тренутку налазили на одслужењу војног рока, те професионалних војника. Посредно се, при томе, поставило и питање права стручњака различитих профила запослених при војсци да напусте земљу.

Одлуком донетом 1. марта 1945. Народноослободилачка војска званично је претворена у Југословенску армију.⁸ Међутим, развој у мирнодопским условима суштински је уследио тек са завршетком ратних операција, у мају исте године. Демобилизација бораца започела је непосредно по завршетку рата, када су из Југословенске армије отпуштени сви њени припадници за које је процењено да су потребни привреди или управном апарату, као и ђаци, односно студенти.⁹ Уследила су два закона о демобилизацији, у јулу, односно октобру 1945. године и наредба Јосипа Броза Тита која се односила на припаднике Гарде и Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ). Уз регрутацију првог контингента нових војних обвезника, септембра 1946, три таласа демобилизације званично су окончала трансформацију Југословенске армије из ратне и мирнодопску форму.¹⁰ Ти-

⁶ Радовановић, *Исељавање...*, 66.

⁷ АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Записник са конференције ИО СЈВОЈ*, 4. јул 1948; АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера), *Записник за XXXIV седнице ИО СЈВОЈ*, 23. јул 1948; АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера), *Записник за XXXV седнице ИО СЈВОЈ*, 12. август 1948. Поред војника, чланови заједнице показали су посебно интересовање и за то како ће бити решен положај појединаца у мешовитим браковима, те да ли ће и под којим условима бити дозвољено исељење државним службеницима и затвореницима.

⁸ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 28. и Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014), 9.

⁹ Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija...*, 14–17.

¹⁰ У питању су били регрути рођени између 1920. и 1927. године. Регрутација је извршена у складу са Законом о војној обавези држављана Федеративне Народне Републике Југославије, који је на снагу ступио почетком 1946. године. Војску нису могла да служе осуђена лица, а под оружјем нису могла да буду лица осуђена на принудни рад без лишења слободе, на прогон из пребивалишта, губитак политичких и грађанских права и губитак права на јавну службу у периоду казне. Закон је предвидео службу у сталном кадру у трајању од две године, у ваздухопловству и тенковским јединицама на три, а у

товом наредбом од 31. маја 1945. године формирано је укупно шест армија.¹¹

У овом раду настоји се да се дефинишу специфичности положаја припадника Југословенске армије у оквирима процеса организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел. Бавећи се формалним оквиром прикључивања војних обвезника, професионалних војника и стручњака запослених при војсци масовној емиграцији у новостворену државу на Блиском истоку, настоји се да се потенцијални проблеми са којима су се појединци суочавали сместе и разматрају у ширем контексту специфичности процеса. Првенствено је при томе у обзир узет положај породица, те начин на који су га дефинисале околности које су погађале појединачног члана који се исељавању прикључивао као војни обвезник или војно лице.

Организовано исељавање и Министарство народне одбране

На седници Извршног одбора одржаној крајем јула 1948. године челници Савеза јеврејских вероисповедних општина констатовали су да је број војних обвезника међу лицима која су показала интересовање за емиграцију у Израел релативно велики и, у складу са тиме, одлучили да се поводом њиховог прикључења организованом исељавању обрате Министарству народне одбране.¹² Свега неколико дана касније из Министарства је стигла потврда да ће и војни обвезници, поштујући редовну процедуру прикључења процесу организо-

морнарици на четири (уз изузетак обалске страже). Регрутовање је почињало са двадесет и једном годином, а свима који су војску служили у Краљевини Југославији, закључно са 18. априлом 1941. године, признат је војни рок. Видети: *Исто*, 16–17.

¹¹ Формално, радило се о четири армије и две армијске области. Прва армија, са седиштем у Крагујевцу, обухватала је Србију, без Врањског и Лесковачког округа. Друга армија, са седиштем у Загребу, обухватала је Хрватску и део Босне и Херцеговине. Трећа армија обухватала је Војводину, без Панчева, а четврта Словенију. Пета армија, са седиштем у Скопљу, обухватала је Македонију, Косово и Метохију, као и Лесковачки и Врањански округ. Шеста армија обухватала је територију Босне и Херцеговине, без дела који је био у надлежности Друге армије, и Црну Гору. Видети: *Исто*, 23–24.

¹² АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Записник XXXIV седнице ИО СЈВОЈ*, 23. јул 1948.

ваног исељавања, бити у могућности слободно да напусте земљу.¹³ Начелна дозвола за исељење добила је коначан облик када је проширена и на појединце који су се у тренутку када су почеле припреме за процес организованог исељавања већ одазвали позиву за служење војног рока.¹⁴

Појединци који су се већ налазили на одслужењу војног рока или су позив примили уочи почетка припрема исељавања, морали су да поднесу молбу за отпуштање од кадра пре него што приступе стандардној процедури прикључења процесу емиграције.¹⁵ Тако поднете молбе Савез је сакупио и послао Министарству народне одбране, које их је индивидуално разматрало и, у складу са донетом одлуком, обавештавало надлежну команду.¹⁶ Локална команда била је задужена за формалну демобилизацију појединаца који су добили дозволу за исељење у Израел.¹⁷ Првобитно показана предусретљивост Министарства народне одбране преточена је у формални оквир који је поштован до краја процеса организоване емиграције.¹⁸ Сама

¹³ АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Записник XXXV седнице ИО СЈВОЈ*, 4. август 1948. Оваква је формулација одобрења за исељење нашла своје место и у једном од првих циркулара који је, поводом првог таласа организоване емиграције, упућен исељеницима, АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 768, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 7. август 1948, Пов. бр. 1132/48. У додатном објашњењу наведено је да ће лица која су војни обвезници, а још увек нису служила војни рок, моћи да напусте земљу без посебног одобрења Министарства народне одбране. Формулар за отпуст од службе представљао је обавезни део пријаве за лица на одслужењу војног рока или војној вежби. Видети: АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским општинама Југославије, циркулар бр. XVIII*, Предмет: Одлазак у државу Израел, Поступак за добијање одобрења за лица која служе кадровски рок у војсци или се налазе на војној вежби, 22. април 1949, Пов. бр. 969/49. и АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Треће исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49.

¹⁴ АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Записник XL конференције ИО СЈВОЈ*, 29. октобар 1948.

¹⁵ АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, 6. новембар 1948, Пов. бр. 1905/48.

¹⁶ Ова се процедура, како је изричито наглашено, односила и на лица која су за одређени број дана одложила почетак служења војног рока, те би сходно томе морала у предстојећих неколико недеља да се јаве у команду. Посебну молбу нису морала да поднесу лица која су служење војног рока одложила до после предвиђеног датума поласка у Израел. *Исто*.

¹⁷ Неколицина исељеника је, на индивидуални захтев, ослобођена служења војног рока чак и пре него што је покренута иницијатива за начелно решавање овог питања. Видети: АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, 6. новембар 1948, Пов. бр. 1905/48.

¹⁸ АЈИМ, Ал. 1950, п.к. 755, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 26. август 1948, Пов. бр. 1216/48; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним*

процедура, како се чини, првенствено је постојала како би омогућила прецизно евидентирање броја припадника југословенске армије који је на овај начин напустио земљу, те да су све молбе за отпуст од службе позитивно разрешене.¹⁹

Чини се да је Министарство народне одбране на тај начин приступило процесу организованог исељавања свесно да је јеврејска заједница давала процентуално занемарљив број припадника Југословенске армије.²⁰ При томе су челници Савеза у почетку били крајње скептични када је у питању могућност да се припадници заједнице запослени при Југословенској армији прикључе исељавању. На заједничкој седници Извршног, Аутономног одбора и представника појединачних јеврејских вероисповедних општина, одржаној крајем октобра 1948. године, констатовано је како лекари, ветеринари и остали професионални припадници Југословенске армије могу да изнесу разлоге због којих желе да се иселе, али да им челници Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије не могу даље помоћи. Очекивало се да ће бити начињен тек ограничен број изузетака.²¹

општинама Југославије, Предмет: Друго исељење у државу Израел, 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49; АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије (Циркулар бр. 1), Предмет: Треће исељење у државу Израел, 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије, Предмет: Четврто групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. 1), 29. јануар 1951, Пов. бр. 184/51; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 855, Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије (Циркулар бр. 1), Предмет: Пето групно исељење у државу Израел, 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.

¹⁹ Релативно велики број потврда о демобилизацији појединаца за потребе другог организованог исељавања у Израел може се наћи у АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п.к. 880. и АЈИМ, п.к. 869. Већ у октобру 1948. године чланови ИО СЈВОЈ истицали су појединачне примере лица демобилисаних за потребе исељавања, у складу са наређењем које је издао Генералштаб. Видети: АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Записник са заједничке седнице ИО СЈВОЈ, АО СЈВОЈ са представницима јеврејских вероисповедних општина*, 31. октобар 1948.

²⁰ Видети: Радовановић, *Исељавање...*, 236.

²¹ Видети: АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2–3), *Записник са заједничке седнице ИО СЈВОЈ, АО СЈВОЈ са представницима јеврејских вероисповедних општина*, 31. октобар 1948. У светлу предочене скептичности требало би посматрати и чињеницу да су се челници Савеза уочи другог таласа организованог исељавања обратили генерал-лајтнанту Бошку Шиљековићу са питањем да ли ће и током предстојећег, другог таласа исељавања важити иста правила као и претходне године. Овом приликом најављено је чак и поједностављивање процедуре, које би значило да појединци који добију дозволу за напуштање земље бивају истовремено и аутоматски демобилисани. Решење о демобилизацији је, међутим, до самог краја остало предуслов за исељавање. Видети: Радовановић, *Исељавање...*, 239.

Припадници јеврејске заједнице који су били професионална војна лица или као стручњаци запослени при Југословенској армији налазили су се у пресеку две групе које су у оквирима организованог исељавања локалних Јевреја у Израел захтевале циљану допуну стандардне процедуре напуштања земље.²² Поред тога што су својим пријавама морали да приложе решење о демобилизацији, били су у обавези да, као потенцијално дефицитаран кадар,²³ пошто се пријаве за исељење, обезбеде сагласност Југословенске армије, односно њој подређене институције, како би могли да напусте земљу.²⁴ Колико год да се Министарство народне одбране показало предусретљивим када су у питању били војни обвезници који су желели да напусте земљу, према војним лицима и стручњацима које је запошљавало показало се унеколико резервисанијим.

Прву препреку успешном прикључењу припадника југословенске армије процесу организованог исељавања у Израел представљали су проблеми у преношењу релевантних информација.²⁵ Углавном су се војне поште показале недовољно поузданим посредником из-

²² Видети детаљно: Радовановић, *Исељавање...*, 235–245.

²³ Како би ограничио број дефицитарних кадрова који ће у оквирима организованог исељавања напустити земљу, југословенски државни врх је државне службенике и остале чиновнике у привреди обавезао да, пошто поднесу пријаве за емиграцију, о томе обавесте своје послодавце. Добијање дозволе за исељење тако је директно условљено добијањем отпуста из службе. Пошто је решења о отпусту из службе током прва два таласа издавао сам послодавац, али се испоставило да су поједини послодавци при томе исувише рестриктивни, током трећег и четвртог исељавања овим питањем бавило се надлежно министарство. Видети: Радовановић, *Исељавање...*, 244. Младенка Иванковић чак наводи да је кроз овај процес вршен директан притисак на појединце којих Југославија није желела да се одрекне. Видети: Mladenka Ivanković, „Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak” (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009), 321. и Ivanković, *Brodovi nade...*, 85–87.

²⁴ АЈИМ, Ал. 1950, п.к. 755, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 26. август 1948, Пов. бр. 1216/48; АЈИМ, Ал.1948, п.к. 827, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Друго исељење у државу Израел, 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49; АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије (Циркулар бр. 1)*, Предмет: Треће исељење у државу Израел, 23. октобар 1949, Пов. бр. 3481/49; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Четврто групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. 1), 29. јануар 1951, Пов. бр. 184/51; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 855, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије (Циркулар бр. 1)*, Предмет: Пето групно исељење у државу Израел, 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.

²⁵ Као проблем показао се и релативно кратак рок у коме је требало обавити све формалности везане за прикључење процесу организованог исељавања. Како је наведено у допису који је јеврејска вероисповедна општина упутила војном одсеку у Тузли, а по предмету другог организованог исељавања, рок за пријављивање је кратак, предмет су добили касно, „а и сами су нешто закаснили”. Видети: АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753, *Допис*

међу Савеза јеврејских вероисповедних општина и појединаца заинтересованих за напуштање земље.²⁶ При томе се и комуникација између Министарства народне одбране и локалних команди од самог почетка процеса пријављивања за први талас организованог исељавања показала проблематичном. Мада се највећи број припадника југословенске армије који је то желео да учини на крају и прикључио организованом исељавању, честа су појава, посебно током реализације првог таласа, били проблеми са правовременим преносом релевантних информација и сарадњом између различитих релевантних актера.

Савез јеврејских вероисповедних општина се поводом акутних проблема који су се појавили у прикључењу припадника војске Југославије организованом исељавању у Израел већ у новембру 1948. године²⁷ обратио Министарству унутрашњих послова.²⁸ Извесне локалне команде су, упркос томе што су војни обвезници у њиховој надлежности правовремено обезбедили одобрење за исељење, правиле проблеме при њиховој демобилизацији и позвале их да упуте појединачне молбе Министарству народне одбране.²⁹ Челници Саве-

ЈВО Тузла, Војном одсеку Тузла I, Предмет: Друго исељење Јевреја у државу Израел, 17. март 1949.

²⁶ Током једног од каснијих таласа организованог исељавања Министарство унутрашњих послова ФНРЈ предложило је да процедура буде модификована утолико да се лица заинтересована за исељавање пријаве, а затим покрену процедуру демобилизације. Дозволу за исељење добили би пошто би пријави могли да приложе решење Министарства народне одбране о разрешењу од службе. Поучени искуством претходних таласа исељавања, челници Савеза одбацили овај су предлог управо због проблема у комуникацији са локалним командама и заложили се за даље поштовање постојећег модела, где су све молбе сакупљане и заједно прослеђиване Министарству унутрашњих послова. Видети: АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 880, *Лица на одслужењу војног рока*. Из општине Нови Сад стигао је током припрема за четврти талас исељавања предлог да се поново праве спискови пријављених за свако појединачно место, каква је била првобитна пракса, јер је „тако много прегледније”. За војна лица је, при томе, предложено да се њихове пријаве на идентификацију шаљу у команде, те да се оставе неидентификованим уколико се покаже да нема довољно времена. После демобилизације би их позвали у Београд на идентификацију. Видети: АЈИМ, Ал. 1950-1951, п.к. 743, *Допис СЈВОЈ, ЈВО Нови Сад*, 22. фебруар 1951, Пов. бр. 340/51.

²⁷ АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Допис СЈВОЈ, МУП ФНРЈ*, 19. новембар 1948, пов. бр. 2244/48.

²⁸ Министарство унутрашњих послова Југославије представљало је последњу инстанцу у процесу организованог исељавања будући да је доносило одлуку о ослобађању појединаца пријављених за емиграцију од држављанства. Чином одрицања од југословенског држављанства појединац је био дужан да напусти земљу. Видети: Радовановић, *Исељавање...*, 67-68.

²⁹ АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Допис СЈВОЈ, МУП ФНРЈ*, 19. новембар 1948, пов. бр. 2244/48.

за замолили су представнике Министарства унутрашњих послова да овим поводом интервенишу, будући да се први транспорт за Израел спремао за половину децембра 1948. године. Из сачуваних извора не види се да ли је и у којој мери Министарство изашло у сусрет молби Савеза јеврејских вероисповедних општина, али су слични проблеми постали скоро па опште место првог таласа организованог исељавања и на сликовит начин показују колико је комуникација између различитих страна укључених у процес била мањкава.

О томе колико је комуникација међу странама укљученим у процес прикључивања демобилисаних војних обвезника организованом исељавању била на незадовољавајућем нивоу можда најбоље сведочи пример Аврама Францеса.³⁰ У тренутку када су се његови родитељи упутили у Ријеку, он се налазио на одслужењу војног рока у Бијељини.³¹ Мада је до јеврејске вероисповедне општине у Битољу стигла информација о демобилизацији, челници локалне заједнице до последњег часа нису знали да ли је именовани успео правовремено да се укрца на брод. Његов отац Моис Францес јавио се из Израела Жамили Колономос,³² која је и сама тим поводом писала како војној

³⁰ Пошто је 13. децембра 1948. године демобилисан, Аврам Францес је из Бијељине стигао у Београд следећег дана и одмах наставио пут за Бакар, где је требало да се укрца на брод. У луку је, због кашњења воза, стигао сат времена пошто је брод испловио. Пошто се вратио у Ријеку, упућен је у Загреб и тамо накнадно поднео фотографије за пасаван, како би могао да се укрца на „Босну”. Видети: АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Изјава Аврама Моиса Францеса из Битоља о разлогу за закашњење о одласку у Израел по колективном пасошу*, 24. децембар 1948.

³¹ АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 757, *Допис ЈВО Битољ, СЈВОЈ-у*, 8. фебруар 1949.

³² Жамила Колономос (Монастир, 18. јун 1922 – Скопље, 18. јун 2013) била је учесница Народноослободилачке борбе, професор емеритус Филозофског факултета Универзитета „Бирило и Методије” у Скопљу и политички активиста. Рођена је у Битољу, у јеврејској породици, од оца Исака и мајке Естерине, рођ. Францес. Пошто су Битољ, после Априлског рата, окупирале најпре немачке, а затим бугарске трупе, уведен је низ антисемитских мера. Жамила је, као члан Хашомер Хацаира, од почетка рата помагала антифашистичке напоре и учествовала у оснивању локалних ћелија отпора. У марту 1943. почела је да се сакрива пошто је упозорена да ће је бугарски војници тражити због учешћа у покрету отпора. Почетком априла пребегла је у планине Грчке, где се прикључила партизанима Дамјана Груева. У августу је њена група ушла у састав прве бригаде. У јуну 1944. године, после повратка на територију Србије, основана је Македонска бригада, у којој је Жамила била заменик комесара. У августу је рањена у операцији ослобођења Дебра. Цела Македонија је ослобођена у новембру 1944. После рата одбранила је докторат и изабрана за професора емеритуса на катедри за романске језике Универзитета „Бирило и Методије” у Скопљу. Аутор је бројних публикација о покрету отпора у Југославији и Македонији и језику сефардских Јевреја у Македонији. Видети: Jamila Kolonomos Collection, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn36922>, датум приступања: 23. септембар 2025.

пошти у Бијељини, тако и Савезу.³³ Када се Аврам Францес коначно укрцао на „Босну” и упутио у Израел са пртљагом исељеника првог таласа,³⁴ челници Савеза замолили су битољску општину да о томе обавести његове родитеље.³⁵

Логистички проблеми локалних заједница са прикључивањем војних обвезника организованом исељавању наставили су се и током даљих таласа организоване емиграције. Тешко је проценити да ли је мањи број проблема последица побољшане комуникације међу надлежним странама или, пак, далеко мањег броја учесника каснијих исељавања. Приликом припрема за други талас организованог исељавања општина у Сомбору обратила се Савезу истичући да ниједан од војних обвезника у њиховој надлежности није добио решење о демобилизацији, иако су се правовремено обратили својим јединицама.³⁶ Општина у Загребу обратила се, почетком марта 1950. године, телеграмом јеврејској вероисповедној општини у Осијеку.³⁷ Челници локалне заједнице тражили су тачну адресу војне поште Јосипа Петрића, јер је раније достављена војна пошта Скопље била нетачна.

³³ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753, *Писмо Жамиле Колономос, СЈВОЈ-у*, 7. фебруар 1949, Пов. бр. 297/49.

³⁴ „Босна” је из ријечке луке испловила 9. јануара 1949. године, са пртљагом исељеника и 32 лица која нису успела благовремено да се прикључе претходним транспортима. Видети: Милан Радовановић, „Извештаји Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије о завршетку прва два таласа организованог исељавања у Израел (1948/9)”, *Годишњак за друштвену историју*, XVII, бр. 2, (2020), 86.

³⁵ АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 757, *Допис СЈВОЈ, ЈВО Битољ*, 15. фебруар 1949.

³⁶ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 752, *Допис ЈВО Сомбор, СЈВОЈ-у*, Предмет: Војна лица, 10. април 1949, Пов. бр. 845/49. Челници локалне заједнице су том приликом чак истакли да се поступање разликовало од јединице до јединице, где су неке одмах демобилисале појединце заинтересоване за напуштање земље, док су други остајали ускраћени за ово решење.

³⁷ АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 758, *Телеграм ЈВО Загреб*, 2. март 1950.

Демобилизација као предуслов и препрека исељавању

Министарство народне одбране показало је изузетну предусретљивост према припадницима јеврејске заједнице у Југославији заинтересованим за исељење. Сваки додатни корак у процедури емиграције, међутим, макар и био једва нешто више од пуке формалности, био је сасвим довољан да се чин напуштања земље закомпликује, одложи, а у појединим случајевима и привремено спречи. Обавеза прибављања решења о демобилизацији показала се као типичан пример административног међукорака чије се импликације у ширим оквирима надређеног процеса исељавања нису могле тачно предвидети. У том смислу су у сваком од случајева учешћа припадника Југословенске армије у организованој емиграцији који су захтевали посебну пажњу или одступање од унапред дефинисане процедуре,³⁸ проблеми са демобилизацијом одиграли кључну улогу.

Средином децембра 1948. године, када је из Ријеке испловио први брод са исељеницима из Југославије, Савезу је стигао допис јеврејске вероисповедне општине у Загребу.³⁹ У Ријеку су, каснећи због неочекивано дугог процеса демобилизације, а пошто је први транспорт за Израел већ напустио луку, стигли Алфред Розенберг из Суботице и Ервин Најхаус из Београда.⁴⁰ Лица пријављена за први талас организоване емиграције која су пропустила транспорт због кашњења процеса демобилизације прикључена су групи исељеника која се, непланирано, у Израел упутила неколико дана касније, теретним бродом „Босна“, заједно са пртљагом исељеника.⁴¹

³⁸ Циљано одступање од унапред дефинисане процедуре представља једну од карактеристика процеса организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел, првенствено због настојања челника заједница да свим појединцима који су то желели омогуће да емигрирају. Видети: Milan Radovanović, „The internal Framework of Organized Jewish Migration from Yugoslavia to Israel (1948-1952)”, *Istorija XX veka*, XXXVII, br. 1, (2019), 130–135.

³⁹ АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Допис ЈВО Загреб, СЈВОЈ-у*, 16. децембар 1948.

⁴⁰ Поред већ поменутог Аврама Францеса из Битоља.

⁴¹ Сваки је појединац који је пропустио први транспорт у оквиру првог таласа организованог исељавања поднео је детаљну изјаву у којој је навео детаље путовања до ријечке луке. Видети: АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Изјава Најхаус Ервина из Београда о разлогу за закашњење о одласку у Израел по колективном пасошу*, 24. децембар 1948; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Изјава Розенберг Адолфа из Суботице о разлогу за закашњење о одласку у Израел по колективном пасошу*, 24. децембар 1948; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Изјава Золтана Штајна из Суботице о разлогу за закашњење о одласку у Израел по колективном пасошу*, 24. децембар 1948; АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Изјава Меркин Николе из*

Ускраћивање дозволе за исељење појединачним припадницима југословенске армије водило је томе да и остали чланови њихове уже породице или рођаци одустану од емиграције.⁴² Алтернативно је оваква ситуација могла водити подели породице, која се обично завршавала учешћем њених чланова у више узастопних таласа масовне емиграције.⁴³ Тако је Золтан Штајн демобилисан средином децембра 1948. године, али није успео да се прикључи транспорту за Израел којим је отпутовала његова породица.⁴⁴ Анкица Божићевић, радница млекаре у Загребу, чији је вереник напустио земљу претходне године, пријавила се за други талас исељавања.⁴⁵ Мада је била пријављена за емиграцију крајем 1948. године, није правовремено демобилисана.

Ђорђе Фишер се за исељавање пријавио са братом Максом, са којим је заједно од Министарства унутрашњих послова добио и дозволу за напуштање земље. Док се његов брат без проблема иселио, Ђорђе је био приморан да због кашњења решења о демобилизацији остане у земљи. Почетком следеће године, а непосредно пошто је 31. децембра коначно добио очекивано решење,⁴⁶ Фишер се, колико се то на основу контекста може закључити, пријавио за индивидуално исељавање. Земљу је желео да напусти са новом супругом Стефанијом Шауперл из Марибора, која је у том тренутку била у шестом месецу трудноће.⁴⁷

У оквиру другог таласа исељавања Савезу се обратила и јеврејска вероисповедна општина у Скопљу поводом пријаве Луне Лили Ишах.⁴⁸ Пошто се правовремено пријавила за организовану емиграцију, одустала је јер молба за демобилизацију њеног брата није при-

Бачке Паланке о разлогу за закашњење о одласку у Израел по колективном пасошу, 24. децембар 1948.

⁴² Челници Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије принципијелно су инсистирали на томе да чланови уже породице, односно сва лица која су се налазила на истој пријави, морају да напусте земљу заједно, или да заједно одустану од исељавања. Видети: Радовановић, *Исељавање...*, 219.

⁴³ Видети опширније: Milan Radovanović, „Migration spawning Migration - On one aspect of continuity in Jewish Migration from Yugoslavia to Palestine/Israel”, *Istorija XX veka*, XXXVIII, br. 2, (2020), 187–202.

⁴⁴ АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856, *Допис ЈВО Суботица, СЈВОЈ-у*, 17. децембар 1948.

⁴⁵ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753, *Писмо*, 19. април 1949.

⁴⁶ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Допис СЈВОЈ, Ђорђу Фишеру*, 20. јануар 1949, Пов. бр. 119/49.

⁴⁷ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Допис СЈВОЈ, МУП ФНРЈ*, 20. јануар 1949, бр. Пов. бр. 120/49.

⁴⁸ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753, *Допис ЈВО Скопље, СЈВОЈ-у*, 31. мај 1949, Пов. бр. 1714/49.

хваћена.⁴⁹ Коначно се предомислила и одлучила да земљу напусти без брата, због чега је од челника заједнице тражила да буде пребачена у каснији транспорт.

Општини у Сомбору су се, уочи другог таласа исељавања, обратили Вилим и Ружа Фишер, са упитом који се тицао демобилизације њиховог сина Мирка.⁵⁰ Како још увек није могао да добије дозволу за исељење, захтевали су да сви заједно буду пребачени у каснији транспорт и изричито су нагласили да не желе да напусте земљу без сина.

Специфичан случај међузависности појединачних пријава за исељење представља пример Ота Фрида.⁵¹ Именовани је молбу за демобилизацију поднео крајем новембра 1949. године, са намером да се у Израел упуту са следећим таласом организованог исељавања. При томе је истакао да се за исељење пријавила и његова мајка, али само под условом да земљу може да напусти са њим. Стога је Савез замолио да се њена жеља узме у обзир у случају да њој одобре исељење, а њему не.

Мада мањи број забележених случајева у каснијим таласима исељавања наговештава да се више водило рачуна о благовременој демобилизацији припадника јеврејске заједнице пријављених за емиграцију, сасвим је могуће да је у питању још једна последица генерално далеко мањег обима исељавања. Једино што се на основу доступних извора може са сигурношћу тврдити јесте да су се до краја процеса организоване емиграције јављали исти проблеми са демобилизацијом.

Почетком маја 1950. године Савезу јеврејских вероисповедних општина Југославије обратио се Иво Рехницер из Осијека.⁵² Пошто је због закаснеле демобилизације пропустио транспорт који се у Израел упутуио 12. марта исте године, молио је за информације када би могао да напусти земљу. Инсистирао је на што скоријем исељењу јер

⁴⁹ У питању је једна од ретких документованих молби за демобилизацију које су изричито одбијене.

⁵⁰ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 753, *Допис ЈВО Сомбор, СЈВОЈ-у*, 8. јун 1949.

⁵¹ АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288, *Писмо Ота Фрида, СЈВОЈ-у*, 18. јануар 1950, Пов. бр. 172/50.

⁵² АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 758, *Допис Рехницер Ива, СЈВОЈ-у*, 3. мај 1950, Пов. бр. 1323/50.

је његова супруга била у другом стању, а његов брат је, заједно са њиховим пртљагом, напустио земљу раније.⁵³

О упорности логистичких и организационих проблема са демобилизацијом можда и најбоље говори чињеница да је у оквирима четвртог таласа исељавања транспорт за Израел пропустило укупно двадесет лица, међу којима и појединци који нису на време демобилисани.⁵⁴ При томе се јеврејска вероисповедна општина у Скопљу, у припреми истог таласа емиграције, обратила Савезу са молбом да поспешу процедуру издавања решења о демобилизацији војним лицима из њихове заједнице.⁵⁵ Мада су благовремено поднели пријаве за исељење, до датог тренутка још увек нису на њих добили одговор од Министарства народне одбране. Колико се то на основу ограниченог броја релевантних примера може закључити, компликације са процесом демобилизације подједнако су успоравале исељавање војних обвезника и професионалних војника.

Један од пријављених за четврти талас организоване емиграције, чија је молба за исељење остала нерешена, био је и Исак Папић, потпуковник Југословенске армије.⁵⁶ Мада се нигде изричито не наводи разлог закашњења, на основу контекста се може претпоставити да његова молба за исељење није благовремено разматрана зато што је процес демобилизације предуго трајао.⁵⁷ По завршетку актуелног таласа масовног исељавања, Папић се Савезу обратио са молбом да му буду враћена документа и слике које је поднео како би могао поново да их поднесе, заједно са новом пријавом.⁵⁸

⁵³ Рехницер у молби наводи и да им је стан у Осијеку одузет, те да тренутно живе код његове таште, као и да је његов познаник Перо Жупник у Министарству унутрашњих послова видео дозволу за исељење са његовим именом. *Исто*.

⁵⁴ АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 758, *Допис СЈВОЈ, Министарству финансија ФНРЈ*, 5. јул 1951, Пов. бр. 1513/51.

⁵⁵ АЈИМ, Ал. 1950-1952, п.к. 756, *Допис ЈВО Скопље, СЈВОЈ*, 17. фебруар 1951.

⁵⁶ АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 880, *Допис ЈВО Осијек, СЈВОЈ-у*, Предмет: Исељење у Израел, 9. јануар 1952, Пов. бр. 56/52.

⁵⁷ По завршетку четвртог таласа исељавања Исак Папић обратио се Савезу са молбом да му буду враћена документа и слике које је поднео заједно са пријавом за процес организоване емиграције. Видети: АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 880, *Допис СЈВОЈ, МУП ФНРЈ*, 14. јануар 1952, Пов. бр. 56/52.

⁵⁸ У припреми за последњи талас исељавања, јединствен због обима и начина организације, поставило се питање путних и селидбених трошкова војних лица. Пошто је искључена могућност да Министарство народне одбране исплати било какву надокнаду трошкова исељавања, заменик министра одбране одобрио је да се бившим војним лицима издају возне карте. Видети: АЈИМ, Ал. 1953, п.к. 754, *Допис Министарства Народне одбране ФНРЈ, Финансијске управе Југословенске армије*, 10. октобар 1952, Пов.

О компликацијама које су потенцијално могле настати због ускраћивања или касног издавања решења о демобилизацији војних лица посебно драматично сведочи пример Бенциона Емануела из Ниша.⁵⁹ Обавештавајући Савез да ће процес његове демобилизације бити окончан 22. јула 1951. године, констатовао је како ће, упркос инсистирању код Министарства народне одбране, његова молба бити прекасно решена да би се прикључио четвртом таласу исељавања у Израел. Демобилизација је, међутим, значила да ће остати без посла и официрског стана, због чега, како наводи у молби, више неће бити у могућности да издржава супругу и једногодишње дете. Челници Савеза упутили су Бенциона Емануела на Министарство унутрашњих послова.⁶⁰

Закључак

Челници Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије од државног врха добили су уверење да ће сваки члан заједнице који то буде желео моћи да се исели у новостворену државу Израел, али је појединцима заинтересованим за напуштање земље било јасно да, иако слободна, емиграција неће моћи да буде безусловна, нити у истом облику доступна свима. Типичан пример категорије лица пријављених за организовану емиграцију чији је тачан положај у процесу организованог исељавања морао бити накнадно дефинисан представљали су војни обвезници, односно војна лица. Мада је Министарство народне одбране показало изузетну предусретљивост, условљавајући њихово прикључење редовном процесу исељавања само добијањем решења о демобилизацији, и овај један додатни корак био је довољан да закомпликује, одложи, а у поједи-

бр. 2001/52. Ова могућност није разматрана током припреме било кога од претходних таласа организованог исељавања из Југославије у Израел.

⁵⁹ АЈИМ, Ал. 1950-1951, п.к. 743, *Допис Емануела Бенциона, ЈВО Београд*, 20. јул 1951.

⁶⁰ АЈИМ, Ал. 1950-1951, п.к. 743, *Допис СЈВОЈ, Бенциону Емануелу из Ниша*, 24. јул 1951, Пов. бр. 1604/51. При томе су му скренули пажњу да је већ утврђен ограничени број исељеника који ће земљу напустити са транспортом пртљага. Из ове констатације челника централне организације Јевреја у Југославији може се закључити како се изузетак начињен током првог таласа организованог исељавања у међувремену претворио у стандардну процедуру и како није у питању био изолован пример, пошто су се у оквирима истог таласа исељавања у сличној ситуацији нашла још два неименована официра. Видети: АЈИМ, Ал. 1950-1951, п.к. 743, *Допис СЈВОЈ, Бенциону Емануелу из Ниша*, 30. јул 1951, Пов. бр. 1638/51.

ним случајевима и привремено спречи емиграцију појединца, а по-средно и његове породице. Војна лица и стручњаци запослени при војсци налазили су се у још сложенијем положају будући да су решењу о демобилизацији морали да приложе и потврду послодавца, односно Министарства народне одбране, о разрешењу од дужности. Последице одлагања које је свака административна формалност у пракси са собом носила за војне обвезнике и војна лица кретале су се од пропуштеног транспорта и релативне бенигности пратећих непријатности, све до останка без посла и прихода, у ситуацији када нису били сигурни када ће бити у прилици да напусте земљу.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив јеврејског историјског музеја (АЈИМ), Алија (Ал.) 1948, привремена кутија (п.к) 757.

АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 827.

АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 855.

АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 856.

АЈИМ, Ал. 1948, п.к. 860.

АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 768.

АЈИМ, Ал. 1948-1951, п.к. 880.

АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 752.

АЈИМ, Ал. 1949, п.к. 1288.

АЈИМ, Ал. 1949-1951, п.к. 837.

АЈИМ, Ал. 1950-1951, п.к. 743.

АЈИМ, Ал. 1950-1952, п.к. 756.

АЈИМ, Ал. 1951-1952, п.к. 801 (Архив Перера 40)

АЈИМ, Ал. 1953, п.к. 754.

АЈИМ, п.к. 781 (Архив Перера 2-3)

АЈИМ, п.к. 869.

Објављени извори

Радовановић, Милан. „Извештаји Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије о завршетку прва два таласа организованог исељавања у Израел (1948/9)”. *Годишњак за друштвену историју*, XXVII, бр. 2, (2020), 83–93.

Литература

Ivanković, Mladenka. *Brodovi nade. Alije jugoslovenskih Jevreja u Izrael*. Beograd: HERAedu, 2017.

Ivanković, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014.

Neumann, Shoshanna. *Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity*. Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, 1999.

Радовановић, Милан. *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2022.

Радовановић, Милан. „Поједини статистички аспекти организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)”. *Годишњак за друштвену историју*, XXII, бр. 2, (2015), 53--81.

Radovanović, Milan. „The internal Framework of Organized Jewish Migration from Yugoslavia to Israel (1948-1952)”. *Istorija XX veka*, XXXVII, br. 1, (2019), 121-138.

Ресурси са интернета

Jamila Kolonomos Collection, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn36922>, (приступљено: 23. септембар 2025)

Milan Radovanović, PhD, Historian
Independent researcher
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: mradowanovic@gmail.com

ORGANIZED JEWISH EMIGRATION FROM YUGOSLAVIA TO ISRAEL (1948-1952) AND THE YUGOSLAV ARMY

(Summary)

Members of the Yugoslav Army constituted a distinct group among those registered for organized emigration to Israel, requiring special attention from the leadership of the Federation of Jewish Religious Communities. Their participation in the mass emigration was coordinated with the Ministry of National Defense. While they were in principle free to emigrate, conscripts had to include a demobilization certificate with their application, and military personnel or specialists employed by the army also needed formal approval from the Ministry. This made their situation unique. The requirement to obtain a demobilization certificate often caused unforeseen delays in the emigration process, sometimes preventing individuals from departing on scheduled transports to Israel. Such delays also affected family members who were part of the same migration process. Military personnel were especially burdened, as they needed both demobilization and release from their employers before they could leave the country. This article explores the specific role of conscripts and military personnel in organized emigration, and the broader implications of these additional requirements. The analysis is based on materials preserved in the Archives of the Jewish Historical Museum.

KEY WORDS: *Jews, emigration, Yugoslavia, Israel, Yugoslav Army*

УДК: 358.42(519.3+519.5)“1950/1953“
050:94(519.3+519.5)“1950/1953“
COBISS.SR-ID 184057353
DOI број: 10.5937/vig2502189K

Језик рада: српски
Примљен: 02.12.2025.
Прихваћен: 25.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Илија Кукобат*, научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд, Србија
E-mail: ilija.kukobat@isi.ac.rs

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВАЗДУХОПЛОВНА ПЕРИОДИКА О УПОТРЕБИ АВИЈАЦИЈЕ У КОРЕЈСКОМ РАТУ

АПСТРАКТ: Корејски рат представљао је први оружани сукоб током периода Хладног рата у коме су се индиректно судариле две светске суперсиле, САД и СССР. Овај сукоб је важан и за историју ваздухопловства као први у ком су обе стране масовно користиле млазну авијацију, као и због распрострањене употребе хеликоптера од снага Уједињених нација. Такав развој није промакао ни посматрачима у Југославији, који су у више ваздухопловних листова стручног и популарног карактера (Ваздухопловни гласник, Крила Армије, Чуvari неба, Народна крила, Аеросвет) преносили новости о употреби авијације у Кореји. У раду ће бити представљен садржај који су доносили, као и питање тачности појединих изнетих података.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Корејски рат, ваздухопловство, штампа, Ваздухопловни гласник, Крила Армије, Чуvari неба, Народна крила, Аеросвет

* ORCID: 0000-0002-3855-2551

Корејски рат, вођен од 1950. до 1953. године, био је први велики оружани сукоб током периода Хладног рата у ком су се посредно сукобили Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР) и Сједињене Америчке Државе (САД). Формално се овај рат ни данас (2025) не сматра завршеним, будући да је 1953. потписано само примирје између снага Северне Кореје и Народне Републике Кине, које је подржавао СССР, и Јужне Кореје, коју су подржавале Уједињене нације (превасходно САД). Корејски рат интересантан је и са становишта историје ваздухопловства. Почетак рата био је обележен превлашћу у ваздуху севернокорејских снага, опремљених совјетским борбеним авионима на клипни погон (ловци *јаковљев* Јак-9, јуришници *иљушин* Ил-10), док јужнокорејска војска практично није ни имала авијацију. То стање преокренуло се доласком америчке авијације на корејско тло, посебно јединица опремљених млазним ловачким авионима Ф-80 *шутинг стар* (Lockheed F-80 Shooting Star), а за њима и још модернијим ловцима-бомбардерима Ф-84 *тандерџет* (Republic F-84 Thunderjet) и ловцима Ф-86 *сејбр* (North American F-86 Sabre). Уз њих, у Кореји су коришћени и британски млазни авиони *метеор* (Gloster Meteor), али и низ клипних авиона: Ф-51 *мустанг* (North American P-51 Mustang), Ф-82 *твин мустанг* (North American P-82 Twin Mustang), Ф4У *корсер* (Vought F4U Corsair), Б-29 *супертврђава* (Boeing B-29 Superfortress) и други. Укључивање кинеске авијације у сукоб довело је до појаве других клипних совјетских авиона на корејском небу: ловаца *лавочкин* Ла-9 и бомбардера *тупољев* Ту-2.

Као одговор на појаву модернијих америчких авиона, Совјети су севернокорејску и кинеску авијацију снабдели својим млазним ловцима *микојан-гурјевич* МиГ-15, чиме су донекле, мада не сасвим, умањили превласт снага Уједињених нација у ваздуху. Често су авионима са севернокорејским ознакама управљали пилоти 64. ловачког авијацијског корпуса совјетског ваздухопловства, међу којима је било и учесника Другог светског рата. Они су били у стању да парирају америчким авијатичарима, такође искусним ветеранима, док су кинески и севернокорејски пилоти били знатно мање искусни и трпели су веће губитке. Поменуте летелице биле су део прве генерације млазних борбених авиона, чија је основна разлика у односу на клипне претходнике била у погонској групи. Тактика њихове примене и убојна средства остали су исти (митраљежи, топови, невођене

ракете и бомбе). Иако су млазни авиони примењени у борби током Другог светског рата код Британаца и Немаца, у Кореји је дошло до далеко масовније употребе млазне авијације него у претходном сукобу, а први пут и до ваздушних бојева у којима су је користиле обе стране. Корејски рат упамћен је и по првој употреби хеликоптера у војне сврхе, претежно за евакуацију рањеника и десанте мањих размера. Стога је веома исправна оцена, која се још 1951. појавила у југословенској периодици, да је Корејски рат био „једна врста војног полигона” на ком су обе стране испитивале ново наоружање и стицале нова искуства.¹

Федеративна Народна Република Југославија се у време Корејског рата налазила у сложенем спољнополитичком положају. С једне стране, налазила се у политичком сукобу са Источним блоком од 1948. и доношења Резолуције Информбироа, а веровало се да је могуће и прерастање сукоба у оружани. С друге, започето је постепено приближавање Западном блоку, које је кулминирало укључивањем Југославије у програм војне помоћи 1951. године. Поред тога, избор Југославије као несталног члана у Савет безбедности Уједињених нација ојачао је њен спољнополитички положај и способност вођења самосталне спољне политике на дистанци од оба хладноратовска блока и уз подршку неколико ванблоковских земаља.²

¹ Више у: Robert F. Futrell, *The United States Air Force in Korea 1950-1953* (Washington D.C.: United States Air Force Office of Air Force History, 1983); Robert F. Dorr, Jon Lake and Warren Thompson, *Korean War Aces* (Oxford: Osprey Publishing, 1995); Xiaoming Zhang, *Red Wings over the Yalu: China, the Soviet Union, and the Air War in Korea* (College Station: Texas A & M University, 2002); Leonid Krylov and Yuriy Tepsurkaev, *Soviet MiG-15 Aces of the Korean War* (Oxford: Osprey Publishing, 2008); Zlatko Rendulić, *Lovačka avijacija 1914-1945* (Београд: Теовид, 2014), 198-222; Igor Seidov, *Red Devils over the Yalu: A Chronicle of Soviet Aerial Operations in the Korean War* (Solihull: Helion & Company, 2014); Сава Пустиања, *Ловачки авиони* (Београд: издање аутора, 2018), 49-69. Цитат из: Стеван Синђелић, „Кореја – велики ваздухопловни полигон”, *Крила армије*, 21. 7. 1951, 4.

² Више у: Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji Ujedinjenih nacija (1945-1953)* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1985), passim; Aleksandar Životić, „Insistiranje na principima? Jugoslavija i počeci rata u Koreji 1950-1951”, *Annales: anali za istrske in mediteranske študije*, Vol. 24, No. 4 (2014), 595-599; A. Životić, „Strah ili realnost? Mogućnost sovjetske vojne intervencije u Jugoslaviji 1948-1953”, *Istorija 20. veka*, god. XL, br. 1 (2022), 107-128, <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2022.1.ziv.107-128>; Милан Гулић, *Југословенска држава 1918-2006: од Прводецембарског акта до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 593-600, 605-611, 641-642.

Југословенско ратно ваздухопловство (ЈРВ) почетком педесетих година налазило се на својеврсној прекретници. До 1948. године главни извор борбених авиона био је СССР. Прекид испорука условио је продужење коришћења технике заостале из Другог светског рата, чији је век употребе убрзано истицао. Те тешкоће донекле су превазиђене напорима домаће ваздухопловне индустрије која је произвела више типова школских авиона и ловачки *икарус* С-49. Главни начин модернизације представљале су испоруке авиона и других средстава у оквиру програма западне војне помоћи, покренутог 1951. године. Прве испоруке обухватале су само авионе са клипном погонском групом. Југословенски руководиоци били су веома заинтересовани за испоруке млазних авиона, свесни да се ради о последњој речи ваздухопловне технике. Покушавали су да их обезбеде још од 1946, али је до првих испорука дошло 1953. године.³

Југословенска ваздухопловна јавност упознавала се кроз ваздухопловну периодичку са развојем млазне авијације и хеликоптера, укључујући и њихову употребу у Кореји. Чланке посвећене овој теми објављивало је чак пет часописа. Два је издавала Команда ЈРВ: стручни, *Ваздухопловни гласник* (излазио од 1945. до 1992. и под називима *Глас ваздухопловства* и *Гласник РВ и ПВО*) и информативни, *Крила армије* (1948–1991). Други издавач био је Ваздухопловни савез Југославије (ВСЈ), који је такође објављивао два часописа, *Народна крила* (1947–1951, 1953–1954) и *Аеросвет* (1951–1966). Пети лист, *Чувари неба* (1948–1951), покренут је као илустровано издање Команде ЈРВ, али је његово издавање у последњој години постојања преузео ВСЈ.⁴

³ Више у: Milan Micevski i Bojan Dimitrijević, *Jets: mlazni avioni zapadnog porekla u jugoslovenskom naoružanju 1953–1974* (Београд: Спектар, 1990); Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958* (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006); B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2014); B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2017), passim; Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: између сарадње и супротстављања* (Београд: Институт за савремену историју, 2020), passim; Bojan Dimitrijević i Milan Micevski, *Titovi gromovnici: Republic F-47D Thunderbolt u JRV 1952–1961* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2024).

⁴ „Iz uredništva”, *Glas vazduhoplovstva*, br. 1/1945, 31; Ladislav Ambrožič, „Izgradimo jako sportsko vazduhoplovstvo”, *Narodna krila*, br. 1/1947, 1; „О листу *Крила армије*”, *Крила армије*, бр. 1, 15. 7. 1948, 1; „Народна крила поново излазе”, *Narodna krila*, br. 1/1953, 1; Ivan Tanović, *Bibliografija: Glasnik RV i PVO 1941–1985* (Београд: Uprava za ratno vazduhoplovstvo SSNO, 1985), VII–XII; И. Кукобат, „Ваздухопловни савез Југославије 1945–1953: скица за историју једне друштвене и спортске организације у социјалистичкој Југославији”, *Војноисторијски гласник*, год. 68, бр. 2 (2018), 172–174; И. Кукобат, *Совјетски утицаји*, 100–104, 149–150.

Чланци објављивани у овим часописима имали су различиту тематику и различит начин преношења информација, у складу са њиховом врстом. Могу се поделити на стручне анализе, репортаже и кратке информације. Најчешћи извори података (у случајевима где су наведени) били су им страни часописи, као што су *Interavia*, *Flugwehr und Technik*, *Flight*, *Aviation Week* и *Military Review*, а понекад и дневна штампа, нпр. француски *Фигаро*.

Први чланци који су се појавили у *Ваздухопловном гласнику*, *Народним крилима* и *Чуварима неба* били су посвећени упознавању јавности са типовима летелица коришћених у Кореји и њиховим карактеристикама, нарочито по питању наоружања. Ти прегледи објављени су већ крајем 1950. и почетком 1951. године. Занимљиво је да се у овим прегледима помињу и поједине совјетске летелице које се никад нису нашле на корејском небу, као што су били Јак-15 и МиГ-9.⁵

Анализе објављене у *Народним крилима* и *Чуварима неба* током 1951. доносиле су читаоцима уопштене информације, изложене на прилично сличан начин. Ваздушни рат над Корејом посматран је у четири фазе. Истакнута је надмоћ севернокорејске авијације у првој фази (јун и јул 1950), затим потпуни прелазак превласти у руке снага Уједињених нација у другој (август и прва половина септембра 1950) и посебно трећој (друга половина септембра и октобар 1950), те делимично компликовање ситуације на крајњем северу полуострва после појаве млазних ловаца на севернокорејској страни (од новембра 1950). Примећено је да су на почетку рата амерички млазни авиони имали проблема са базирањем у Кореји будући да је могао да их прихвати само аеродром код Сеула, тако да су ловци Ф-80 морали да долећу из Јапана и могли су да се задрже у зони дејстава свега 15 минута. Ситуација је донекле побољшана дејствима млазне морнаричке авијације са носача авиона. Клипни стратешки бомбардери Б-29 полетали су са острва Окинава, бомбардујући противничке комуникације и вршећи понекад и тактичке задатке без значајнијег успеха. Ловци-бомбардери окарактерисани су као најкориснији вид авиона будући да су остваривали ефикасно садејство са копненом војском и

⁵ „Vazduhoplovstvo u korejskom sukobu”, *Narodna krila*, br. 9/1950, 17; „Podaci o avionima upotrebljenim u sukobu u Koreji”, *Vazduhoplovni glasnik*, br. 1, год. 7 (јануар – фебруар 1951), 94–102; „Avijacija u korejskom sukobu”, *Čuvari neba*, br. 22, год. 4 (1951), 18–19, 22.

делимично су могли да се користе и у ваздушним борбама. Примећено је и знатна употреба хеликоптера за извиђање, превоз рањеника и извлачење ваздухопловаца оборених дубоко у непријатељској позадини, али и нових видова убојних средстава: ракета *тајни тим* (Tiny Tim) за дејства по мостовима и бункерима, напалм-бомби за уништавање возила и живе силе и радио-навођених бомби АЗОН и РАЗОН.⁶

Посебну пажњу привукао је проблем вођења ваздушног боја млазних ловаца. Услед великих брзина, посебно у сусрету, пилотима је остајало изузетно кратко време за распознавање противничког авиона, нишањење и отварање ватре. Публицисти су то време процењивали на свега 16 секунди за све три радње. Стога су развијени уређаји за идентификацију „свој-туђ” и електронски, односно радарски нишани. Примећено је да пилоти више цене митраљеско него топовско наоружање због веће брзине зрна и брзине ватре, али и да су конструктори најављивали „једно ново оружје, ААМ-робот (Air-to-Air Missile)”, односно вођене пројектиле ваздух-ваздух.⁷

Аналитичке чланке објављивала су и *Крила армије*, с тим што је њихов садржај био прилагођен професионалним припадницима ЈРВ, а тиме и подробнији. Неке од анализа настојале су и да на основу резултата сукоба у Кореји донесу закључке о даљем развоју авијације. За почетак, примећено је да су се у страној штампи у готово исто време појављивала међусобно противречна гледишта о употреби авијације, почевши од потпуног негирања употребљивости млазне авијације у борби до тврдњи како је управо она преокренула ток рата. Међутим, уочено је да је америчко ваздухопловство увидело своју грешку са почетка рата и повећало број летова у циљу пружања директне подршке копненим снагама, насупрот индиректној уз масовну употребу лаке и школске авијације за навођење и осматрање резултата дејства ловаца-бомбардера и ефикасну везу са официрима за навођење на земљи. У погледу ваздушних бојева изнета је иста оцена о великој брзини као отежавајућем фактору, с тим што је прецизирано да губици у борби износе свега 2,5% ангажованих снага, али и да, према америчким извештајима, севернокорејске снаге

⁶ „Ваздухопловство у корејском сукобу”, *Narodna krila*, br. 1/1951, 9–10; „Iz korejskog sukoba”, *Narodna krila*, br. 2/1951, 16; „Avijacija u korejskom sukobu”, *Čuvare neba*, br. 22, god. 4 (1951), 18–19, 22; „Primena helikoptera”, *Čuvare neba*, br. 25, god. 4 (1951), 16–17.

⁷ „Borba mlaznih aviona”, *Čuvare neba*, br. 25, god. 4 (1951), 18–19.

имају четири до пет пута веће губитке млазних авиона због слабије обучености. Коришћење стратегијске авијације сматрано је неефикасним, будући да није коришћена у својој основној намени (дејства по значајним војним, политичким и привредним циљевима противника) већ у тактичке сврхе (напади на положаје или концентрације противника). Корејски рат је, према писању *Крила армије*, чак навео америчке војне и политичке руководиоце да потпуно промене ваздухопловну доктрину и смање значај стратегијске авијације, за коју су раније сматрали да ће самим својим постојањем одржавати равнотежу снага и изазивати страх код Совјета. Ову појаву поредили су са неуспехом британске поморске доктрине „флоте у постојању” (енг. *fleet in being*) с почетка 20. века, када се сматрало да је само постојање најјаче флоте на свету довољно за успостављање превласти на мору. Авијација за садејство са копненом војском (ловци на фронту и ловци-бомбардери) показала се до те мере ефикасном да је у одређеним ситуацијама наносила непријатељу и до 75% укупних губитака заједно са артиљеријом, док су заробљени севернокорејски војници изјављивали да су тешко подносили сталне нападе авијације и да им је на морал највише утицала употреба напалм-бомби.⁸

У погледу даље будућности ваздухопловства посебна пажња посвећена је питањима организације, доктрине и техничког развоја. Уочено је да три велесиле (САД, СССР и Велика Британија) имају сличну организацију ваздухопловства, са раздвајањем авијације за садејство, бомбардерске авијације великог долета, ловачке авијације у улози територијалне противваздушне одбране и помоћне авијације (транспортне), док је код малих земаља ваздухопловство практично сведено на авијацију за садејство и подређено потребама копнене војске. Тенденција у развоју ловаца била је даље повећање плафона лета, брзине и долета, прекинут је развој бомбардера са клипним моторима, осим патролних авиона за морнарицу, али је процењено и да би поједини клипни авиони могли да се задрже у употреби још 10–15 година (до средине шездесетих), будући да су их у време Корејског рата још увек користила сва светска ваздухопловства. У погледу будуће ваздухопловне доктрине постало је јасно да појава млазне авијације означава прекретницу у развоју ваздухопловства, али још увек није било јасно какав ће бити његов даљи ток. На то је

⁸ Стеван Синђелић, „Кореја – велики ваздухопловни полигон”, *Крила армије*, 21. 7. 1951, 4; С. Синђелић, „Крах бомбардерских генерала”, *Крила армије*, 28. 7. 1951, 4; С. Синђелић, „Авијација за садејство – кључ успеха у бици”, *Крила армије*, 11. 8. 1951, 4.

утицала и појава нове опреме (радар, средства за навигацију) и новог наоружања (вођене бомбе и ракете, нуклеарно оружје).⁹

Као нарочито важан тип борбеног авиона *Крила армије* истакла су ловце-бомбардере, летелице способне и за дејства по циљевима на земљи, и за ваздушну борбу. Они су били способни да понесу значајне количине убојних средстава (до две тоне) и већ током Другог светског рата по томе су надмашили многе типове бомбардера, задржавајући у исто време особине ловачког авиона. Млазни ловци-бомбардери Ф-80 имали су кратак долет у почетној фази Корејског рата и могућност да се над фронтом задрже свега од десет до петнаест минута, али тај недостатак превазиђен је употребом допунских резервоара, затим масовнијим коришћењем клипних авиона Ф-51 и модернијих млазних авиона Ф-84. У Кореји су управо ловци-бомбардери нанели 81% свих губитака непријатељским возилима, 75% тенковима, 72% артиљерији и 47% живој сили. Њихова флексибилност чинила их је добрим избором за мале земље које нису имале капацитете за држање великог ваздухопловства.¹⁰

Знатно детаљније анализе могле су се наћи у *Ваздухопловном гласнику* од 1952. до 1954. године, када је систематизовано борбено искуство из Кореје. Неке од ових тема обрађиване су и у другим часописима, али су овде стил излагања и количина информација били прилагођени старешинама ЈРВ. После прегледа типова авиона у употреби у Кореји, *Ваздухопловни гласник* информисао је своје читаоце о проблемима сарадње авијације са копненом војском, истакавши да америчка доктрина није давала велики значај овом облику употребе авијације и да је било потребно време да се изгради систем за координисање дејстава заснован на искуствима морнаричке авијације и пешадије. Указано је и на случајеве у којима је управо добра координација са авијацијом била кључна за успех, односно неуспех дејстава пешадије. Позитивно је оцењена и употреба лаке авијације као неупоредиво бржег средства за везу од друмског саобраћаја, посебно у условима лоше корејске друмске мреже и брдовитог терена.¹¹

⁹ С. Синђелић, „Неке тенденције у развоју модерних ваздухопловстава”, *Крила армије*, 9. 9. 1951, 4; С. Синђелић, „Авијација пешадије?”, *Крила армије*, 16. 12. 1951, 4.

¹⁰ С. Синђелић, „Ловци-бомбардери”, *Крила армије*, 30. 12. 1951, 4.

¹¹ „Saradnja avijacije sa zemaljskim jedinicama u Koreji”, *Ваздухопловни гласник*, год. 8, бр. 1 (јануар – фебруар 1952), 126–129; „Навођење авиона код непосредне подршке копнене војске”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 4 (јул – август 1953), 491–494; „Примена малих авиона за везу Москито у Кореји”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 5 (септембар – октобар 1953), 599.

Вероватно најинтересантнија тема за редакцију *Ваздухопловног гласника* био је развој ловачке авијације и њене опреме. Процењено је да су особине авиона надмашиле могућности митраљеског и топовског наоружања ако се у виду имају брзине летелица, брзина ватре и почетне брзине митраљеских и топовских зрна. Поред тога, сматрало се да ловци намењени за борбу с другим ловцима и они намењени за пресретање бомбардера неће моћи да користе исто наоружање: први би задржали класично, док су за друге била предвиђена ракетна зрна испаливана у салвама или појединачно, каква су и коришћена на појединим моделима америчких ловаца (нпр. Ф-86Д и Ф-94). Овакав став донекле је оповргло управо искуство из Кореје, где су ловци МиГ-15 са топовским наоружањем (два топа калибра 23 мм и један од 37 мм) успешно уништавали америчке бомбардере Б-29. Указано је и на различита мишљења у погледу одбрамбеног наоружања бомбардера, при чему су у САД и даље конструисани млазни бомбардери опремљени митраљеским куполама, док је у Британији усвојен став да је брзина млазног авиона сама по себи довољна заштита и да је одбрамбено наоружање бомбардера постало непотребно. Изнето је чак и очекивање да ће главно средство противваздушне одбране временом постати вођене ракете земља-ваздух и да ће ловачка авијација постати готово непотребна.¹²

Чланци објављивани у *Ваздухопловном гласнику* посвећени ловцима-бомбардерима и хеликоптерима понављали су ставове из *Крила армије* уз додатну аргументацију у њихову корист. Ловац-бомбардер је овде назван „најмоћнијим оружјем рата у Кореји” због своје вишестраности, носивости и опремљености, услед чега је стратегијска авијација чак стављена у други план и указала се потреба за променом америчке ваздухопловне доктрине. Своју ефикасност ловци-бомбардери показали су приликом бомбардовања хидроелектрана на реци Јалу 1952. коришћењем разорних бомби за напад на бране и напалм-бомби за удар на пратеће објекте. Слична дејства извршена су у мају и јуну 1953. бомбардовањем више брана за наводњавање. Иако нису окарактерисане као одлучујуће по ток рата, сматрало се да су ове операције, уз двогодишње нападе на линије

¹² „Neka iskustva upotrebe reaktivnih lovaca u Koreji”, *Ваздухопловни гласник*, год. 8, бр. 3 (мај – јун 1952), 403–406; „Problemi avionskog naoružanja”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 2 (март – април 1952), 214–220; „Neki problemi lovaca-presretača”, „Ваздушне борбе у Кореји – Сејбр против МиГ-15”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 5 (септембар – октобар 1953), 590–593, 599–600; „Наоружање ловаца”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 6 (новембар – децембар 1953), 712–714.

снабдевања, представљале коначни притисак који је Северну Кореју приморао да прихвати примирје. Хеликоптер је окарактерисан као одлично вишенаменско средство за евакуацију рањеника, везу, извиђање, инспекцију сопствених јединица, спасавање летача оборених над непријатељском територијом, евакуацију опкољених јединица, снабдевање, премештање јединица и десантне операције. Ипак, морали су бити коришћени у условима превласти у ваздуху и били су осетљиви на дејство противавионске артиљерије.¹³

Поједини чланци бавили су се питањима логистике, односно тешкоћама у испорукама нафтних деривата због недовољне инфраструктуре, те новим техничким средствима, попут савремених фото-камера и првих информација о конструкцији и употреби радарских нишана. Писало се и о снабдевању горивом у лету, уз тврдњу да је ова техника на небу Кореје успешно примењена чак 2.000 пута. Ипак, ова тема је за југословенске ваздухопловце можда више остала само занимљивост, будући да ЈРВ никада није имало авионе-танкере, нити је обучавало своје припаднике за ову процедуру. Много корисније за њих било је упознавање са напалмом, желатинозном масом која је по паљењу достизала температуру од скоро 800°. У Кореји се показала као изузетно ефикасна против незаклоњене живе силе, посебно у комбинацији са артиљеријском и минобацачком ватром. Против тенкова је била ефикасна уз истовремену употребу ракетних зрна и митраљеца, а у ЈРВ је уведена као убојно средство на *тан-дерџетима*.¹⁴

¹³ „Бомбардовање хидроелектричних постројења на реци Јалу”, *Ваздухопловни гласник*, год. 8, бр. 6 (новембар – децембар 1952), 728–732; „Дејство хеликоптера у Корејском рату”, *Ваздухопловни гласник*, год. 8, бр. 6 (новембар – децембар 1952), 723–727; „Летећа артиљерија у светлости Корејског рата”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 6 (новембар – децембар 1953), 720–723; „Lovci-bombarderi најмоћније оруђје рата у Кореји”, *Ваздухопловни гласник*, год. 10, бр. 3 (мај – јун 1954), 384–387; „Helikopteri у Корејском рату”, *Ваздухопловни гласник*, год. 10, бр. 4 (јул – август 1954), 504–505; „Напад на бране за наводњивање у Северној Кореји”, *Ваздухопловни гласник*, год. 10, бр. 6 (новембар – децембар 1954), 749–756.

¹⁴ „Vazдушna izviđanja у Корејском рату”, *Ваздухопловни гласник*, год. 8, бр. 1 (јануар – фебруар 1952), 130–132; „Snabdevanje pogonskim gorivom у Корејском рату”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 2 (март – април 1952), 220–221; „Prvi podaci о radarskim nišanima”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 5 (септембар – октобар 1953), 588–589; „Snabdevanje gorivom за време лета”, *Ваздухопловни гласник*, год. 9, бр. 5 (септембар – октобар 1953), 593–599; „Napalm”, *Ваздухопловни гласник*, год. 10, бр. 1 (јануар – фебруар 1954), 83–86.

Уз аналитичке, *Крила армије* објављивала су и чланке информативне природе, каквих није било у претходно поменутиим часописима. Тако је пренето писање француског листа *Фигаро* о томе како је заплењен први МиГ-15 у Кореји. Један примерак ове летелице слетео је у море поред острва Синми пошто је оштећен у борби, а покушај севернокорејских снага да спрече његово падање у плен онемогућен је садејством ваздушнодесантних и поморских снага Уједињених нација. Испитивања у САД показала су да у готово сваком погледу овај авион може да парира америчким *сејбровима* и да је теже наоружан од њих, али и да има лошији нишан који не урачунава корекцију код великих брзина, услед чега је ватра непрецизнија. Сличне оцене могле су се прочитати у репортажи посвећеној директном поређењу *сејбра* и авиона МиГ-15, где су као предности *сејбра* истакнуте већа брзина ватре, електронски нишан и „анти-Г” одела за пилоте, која су омогућавала нормалну циркулацију крви у телу пилота и тако спречавала губљење свести.¹⁵

Читаоци *Крила армије* могли су да се обавесте и о другим темама, попут првих успешних хеликоптерских десанта. Истакнуто је да је у једном од њих за шест сати пребачен читав батаљон морнаричке пешадије од око 1.000 људи, за шта би копненим путем била потребна два дана. Као ново оружје представљени су „авиони-роботи”, односно застарели клипни морнарички ловци *хелкет* (F6F Hellcat) у које је уграђен систем за даљинско управљање са телевизијском камером и који су коришћени као бомбе са навођењем за дејства по мостовима и улазима у тунеле. Поједине вести објављиване су у виду цртица, попут оне о обарању једног авиона МиГ-15 од клипног британског морнаричког ловца *си фјури* (Sea Fury) или о обарању чак седам авиона МиГ 7. децембра 1952. године. Само у једном чланку, објављеном марта 1952, у ком су описана дејства авијације обе стране током преговора о примирју, било је позивања и на севернокорејске изворе, уз опаску да су снаге УН трпеле значајне губитке од противавионске артиљерије. У једном случају пренета је и прича о америчком пилоту који је у оштећеном авиону нападао севернокорејске снаге, да би се на крају обрушио на њих и погинуо приликом удара у земљу, уништивши више возила. Коначно, почетком 1953. објављене су и

¹⁵ „Како је заробљен МиГ-15”, *Крила армије*, 7. 10. 1951, 4; „Сејбр Ф-86 против МиГ-15”, *Крила армије*, 10. 8. 1952, 6.

две репортаже о ловцу-бомбардеру Ф-84Г *тандерџет*, које су обухватале опис његовог развоја, аеродинамичке и конструктивне особине, као и искуство из употребе у Кореји. Овај авион описан је као изузетно успешан у дејству по циљевима на земљи, али и способан да истрпи велика оштећења и врати се на свој аеродром. Посебан значај ових извештаја јесте у чињеници да су објављени непосредно пред испоруку првих *тандерџета* ЈРВ 9. јуна 1953. године.¹⁶

Аеросвет, цивилни лист изразито информативног карактера, само је у неколико прилика објавио дуже чланке који би се могли описати као анализе дешавања у Кореји. Њима се овде нећемо посебно бавити будући да се ради о темама обрађеним на сличан начин у помињаним часописима (нпр. промене у доктрини, проблеми у координацији авијације и копнене војске на почетку рата, поређење МиГ-15 и *сејбра*, дејства по хидроцентралама).¹⁷

У првом броју *Аеросвета* објављен је јединствен чланак, посматрано у односу на остале: интервју који је за часопис *Њузвик* (Newsweek) дао један од водећих америчких летача из Кореје капетан Џејмс Џабара. До тог тренутка оборио је шест авиона МиГ, док је у Другом светском рату забележио десет победа над немачким ловцима. Џабара је тада изјавио да МиГ-15 по свим карактеристикама предњачи у односу на све друге америчке авионе осим *сејбра*, чија је основна предност аутоматски нишан. Супротно поменутих гледиштима о преимућству митраљеза над топом, Џабара је сматрао да би четири топа калибра 20 мм била много ефикаснија од шест митраљеза од 12,7 мм јер њихово зрно, теже од митраљеског, наноси већу штету.¹⁸

Други текстови били су на нивоу кратких вести које су објављиване кроз повремену рубрику *Кореја у бројкама* или у одељцима о дешавањима из иностранства. Најчешће су објављивани резултати ваздушних борби и дејстава по циљевима на земљи, али и изјаве водећих америчких ваздухопловних руководица. Тако се могло про-

¹⁶ „Десант помоћу хеликоптера?“, *Крила армије*, 16. 12. 1951, 4; Čeda Vajdić, „Vazдушna aktivnost nad Korejom“, *Крила армије*, 15. 3. 1952, 4; „Клипни ловац Фјурџи оборио МиГ-15“, *Крила армије*, 21. 9. 1952, 6; „Авиони роботи у Кореји“, *Крила армије*, 19. 10. 1952, 6; „Добровољно у смрт“, *Крила армије*, 11. 1. 1953, 6; „7 оборених МИГ-ова“, *Крила армије*, 25. 1. 1953, 6; „Ф-84 Тандерџет“, *Крила армије*, 15. 3. 1953, 4; „Ф-84 Тандерџет“, *Крила армије*, 21. 5. 1953, 10.

¹⁷ „Pouka u Koreji“, *Aerosvet*, br. 1, 30. 9. 1951, 1; „Tučeni od svojih“, *Aerosvet*, br. 3, 1. 11. 1951, 5; „Bombardovanje na reci Jalu politički problem“, *Aerosvet*, br. 21, 4. 8. 1952, 1, 7; „Сејбр против МиГ-15 8:1“, *Aerosvet*, br. 34, 21. 2. 1953, 4.

¹⁸ „Razgovor sa Džabarom, asom avijacije OUN“, *Aerosvet*, br. 1, 30. 9. 1951, 4.

читати да су до 1. фебруара 1952. Кинези изгубили чак 166 авиона МиГ-15 у односу на само 23 *сејбра*; да су до августа 1952. амерички пилоти оборили или оштетили чак 1.001 авиона МиГ-15; да је један оборени севернокорејски МиГ-15 хеликоптером извучен из непријатељске позадине и пренет на југ ради испитивања; да је за нешто више од три месеца америчко ваздухопловство уништило практично све циљеве од стратешког значаја у Северној Кореји; да су у нападу 24 *тандерцета* на једну хидроцентралу на реци Јалу онеспособљена два генератора и да су 22 *сејбра* из пратње у борби са двоструко више МиГ-15 сигурно оборила два авиона, вероватно још један и оштетила четири, али и да су ваздушне снаге САД од почетка рата у Кореји до пролећа 1953. удвостручене испоруком укупно 15.000 авиона. У једном случају донета је и вест која се може описати као рушење стереотипа. Постојало је мишљење да пилоти-ловци треба да буду млади и неочењени како би могли да издрже велика напрезања. На другој страни, уочено је да је просечна старост америчких асова (пилота који су оборили најмање пет непријатељских авиона) у Кореји била око 29 година и да су само четворица од њих 18 били неочењени. Имајући у виду да би средња година рођења у том случају била 1923, вероватно се радило о ветеранима Другог светског рата са извесним летачким искуством, које је односило превагу над претпостављеном већом издржљивошћу.¹⁹

Југословенска ваздухопловна штампа, оличена у укупно пет издања Команде ЈРВ и ВСЈ, одиграла је значајну улогу у информисању стручне и шире ваздухопловне јавности у земљи о дешавањима на небу Кореје. Чињеница да су чланци објављивани у овим часописима највећим делом били засновани на писању западне штампе говори да је постојала свест о потреби за праћењем најновијих светских достигнућа, да се није зазирало од коришћења страних искустава и да се овом послу приступило веома систематично. Значај штампе нарочито се огледа у радовима посвеће-

¹⁹ „Кинески губици”, *Aerosvet*, br. 13, 6. april 1952, 4; „Амерички пилоти оборили или оштетили 1001 avion tipa Mig-15”, *Aerosvet*, br. 22, 18. 8. 1952, 4; „У неколико реди...”, *Aerosvet*, br. 24, 21. 9. 1952, 4; „Севернокорејска индустрија уништена за 96 дана”, *Aerosvet*, br. 26, 25. 10. 1952, 4; „Једно искуство са млазним асовима”, *Aerosvet*, br. 32, 26. 1. 1953, 4; „Vazduhoplovna aktivnost u Koreji”, *Aerosvet*, br. 35, 8. 3. 1953, 4; „Удвостручење америчког ваздухопловства”, *Aerosvet*, br. 37, 4. 4. 1953, 4.

ним употреби млазних авиона над Корејом. Њихово објављивање допринело је великом квалитативном кораку напред у развоју ЈРВ, које је млазну технику увело у употребу управо у последњим месецима Корејског рата, али и упознавању шире јавности са најновијим технолошким достигнућима тог времена. Ипак, мора се имати у виду и да је на писање штампе утицао тадашњи спољно-политички положај Југославије, тако да су текстови били изразито наклоњени снагама Уједињених нација.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Гулић, Милан. *Југословенска држава 1918–2006: од Прводецем-барског акта до Мајског референдума*. Београд: Институт за савремену историју, 2023.

Dimitrijević, Bojan B. *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014.

Dimitrijević, Bojan B. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2017.

Dimitrijević, Bojan i Milan Micevski. *Titovi gromovnici: Republic F-47D Thunderbolt u JRV 1952–1961*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2024.

Dorr, Robert F, Jon Lake and Warren Thompson. *Korean War Aces*. Oxford: Osprey Publishing, 1995.

Zhang, Xiaoming. *Red Wings over the Yalu: China, the Soviet Union, and the Air War in Korea*. College Station: Texas A & M University, 2002.

Životić, Aleksandar. „Insistiranje na principima? Jugoslavija i počeci rata u Koreji 1950–1951”, *Annales: anali za istrske in mediteranske študije*, Vol. 24, No. 4 (2014), 593–600.

Životić, Aleksandar. „Strah ili realnost? Mogućnost sovjetske vojne intervencije u Jugoslaviji 1948–1953”, *Istorija 20. veka*, god. XL, br. 1 (2022), 107–128, <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2022.1.ziv.107-128>.

Jovanović, Jadranka. *Jugoslavija u Organizaciji Ujedinjenih nacija (1945–1953)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.

Krylov, Leonid and Yuriy Tepsurkaev. *Soviet MiG-15 Aces of the Korean War*. Oxford – New York: Osprey Publishing, 2008.

Кукобат, Илија. „Ваздухопловни савез Југославије 1945–1953: скица за историју једне друштвене и спортске организације у социјалистичкој Југославији”, *Војноисторијски гласник*, год. 68, бр. 2 (2018), 159–188.

Кукобат, Илија. *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: између сарадње и супротстављања*. Београд: Институт за савремену историју, 2020.

Laković Ivan. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.

Micevski, Milan i Bojan Dimitrijević. *Jets: mlazni avioni zapadnog porekla u jugoslovenskom naoružanju 1953–1974*. Beograd: Spektr, 1990.

Пустиња, Сава. *Ловачки авиони*. Београд: издање аутора, 2018.

Rendulić, Zlatko. *Lovačka avijacija 1914–1945*. Beograd: Teovid, 2014.

Seidov, Igor. *Red Devils over the Yalu: A Chronicle of Soviet Aerial Operations in the Korean War*, Solihull: Helion & Company, 2014.

Tanović, Ivan. *Bibliografija: Glasnik RV i PVO 1941–1985*. Beograd: Uprava za ratno vazduhoplovstvo SSNO, 1985.

Futrell, Robert F. *The United States Air Force in Korea 1950–1953*, Washington D.C: United States Air Force Office of Air Force History, 1983.

Ilija Kukobat, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia
E-mail: ilija.kukobat@isi.ac.rs

THE USE OF AVIATION IN THE KOREAN WAR ON THE PAGES OF YUGOSLAV AERONAUTICAL JOURNALS

(Summary)

The Korean War (1950-1953) became the first great armed conflict of the Cold War era that saw the USSR and USA support the warring factions. It was also the first conflict to see the wide-scale use of jet aviation on both sides. This fact attracted the interest of both military aviators and the general aviation public throughout the world, including Yugoslavia. As Yugoslav relations with the rest of the Eastern bloc were low since 1948, Yugoslavia turned to the West to modernise its army, especially the air force.

This made information on aerial warfare in Korea very valuable, as the jet aircraft used by the United States in Korea were also operated by the Yugoslav Air Force from 1953. A total of five aeronautical journals, published by the Air Force Command and the Aeronautical Union of Yugoslavia (the national aeroclub) followed technological advances, developments in tactics and doctrine, and the exploits and experiences of aviators in Korea. Articles can be divided into expert analyses and informative pieces, both of which were published by the military and the Aeronautical Union. It must be noted that practically all information was supplied by Western sources, that Soviet data was unavailable to Yugoslav authors at the time, and that Yugoslavia's political position affected the stance of the informative pieces, making them pro-Western.

KEY WORDS: Yugoslavia, Korean War, aviation, press, Vazduhoplovni glasnik, Krila Armije, Čuvari neba, Narodna krila, Aerosvet

Документи

УДК: 355.257.7:929 Рајић А.
94(497.11)“1914/1918”
COBISS.SR-ID 184068617
DOI број: 10.5937/vig2502205N

Језик рада: српски
Примљен: 10.11.2025.
Прихваћен: 01.12.2025.
Тип рада: оригиналан научни рад

Др Момир Н. Нинковић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране, Београд
E-mail: momirninkovic22@gmail.com

ЈЕДНО СВЕДОЧАНСТВО О БЕКСТВИМА РЕЗЕРВНОГ ПОРУЧНИКА АЛЕКСАНДРА РАЈИЋА ИЗ АУСТРОУГАРСКИХ ЛОГОРА*

АПСТРАКТ: У раду је приређено, коментарисано и у одговарајућем контексту сагледано сведочанство о бекствима резервног поручника Александра Рајића из аустроугарских логора током Првог светског рата. Реч је о прибележеном казивању А. Рајића које је у октобру 1929, у седам наставака, објављено у дневном листу Време. У питању је упечатљив и користан историјски извор који сведочи о различитим питањима – од разраде идеја и планова, преко припрема, до самих бекстава и тешкоћа на која су заробљеници притом наилазили. Рад представља прилог проучавању „логорашког искуства” српског народа током Првог светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Краљевина Србија, Аустроугарска, логор, Нађмеђер, Солнок, Гредиг, официр, бекство

* Аутор изражава захвалност колеги Душану Гутеши за помоћ пружену приликом израде рада.

Логори су „стравичан симбол” 20. века и „једно од најстраш-нијих искустава целокупне историје човечанства”.¹ Због трагичних последица и упозоравајућих континуитета, „логорашко искуство” српског народа представља важан део националне историје 20. века.² Осим на примеру истих места у којима су Срби били смештени у логоре током два светска сукоба (Маутхаузен, Добој), континуитети одређених политика могу се на упечатљив начин сагледати и кроз људе који су били логораши како у Првом, тако и у Другом светском рату. У вези са сведочанством о бекствима Александра Рајића, које овом приликом приређујемо за објављивање, у том смислу вреди поменути судбине двојице официра, тада активних капетана, који су са њим боравили у Гредигу: Сретена Терзића и Михаила Недељковића.³ Први је био заробљен 12. новембра 1914. „у борби код села Дрена”,⁴ а други „на Конатици” 12 дана касније – 24. новембра 1914. године.⁵ Пратећи даље њихове биографије, видимо да су и у Другом светском рату доживели сличну судбину. Артиљеријски бригадни генерал С. Терзић пао је у заробљеништво током Априлског рата 1941. и одведен је у логор у Немачку.⁶ Пешадијски бригадни генерал М. Недељковић је, такође, током Другог светског рата био заробљен и транспортован у логор Оснабрик, где су му нацисти одузели статус ратног заробљеника, после чега је пребачен у Дахау, где је као присталица партизанског покрета убијен.⁷ Премда су (различити) дисконтинуитети обележили историју српског народа током 20. века,⁸ „логорашко искуство” и уопште страдања која су пратила Србе за

¹ Danilo Kiš, *Gorki talog iskustva*, priredila Mirjana Miočinović (Beograd: BIGZ; SKZ; Narodna knjiga, 1990), 134.

² Момир Н. Нинковић, „Три сведочанства о бекству резервног потпоручника Андре Матића из аустроугарског логора Гредиг”, *Војноисторијски гласник*, 1/2025, 180–181.

³ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

⁴ Војни архив (ВА), фонд Списак досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије (ДПП КЈ), кутија 1833, досије 509, Картон личних и службених података Сретена Ј. Терзића.

⁵ ВА, ДПП КЈ, кутија 1185, досије 277, Картон личних и службених података Михаила М. Недељковића.

⁶ Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1914–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: INIS, DOBRA d. o. o., 2004), 289.

⁷ Isto, 223.

⁸ Љубодраг Димић, Срби и Југославија. *Изгубљени век (догађаји, појаве, процеси)* (Вишеград: Андрићев институт, 2024).

време Првог и Другог светског рата и током ратова за југословенско наслеђе представљају један (изразито) упозоравајући континуитет.⁹

*

Бекства из логора представљају једну од тема које је потребно обратити како би се „логорашко искуство” српског народа сагледало на потпунији, заокружен начин.¹⁰ За разлику од наредног светског сукоба, за који постоје и читаве публикације посвећене како појединачним бекствима,¹¹ тако и организованим пробојима логораша,¹² ова тематика није привлачила већу пажњу истраживача Великог рата.¹³ У настојању да (донекле) попунимо ту историографску белину, решили смо да објавимо неколико вредних сведочанстава о бекствима резервног потпоручника Андре Матића из аустроугарског логора

⁹ М. Н. Нинковић, *н. д.*, 180–181.

¹⁰ Исто, 182–184.

¹¹ Цвеја Јовановић, *Бекства у слободу. Из нацистичких логора смрти у Норвешкој* (Београд: Народна књига, 1984).

¹² 12. фебруар 1942: сећања, приредио Небојша Озимић (Београд: Музеј жртава геноцида, 2024).

¹³ Бранко Джорджевич, „Българската прогресивна и демократична общественост в защита на военнопленници и интернирани сърби в България през 1915–1918 г.”, *Балкански проучвания XX век, Studia balcanica*, 6/1972, 199; Исидор Ђуковић, *Нађмеђер. Аустроугарски логор за Србе 1914–1918* (Нови Сад: Прометеј; Братислава: Удружење Срба у Словачкој; Београд: Радио-телевизија Србије, 2016), 60–62, 138; Небојша Ђокић, „Борбе за ослобођење Поморавља октобра 1918. године”, *Српска слободарска мисао*, бр. 82 / јули–август 2009, 268; Исти, „Ослобођење Крушевца и Поморавља октобра 1918. године”, у: *Крушевац и околина у Првом светском рату. Тематски зборник*, уредили Момчило Исић и Иван Бецић (Велики Шиљеговац: Удружење „Жупа Загрлата”; Крушевац: Историјски архив, 2018), 14; Rumén Cholakov, *Prisoners of War in Bulgaria during the First World War* (Dissertation, Faculty of History, Cambridge University, April 2012), 47; Далибор Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату”, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, уредили Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт; Институт за стратегијска истраживања, 2015), 280–281, 285; Исти, „Српски ратни заробљеници у Бугарској 1915–1918”, у: *Године које су промениле свет. Први светски рат у историји и историографији. Зборник радова са Међународног научног скупа, Андрићев институт 28–30. јун 2018*, уредник Мирослав Перишић (Андрићград: Андрићев институт, 2019), 200–201; Ласло Варга, *Царски и заробљенички логор и гробље у Нађмеђеру (1914–1918)* (Нови Сад: Прометеј; Трнава: Удружење Срба у Словачкој; Београд: Радио-телевизија Србије, 2015), 72–73; Henri Habert, *Iza bodljikave žice. Po kazivanjima izbeglih Srba* (Beograd: ARIUS; Ambasada Kraljevine Holandije, 2018), 14, 19, 21, 25, 29, 30; Tatjana Vendrig, Fabian Vendrig, Džon M. Stinen, *Srpski vojnici umrli u Holandiji 1917–1919* (Požarevac: Udruženje potomaka ratnika 1912–1920, 2018), 13–15, 16, 36; Исти, *Српски војници умрли у Холандији 1917–1919* (Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја; Пожаревац: Удружење потомака ратника 1912–1920, 2019), 16–17, 18, 32; Ненад Лукић, Милан Тлачинац, *Срби заробљеници у немачким логорима 1915–1919. године. Попис умрлих* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021), 22–24.

Гредиг.¹⁴ Овај рад, на неки начин, представља наставак тог настојања и још један прилог за потпуније сагледавање ове проблематике.

*

Поводом иницијативе за оснивање (или самог оснивања?) удружења које је окупљало српске војнике и офицере који су током Првог светског рата успели да побегну из логора,¹⁵ *Време* је у октобру 1929. објавило серију текстова посвећених тој тематици. После сведочанства о бекству Андре Матића из аустроугарског логора Гредиг, које је објављено у бројевима од 14, 15. и 16. октобра 1929,¹⁶ у седам наставака, од 17. до 23. октобра објављена је „прича“ о бекству – или, боље речено, бекствима – резервног поручника Александра Рајића из „непријатељског ропства”.¹⁷ Већ на самом почетку овог сведочанства, по задатку који му је био поверен, видимо да је реч о способном и одважном човеку. Наиме, током аустроугарске офанзиве¹⁸ А. Рајић

¹⁴ М. Н. Нинковић, *н. д.*, 179–236.

¹⁵ „Романтични доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства”, *Време*, 14. 10. 1929, 5; М. Н. Нинковић, *н. д.*, 196.

¹⁶ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. II”, *Време*, 15. 10. 1929, 4; Исти, „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из логора у Гредигу. III”, *Време*, 16. 10. 1929, 4.

¹⁷ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, II, *Време*, 18. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, IV, *Време*, 20. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, V, *Време*, 21. 10. 1929, 7; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VI, *Време*, 22. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VII, *Време*, 23. 10. 1929, 4.

¹⁸ Општа офанзива аустроугарске војске почела је 6. новембра 1914. Српска снаге су готово месец дана водиле одступне борбе, све до 3. децембра када су прешле у снажну противофанзиву, која је окончана потпуним изbacивањем аустроугарских трупа из Србије 15. децембра 1914. Опширније о новембарској офанзиви Аустроугарске и Колубарској бици, која се из ње развила и која, према мишљењу војних историчара, представља „српску Марну”, „алем камен у победама српске војске током првог светског рата” и битку којој „припада изузетно место у историји ратовања”: Саво Скоко, „Руковођење

је, као „командир друге чете, четвртог батаљона, првог прекобројног пука” Комбиноване дивизије, средином новембра 1914. године добио задатак да „по сваку цену” зароби једног аустроугарског војника.¹⁹ У питању је била пракса позната као хватање „живих језика”,²⁰ односно заробљавање противничких војника од којих су могле да се сазнају важне информације о бројности и/или распореду непријатељских снага, као и моралу и општем стању у њиховим јединицама.²¹ Тај – како се у то време говорило – „лов”, који је спровођен „ради прибављања тачних података”, спадао је у тешке и опасне задатке који су поверавани способним људима, попут чувеног Михаила Мацаревића.²² За успешно извршавање таквог подухвата добијало се унапређење и/или ордење, односно – речима једног солунца – „чин или одликовање”.²³ Пошто је успешно извршио задатак, А. Рајић је истог дана, 15. новембра, у нападу непријатељских снага био рањен и заробљен код Дудовице.²⁴

Александар Рајић је током заробљеништва боравио у различитим болницама, затворима и логорима. После превијалишта у Сло-

борбеним дејствима српске војске у Колубарској бици”, у: *Колубарска битка. Ратни напори Србије 1914. године. Зборник радова*, одговорни уредник Даница Милић (Београд: Историјски институт, 1985), 9–20; Митар Ђуришић, „Аустроугарска новембарска офанзива 1914. године”, у: *Исто*, 21–34; *Колубарска битка*, приредили Душан Т. Батаковић и Никола Б. Поповић (Београд: Литера, 1989), 9–25, 47–176, 185–204; Саво Скоко, *Колубарска битка 1914.* (Београд: Стручна књига, 1990), 24–299; Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914. године* (Београд: Чигоја штампа, 2008), 87–164; Живко Г. Павловић, *Битка на Колубари, I део, Дефанзивна битка*, Друго издање (Шабац: Глас Цркве; Лазаревац: Библиотека „Димитрије Туцовић”, 2014); *Исто*, *Битка на Колубари, II део, Офанзивна битка*, Друго издање (Шабац: Глас Цркве; Лазаревац: Библиотека „Димитрије Туцовић”, 2014); Александар Лукић, Мирослава Којић, *Учешће 1300 ђака каплара у Колубарској бици. У сусрет стогодишњици (1914–2014)* (Љиг: Градска библиотека „Љиг”, 2014), 31–118; Бојан Димитријевић, „Колубарска битка”, у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, уредници Станислав Сретеновић и Данило Шаренац (Београд: Институт за савремену историју, 2015), 66–70.

¹⁹ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

²⁰ Антоније Ђурић, *Солунци говоре. Седмо, допуњено издање* (Београд: Књижевне новине, 1987), 99–101; Драгутин Паунић, Милија Ђорђевић, *Србијце, душо горка. Приче солунаца* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије, 2019), 319.

²¹ Милан Богојевић, *Заборањени јунаци Великог рата* (Београд: Чвор, 2019), 99, 190.

²² Александар Стевановић, *Витезови Карађорђевог звезде говоре* (Београд: Алгоритам, 2022), 17–21.

²³ Д. Паунић, М. Ђорђевић, *Србијце, душо горка*, 319–320.

²⁴ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

вцу уследило је лечење у Будимпешти, а затим је пребачен у логор Нађмеђер.²⁵ Након једног инцидента са „пљачкањем” воза у коме су се налазили храна и одећа за логораше, А. Рајић је – преко Пожуна, односно Братиславе – спроведен у логор српских официра у селу Тапланфа (данашњи Таплансенткерест). Као пратилац једног болесног официра неко време провео је у болници у Кесегу. На повратку из Кесега за Тапланфу збио се његов први покушај бекства, који је отпочео скоком из воза, а завршен хватањем на Дунаву недалеко од Новог Сада. Уследило је спровођење у логор Солнок „у горњој Мађарској”, где су били смештени српски и руски официри који су већ покушавали да побегну из логора, као и они за које се сумњало да би могли да беже из заробљеништва. Упркос појачаним мерама безбедности, А. Рајић је, заједно са руским официрима, успео још једном да побегне. Међутим, и тај други покушај бекства завршен је неуспешно – ухваћен је после пет дана и враћен у „заробљенички дворац” у Солноку.

Када су заробљени српски официри груписани у Гредигу, и А. Рајић је упућен у овај логор недалеко од Салцбурга. После првог плана за бекство групе српских официра, копањем тунела које је „на трећем метру” било онемогућено због тога што су „наишли [...] на воду”, А. Рајић је из Гредига бежао у два наврата. Прво бекство одиграло се приликом извођења заробљеника у „заједничку шетњу”. Александар Рајић и двојица других заробљеника искористили су „општу забуну” која је настала када је Александров брат капетан Витомир Рајић, према ранијем договору, одглумио „пад у несвест”. Приликом овог бекства А. Рајић је успео да стигне до Розенхајма, али је – после низа перипетија – све окончано његовим хватањем и једномесечним тамновањем у „гарнизонском затвору у Салцбургу”, одакле је поново упућен у Гредиг. Убрзо по повратку у логор предузете су припреме (израда лажне документације и набавка одговарајуће „спреме аустријског војника”) за ново бекство. Обучен као „аустријски војник” и представљајући се као посилни једног од аустроугарских официра, А. Рајић је успео да искористи погодну прилику да изађе из логора. Ни овај, последњи и напokon успешан покушај бекства није могао да прође без тешкоћа. Премда је током контроле у возу био задржан, А.

²⁵ Опширније о логору Нађмеђер и животу српских заробљеника и интернираца: И. Ђуковић, н. д.; Небојша Кузмановић, *Нађмеђерска долина смрти Риста Ковијанића* (Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије; Братислава: Удружење Срба у Словачкој, 2016); Исти, *Нађмеђер. Епopeја српског страдања* (Нови Сад: Архив Војводине, Прометеј; Братислава: Удружење Срба у Словачкој, 2020); Л. Варга, н. д.

Рајић је у Фелдкирхену успео поново да побегне и да се – препливавши под хицима аустроугарских граничара Рајну – докопа Швајцарске.²⁶

*

Сведочанство о бекствима А. Рајића из логора нуди увид у различите планове и припреме које су логораши подузимали како би се докопали слободе. Из њега можемо видети и на какве су све изазове и препреке српски заробљеници наилазили приликом бекства – скокови из возова у покрету и препливавања хладних река; ризици које је са собом носио пролаз поред стражара и војника, наилажење на патроле и контроле; општа исцрпљеност услед мањка сна, глади и физичких напора; батине приликом саслушавања, па и опасност да приликом хватања буду стрељани под сумњом за шпијунажу; „изложенаост” куршумима аустроугарских униформисаних лица; неугодне „ситуације” до којих је знало да дође услед прерушавања. Тешкоће су заиста биле бројне и велике, а бивше логораше је, уз све то, чекало и даље учешће у рату, па нас стога не изненађује што су поједини српски војници могли да се чуде таквим подухватима.²⁷ Сведочанство о бекству А. Рајића представља још једну потврду да је за такве подухвате била потребна велика храброст.²⁸ Уз одважно држање („мушки став”) логораша током заробљеништва, и бекства из логора су, како су наводили савременици, сведочила о њиховим „великим врлинама”.²⁹

Вишеструки покушаји бекства А. Рајића – предузимани и после батина, исцрпљености и нарушеног здравља – говоре нам да је у питању био не само одважан већ и упоран и непоколебљив човек. Из текста видимо да му у различитим ситуацијама није недостајало идеја, да се радило о довитљивом човеку, човеку који се брзо и лако сналазио у различитим ситуацијама и деловао без оклевања. Сам А.

²⁶ Опширније у наставку текста.

²⁷ По доласку на Солунски фронт саборци су се чудили једном од српских војника, Радојици Петровићу, који је успео да побегне из аустроугарског заробљеништва: „Неки војници, кад су чули да сам био у ропству, чуде се што сам дошао, кажу: боље роб него гроб. Ја им кажем: Слушајте, људи! То је глупа ствар, ничег бољег нема од слободе.” – Д. Паунић, М. Ђорђевић, *Три силе притисле Србију*. *Приче солунаца* (Београд: Народна књига, 1985), 25.

²⁸ И. Ђуковић, н. д., 138.

²⁹ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једнаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

Рајић наводи да је његов брат Витомир био тај који је стално ковао планове и испитивао „разне могућности за бекство”.³⁰ Међутим, у међуратној штампи наишли смо и на следеће сведочанство: „Наши војници у ропству били су прави мађионичари у измишљавању трикова за бежање. Аца Рајић, веле, био је ненадмашан. Он је давао савете људима да искористе прилику када млекације разносе млеко по болницама заробљеничког логора, и да се једноставно огрну неким ћебетом, потеряју кола кроз капију, па – шта Бог да...”³¹ Пошто је и без брата А. Рајић у два наврата бежао, а успевао је и приликом оба бекства из Гредига да побегне, када је био хватан, овим речима можемо поклонити поверење. И један и други Рајић су, по свему судећи, били „талентовани” за такве подухвате.

Још пар података завређује да буде истакнуто у овим „уводним напоменама”. Прва је да је Александар Рајић, исто као Андра Матић, „знао сасвим добро немачки”.³² То његово „добро познавање немачког језика”³³ користило му је у различитим приликама – како за време припрема, тако и током самих бекстава. Захваљујући томе А. Рајић је успевао током заробљеништва да успостави „добре односе”, а некад и „одличне везе” са аустроугарским војницима и старешинама,³⁴ и да преброди низ изазова на које је наилазио током бекства. Друго, независно од знања језика, треба истаћи да је током разговора са непознатим људима на које је наилазио или са војницима који су га спроводили А. Рајић знао како да успостави „извесно поверење”.

³⁰ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

³¹ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

³² А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, IV, *Време*, 20. 10. 1929, 4.

³³ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

³⁴ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VI, *Време*, 22. 10. 1929, 4.

То поверење и „извесно саинтимљавање” са саговорницима³⁵ потом је користио како би дошао до свог циља – слободе.

*

Сведочанство о бекствима А. Рајића објављено је у седам наставака у листу *Време* у октобру 1929. године. Текст је потписан иницијалима: „А. Б. Х.” Дотични је само додао кратку уводну напомену на почетку првог текста и прибележио (без икаквих интервенција и коментара) казивање А. Рајића. Текст преносимо онако како је објављен у *Времену*, уз пар ситних „интервенција” на неколико места где су грешке приликом штампања биле очигледне. На једном месту смо уместо „поспоразуму” ставили: по споразуму и слично (уместо „почео”: почела; уместо „била”: било; уместо „изводили”: извадили; уместо „сад”: сам). Остале правописне грешке („по подне”, „незнам”, „ма да”...) нисмо исправљали, а на пар места смо у угласте заграде додали слова која су недостајала у речима. У напоменама смо указали на тачне називе места у оним случајевима када су казивач или записивач били непрецизни („Дудевица”; „То Планфа”/„Та Планфа”). Потпис аутора („А. Б. Х.”) је уместо на крају свих седам текстова навођен у наслову (уз остале библиографске податке), а изостављени су – у овом контексту непотребни – коментари о наставку, односно завршетку текста („Наставиће се”; „Крај у идућем броју”). Никакве друге исправке и измене у тексту нису вршене.

*

Током међуратног периода савременици су приметили да бекства српских војника из логора „личе на праве фантастичне приче, које би најбујнија машта тешко замислила”,³⁶ односно на приче „у којима је јава превазишла сан и фантазију”.³⁷ Пошто је и сведочанство о бекству Александра Рајића „препуно узбудљивих момената, опас-

³⁵ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, V, *Време*, 21. 10. 1929, 7.

³⁶ „Романтични доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

³⁷ Анте Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

ности, смицалица и лукавстава”,³⁸ можемо рећи да и оно представља још једну од оних нестварних прича о „удешајима и преживљајима”³⁹ српских војника током Првог светског рата које нам потврђује „ону фамозну фразу Достојевског да 'ништа није фантастичније од стварности'”.⁴⁰ Осврћући се крајем тридесетих година на бекства Срба из аустроугарских логора током Првог светског рата, новинар Анте Матекало указивао је на то да су „у многим земљама установљена [...] засебна одликовања за војнике и официре који успеју да побегну из непријатељског ропства” и истицао да таква „дела наших људи [...] треба сачувати од заборавља”.⁴¹ Слажући се са А. Матекалом у погледу тога да су у питању „подвизи који нису заслужили да буду заборављени”, односно „дела којима је место у нашој узбудљивој ратној епопеји”,⁴² научној и широј јавности нудимо на увид приређено сведочанство о бекствима Александра Рајића из аустроугарских логора.

1. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

Препуно узбудљивих момената, опасности, смицалица и лукавстава било је бекство резервног поручника, сада трговца г. Александра Рајића, из заробљеничког официрског логора у Гредигу. Г. Рајић је заробљен на Дудевици,⁴³ на Љигу, 15. новембра 1914. год., као командир друге чете, четвртог батаљона, првог прекобројног пука.⁴⁴

Цела наша комбинована дивизија, прича г. Рајић, повлачила се на Крсту.⁴⁵ 14. новембра у вече командант мог пука г. Милан

³⁸ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бекство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, *Време*, 17. 10. 1929, 4.

³⁹ Д. Паунић, М. Ђорђевић, *Три силе притисле Србију*, 87.

⁴⁰ D. Kiš, *Čas anatomije* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 69.

⁴¹ А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једнаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

⁴² Исто.

⁴³ Мисли се на село Дудовицу, које се налази десетак километара од Љига, а у југоисточном делу Општине Лазаревац, недалеко од реке Колубаре.

⁴⁴ Наведени пасус издвојен је подељаним, „болдованим” словима и представља кратак увод новинара у сведочанство А. Рајића.

⁴⁵ Током наведеног периода Комбинована дивизија налазила се у саставу Треће армије. Пре аустроугарске новембарске офанзиве Трећа армија држала је положаје од ушћа Јадра у Дрину до Лознице и даље према североисточним падинама Гучева и Бо-

Прибићевић⁴⁶ тражио је једног од најсигурнијих командира чета. Избор је пао на мене и добио сам наређење, да по сваку цену заробим једног од аустријских војника.

15. новембра, око 4 часа у јутро, уместо тог једног аустријског војника, ја сам их заробио 480.⁴⁷ Али, то је имало за мене тешке по-

рање. После пада Гучева, јединице Комбиноване дивизије су се повукле ка Крсту, који се налазио на месту „где се одваја пут за липничку цркву, Гучево и Лозницу”. Уследило је даље, опште повлачење ка Ваљеву. Комбинована дивизија се потом, у тешким околностима, повлачила у правцу који је од Ваљева, преко Диваца и реке Колубаре, водио ка Дудовици. – М. Ђуришић, *Србија у рату 1914. године*, 88–93; Ж. Г. Павловић, *Битка на Колубари, I део, Дефанзивна битка*, 22, 25, 33, 34, 101; Душан П. Стефановић, *Дневник из 1914*, приредио Александар Животић (Београд: Одбрана, 2017), 511, 520–521, 535, 543–545, 548, 551, 560, 568, 572, 578; А. Стевановић, *н. д.*, 15.

⁴⁶ Милан Прибићевић (1877–1937), официр, политичар, књижевник, земљорадник. Напустио је службу у аустроугарској војсци 1904. године. Од добијања држављанства Краљевине Србије и пријема у службу средином 1905. године, све до напуштања војске 1919. обављао је различите дужности. Као официр учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. Према сведочењу савременика, мајор М. Прибићевић је у борбама вођеним 1914. године, као командант пука, показивао велику личну храброст. После повлачења преко Албаније и опоравка од маларије упућен је у Сједињене Америчке Државе, где се бавио прикупљањем добровољаца за Солунски фронт. Овај официр упечатљиве појаве, „строгог изгледа” и одважног држања током Првог светског рата имао је чин капетана, потом је унапређен у мајора, потпуковника и, напоследку, у пуковника. За држање током рата одликован је Карађорђевом звездом и Медаљом за храброст. Опширније о М. Прибићевићу: „Један сељак о поч. Милану Прибићевићу”, *Време*, 15. 3. 1937, 4; П. „Неколико момената из живота Милана Прибићевића као војника-официра у српској војсци”, *Политика*, 14. 3. 1937, 7–8; „Последња почаст једном храбром официру и народном борцу”, *Политика*, 16. 3. 1937, 5–6; Милован Ј. Богавац, *Милан Прибићевић. Живот и књижевно дело* (Београд: Књижевна заједница Звездара; Приштина: Јединство, 1993); Милан Прибићевић, *Бадње вече Остоје Бјелице и друге приповетке*, изабрао и поговор написао Милован Ј. Богавац (Београд: Књижевна заједница Звездара, Предузеће Апостроф; Урошевац: Народна библиотека Јован Поповић; Велика Река: Српска православна црквена општина, 1997); Адам Прибићевић, *Од господина до сељака* (Загреб: Просвјета, 1996), 13, 14, 41, 47–51, 63–67, 118, 125, 182–183, 218, 221, 236, 298, 429–434; Исти, *Мој живот* (Загреб: Просвјета, 1999), 20, 35, 38, 74, 76, 77–80, 88, 116; Драгољуб Јовановић, *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, приредила Надежда Јовановић (Београд: Филип Вишњић, 2005), 26–28, 33, 191, 192, 202, 257, 313–314, 344, 390; Софија Божић, „Почетак политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС/Југославији”, *Токови историје*, 3/2006, 7–24; Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)* (Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2007), 86, 91, 93, 106, 107–108, 164, 290; Јован С. Радојчић, *Срби западно од Дунава и Дрине. Биографије. П–Ш. III*, (Нови Сад: Прометеј, 2009), 283–284.

⁴⁷ Према подацима из литературе, јединице Комбиноване дивизије заробиле су 14. новембра више стотина аустроугарских војника. Тог дана аустроугарска 42. дивизије претрпела је „огромне губитке” у судару са Комбинованом дивизијом. Према подацима који су навођени тог дана увече, јединице Комбиноване дивизије су – „не рачунајући рањене” аустроугарске војнике – 14. новембра заробиле „3 официра и преко 600 војника”. Број заробљеника је „доцније” нарастао „још више”. – Ж. Г. Павловић, *Битка на Колубари, I део, Дефанзивна битка*, 595, 624, 625, 627, 651–652.

следице. Морао сам да одвојим велики део мојих војника да спроведу заробљенике и тако сам јако ослабио чету, оставши свега са око седамдесет војника.

Борба на нож

Аустријанци су наваљивали све жешће и нагло прелазили у офанзиву.⁴⁸ Са овако ослабљеном четом ја сам заузео један ров у близини и почео да се браним. Али, Аустријанци су почели да напредују на левом и на десном крилу. Око 5 сати у јутро будем рањен куршумом у ногу. То је изазвало малодушност међу мојим војницима, и неки су почели да напуштају ров и да беже.

Међутим, није више било времена ни за уредно повлачење. Непријатељ се створио на неколико метара пред нама. Тада сам наредио борбу на нож и сачекали смо Аустријанце на бајунете. У тој борби добио сам убуд бајунетом у бутину, пао и остао међу Аустријанцима, где су ме заробили.

Видећи да сам жив, Аустријанци су ме метнули на носила и пренели у Словац, где је било прво превијалиште. Одатле су ме спровели у болницу у Пешти.⁴⁹

У пештанској болници

Захваљујући мом добром познавању немачког језика, у болници сам врло брзо створио одличне везе са аустријским војницима и подофицирима. Војни лекари били су према војницима врло груби, радили су без икакве пажње и често су, скидајући газу, отварали нове ране. Да бих војницима олакшао болове ја сам им често сам, пре лекарског прегледа, полако скидао газу са етером и удешавао завоје. Тако сам стекао велике симпатије.

⁴⁸ После вишедневних напорних борби војници Комбиноване дивизије били су „преморени“, а јединице су остале „без већине официра“, који су били избачени из строја. Прикупљање непријатељских снага у правцу Дудовице и јак напад изведен 15. новембра 1914. довели су Комбиновану дивизију у „тешку ситуацију“. Опширније о приликама у којима се нашла Комбинована дивизија и борбама око Дудовице: *Исто*, 692–693, 697, 698–701, 703, 704.

⁴⁹ Пешта и Будим су 1873. обједињени у један град: Будимпешту. – Péter Buza, *Budapest and Szentendre* (Budapest: Buda Bakó, 2005), 6–7.

Али, у том је моја рана зацелила и послали су ме у заробљенички логор у Нађмеђеру, код Коморана. У Нађмеђеру нашао сам много наших заробљеника, између осталих Добрицу Милутиновића, глумца,⁵⁰ Николу Ристића, лекара, Петра Ланера, глумца,⁵¹ Андреју Лојаницу, учитеља⁵² и т. д.

У логору је владала прљавштина и глад. Живот наших заробљеника био је тамо у правом смислу страшан. Ретко је ко имао рубља за пресвлаку, одеда су висила у парчадима, а храна је била мизерна и апсолутно недовољна за исхрану.

Напад на воз са конзервама

Једног дана, мало после мог доласка, тражили су међу нама некога који зна немачки. Пошто сам ја знао најбоље, јавио сам се. Тада ме доделише на рад у команди логора и тако сам постао нека врста помоћника команданта логора, где сам стекао поверење. Једном је наишао транспорт од двадесет осам вагона конзерви, рубља и одеда за логор. Мени је поверено да тај транспорт примим. Кад је пало вече наредио сам да дотерају композицију у круг логора, отворио сам вагоне и пустио наше заробљенике, који су направили формални

⁵⁰ Добривоје Добрица Милутиновић (1880–1956), познати српски глумац (Олга Марковић, „Милутиновић, Добривоје Добрица“, *Српски биографски речник*, 6, Мар–Миш (Нови Сад: Матица српска, 2014), 684–686). Према сведочењу Риста Ковијанића, Добрица Милутиновић се током заробљеништва храбро држао. „И онда кад је непријатељ ликовоа и славио успехе своје војске, и онда када се дневно носило на гробље по сто и више логорских сапаћеника – веровало се у коначну победу велике Мученице Албанске голготе. 'Србија ће ипак победити! Ви морате пропасти!' – тако је довикнуо заточени Добрица Милутиновић, познати првак Београдског народног позоришта, главном команданту логора и његовом штабу кад су једног дана дошли да се између једним успехом своје војске на фронту” – истицао је Р. Ковијанић. – Н. Кузмановић, *Нађмеђер. Епонеја српског страдања*, 36–37, 74.

⁵¹ Петар Ланер (1875–1937), глумац. У Нађмеђеру је играо представе у заробљеничком позоришту. – О. Марковић, „Ланер, Петар“, *Српски биографски речник*, 5, Кв–Мао (Нови Сад: Матица српска, 2011), 547.

⁵² Андрија (Сима) Лојаница рођен је у Ужицу 1. децембра 1875. Завршио је Учитељску школу, а потом и курс за резервне официре 1909. године. У балканским ратовима и Првом светском рату учествовао је у 1. чети 2. батаљона Четвртог пешадијског пука II позива. У Првом светском рату имао је чин поручника и вршио је дужност „водника и заступника командира чете”. Заробљен је, заједно са „55 војника 2. батаљона IV пука”, 14/27. новембра 1914. код Чибутковице (ВА, ДПП КЈ, кутија 898, досије 345, Картон личних и службених података Андрије Лојанице). У току 1914. године А. Лојаница се пре Нађмеђера налазио „у логору Кишонион, Мађарска”. – И. Буковић, *н. д.*, 92.

пљачкашки напад на воз и однели колико су могли. То вече сви су се сити најели конзерви и снабдели чистим рубљем и оделима.

Наравно да се у команди сручио на мене урнебес и да ме у мало нису предали суду. Али, ја сам се бранио да ништа нисам могао сам и без оружја против навале целог логора, те се свршило на томе да су ме само спровели у Пожун,⁵³ а одатле у село То Планфа.⁵⁴

У То Планфи,⁵⁵ у једном старом замку, налазио се такође један логор заробљених српских официра. Између осталих били су ту потпуковник Борисав Суботић,⁵⁶ мајори Стеван Наловић и Глиша Марковић, капетан Милан Филиповић,⁵⁷ сада чиновник Железничке дирекције и т. д.

После извесног времена Филиповић се теже разболео. Тада су ми поверили да га отпратим до Кесега, у болницу, пошто сам им дао часну реч да нећу бежати. Ту часну реч сам и одржао, јер ми се нигде није пружила прилика за бегство.

⁵³ Стари назив за Братиславу.

⁵⁴ Треба: Тапланфа.

⁵⁵ Треба: Тапланфи.

⁵⁶ Борисав (Сретен) Суботић рођен је у Крушевцу 29. марта 1873. У Првом светском рату је, као пешадијски потпуковник, до заробљавања био командант Петнаестог пешадијског пука II позива. У борбама вођеним „испред Шапца“ 10. августа 1914. био је „рањен у леву плећку“. Код села Моравци, недалеко од Љига, 15. новембра је „јакo контузован“. Том приликом је – „заједно са ађутантом[.] без команде, само са неколико војника“ – био и заробљен. Четири пуне године налазио се „у заробљеништву код Аустрије“. Крајем рата, по „повратку из ропства“, 9. новембра 1918. постављен је за команданта Српског одреда у Загребу (9. новембар 1918 – 24. април 1919). Важио је за способног пешадијског официра, који је „на свим положајима које је заузимао показао своју темељну спремност“. Пензионисан је у чину пуковника 28. јуна 1927, а преминуо 4. септембра 1940. у Крушевцу. – ВА, ДПП КЈ, кутија 1726, досије 707, Картон лични и службених података Борисава Суботића; Исто, Суботић С. Борислав, Пешадијски пуковник, 25. 3. 1920.

⁵⁷ Милан (Драгутин) Филиповић рођен је 23. децембра 1880. у Београду. Чин резервног пешадијског потпоручника стекао је 1. јануара 1908, а 29. јуна 1912. унапређен је у резервног пешадијског поручника. Као и током балканских ратова, и у Првом светском рату налазио се у 1. чети 2. батаљона Четвртог прекобројног пука Дунавске дивизије I позива. За разлику од балканских ратова, када је био водник – резервни поручник, током Великог рата имао је чин капетана II класе. Са делом своје чете заробљен је 14. новембра 1914. на положају „Грађеник“ док је штитио повлачење српске војске – ВА, ДПП КЈ, кутија 408, досије 219, Картон личних и службених података Милана Филиповића.

Бегство генерала Корнилова

Остао сам извесно време са Филиповићем у болници у Кесеу, где сам убрзо направио добре везе са лекарима Чесима и са војницима, које сам превијао, искористивши оно мало праксе из болнице у Пешти. У тој болници упознао сам се са заробљеним руским генералом Корниловом.⁵⁸

Корнилов ме је једног дана у поверењу замолио, видећи моје добре везе са аустријским лекарима и војницима,⁵⁹ да подејствујем

⁵⁸ Познати руски генерал Лавр Георгијевич Корнилов (1870–1918) заробљен је на Карпатима 29. априла / 12. маја 1915. Упркос томе што је био начелник 48. пешадијске дивизије, у изузетно тешким околностима, када су се јединице под његовом командом нашле у окружењу аустроугарских и немачких снага, преузео је на себе командовање над једним од батаљона Римникског пука, који је штитећи остале руске снаге које су настојале да се пробију из обруча претрпео огромне губитке. Током борби које су том приликом вођене два пута је рањен, у руку и у ногу. Заједно са малим бројем преживелих, рањених и исцрпљених припадника тог батаљона, четири дана лутао је по непознатој околини док их нису заробиле аустроугарске снаге. Без обзира на заробљавање, Л. Г. Корнилов је у борбама које су вођене у пролеће 1915. испољио велику храброст и онемогућио потпуно уништавање XXIV корпуса и, шире посматрано, спречио веће губитке Треће армије. На основу препоруке команданта Југозападнoг фронта генерала Николаја Јудовича Иванова, који га је окарактерисао као „хероја“, Лавр Георгијевич Корнилов је указом цара Николаја II Романова од 28. априла / 11. маја 1915. одликован Орденом Светог Георгија трећег степена. Као и на фронту, у заробљеништву се држао храбро и био је чврсто решен да побегне, о чему сведоче вишеструки покушаји бекства. После два неуспешна покушаја, у јуну 1916. обрео се у болници у Кесеу, где је А. Рајић имао прилику да га сретне. У болницу у Кесеу Л. Г. Корнилов није доспео због помених рана, већ што је – са намером да га пребаце у други логор, логор-болницу где су били повољнији услови за бекство – симулирао болест: готово у потпуности престао је да спава и једе, а пио је само јак чај који је, када се користи у већим количинама, изазивао честе аритмије. – Александр Ушаков, Владимир Федјук, *Корнилов* (Москва: Молодая гвардия, 2012), 59–74.

⁵⁹ Осим коментарисане способности А. Рајића да током разговора са непознатим људима релативно лако успостави одређено поверење, на лако повезивање са Л. Г. Корниловом могли су утицати и словенска солидарност (попут А. Рајића, и Л. Г. Корнилов је у Кесеу успоставио добре односе са медицинским особљем чешког порекла и захваљујући апотекару Франтишеку Мрњаку успео је да побегне из логора), као и традиционална руско-српска блискост и добри односи две државе који су током Првог светског рата достигли врхунац у дотадашњем развоју (Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија* (Београд: Службени гласник, 2007), 5–6; Исти, *Срби и Руси у изазовима историје. Прилози за историју српско-руских и југословенско-совјетских односа (19–20. век)* (Београд: Фондација Александар Невски, 2023), 11–28; Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)* (Београд: Народна библиотека Србије, 2012), 7, 155, 253–254; А. Ушаков, В. Федјук, *н. д.*, 65–74). Осим тога, ако имамо у виду стално ковање планова о бекству и вишеструке покушаје, могли бисмо рећи да је на успостављање везе између руског генерала и српског официра могло утицати и међусобно „препознавање“. Како каже изрека: „Рибар препозна другог рибара издалека.“ – Džulijan Barns, *Šum vremena* (Beograd: Geopoetika, 2016), 100.

на неки начин да му се омогући бегство. Показао ми је 80 хиљада златних рубаља и дао ми одмах 30.000 рубаља, да преко војника променим у вароши у аустријске круне. Једном аустријском војнику понудио сам 10.000 круна награде за ту услугу, али он није хтео да прими ништа, те ми је променио ту суму, па затим и осталих 50.000 рубаља у круне и немачке марке.

Корнилов је требао да се врати из болнице у заробљенички логор у Естерхази Ган. Посаветовао се са мном и направили смо план. Он је имао да оде у логор, док сам се ја споразумео са једним аустријским војником, Словенцем, такође на служби у Естерхази Гану, да тражи отсуство и да на повратку са отсуства у логор донесе Корнилову у ранцу једно аустријско војничко одело.

Како сам доцније сазнао, генерал Корнилов је заиста успео да побегне из Естерхази Гана и да се преко Румуније врати у Русију.⁶⁰

Скок из воза

Мало затим мене су упутили из болнице у Кесегу натраг у То Планфу.⁶¹ У пратњи једног наредника и једног наоружаног војника сео сам у воз. Убрзо сам са њима ступио у разговор, који је помало добио сасвим другарски тон, тако да сам стекао сасвим њихово поверење.

Учинио ми се тада да је згодна прилика да покушам бегство. Отишао сам у клозет и сачекао док је воз на једној кривини успорио брзину. Тада сам отворио прозор и искочио напоље.

Скок ми је срећно пошао за руком. Само сам се мало угрувао, а из воза, који је брзо нестао у даљини, нико ме није приметио. Устао сам са земље, обрисао се и нашао се – у слободи. Али, каква слобода!

⁶⁰ Према подацима из биографије Л. Г. Корнилова, коју су написали А. Ушаков и В. Федјук, руски генерал је, уз помоћ медицинског особља, у августу 1916. године успео да побегне из аустроугарског заробљеништва директно из Кесега. Био је то један од ретких случајева бекства једног генерала из заробљеништва. Стога не чуди што је штампа опширно писала о томе, а цар Николај II га је примио у Главном штабу и уручио му поминути Орден Светог Георгија трећег степена. Паралелно читање сведочанства А. Рајића и монографије о Л. Г. Корнилову упућује нас на претпоставку да је руски генерал требало да се врати у замак Естерхази, али је – вероватно због добрих веза које је успоставио са медицинским особљем – успео да продужи боравак у Кесегу, што је А. Рајићу, који га је убрзо напустио, остало непознато. Читајући о времену које је Л. Г. Корнилов провео у заробљеништву стиче се утисак да је руски генерал разрађивао различите планове бекства, укључујући и онај који је А. Рајић поменуо. – А. Ушаков, В. Федјук, *н. д.*, 62–74.

⁶¹ Треба: Тапланфу.

Слобода је била само у толико што нисам био у логору, и што поред мене није стајао војник са пушком. Иначе, био сам још увек у оделу српског официра, у сред непријатељске земље, врло далеко од границе и готово без средстава. Нисам ни знао тачно где сам и пошао сам насумце што даље од пруге, да избегнем потере.

2. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, II, Време, 18. 10. 1929, 4.

Крио сам се по шумама, пешачио ноћу, а дању се завлачио под џбуње. Убрзо је почела да ме мучи глад. Лутао сам по околини, готово без циља. Прошао је тако један дан, па други. Нисам више могао да издржим глад. Пред зору наишао сам на једно село и ушао. Сељаци су још спавали. Чуо сам жуборење чесме и пошао тим правцем. Тамо сам наишао на призор, који ми је у оним околностима личио на небеско привиђење. Да се млеко не би укварило, сељаци су га преко ноћи оставили у кантама, у води. Ни сам не знам колико сам кантица попио.

У женским сукњама

Кад сам тако бар донекле ублажио глад млеком, пожurio сам да изађем из села. Успут сам видео на једном конопцу за сушење целокупну женску тоалету: сељачку сукњу, са блузом и марамом. Сенула ми је тада једна идеја. Покупио сам све са конопца и са тим побегао, срећом непримећен.

Далеко изван села сакрио сам се у џбуње и ту сам извршио прерушавање. Скинуо сам своје одело и навукао женско. Пошто сам бркове бријао, а био сам доста млад и плав, заиста сам могао, бар ноћу, да прођем као женско.

И тако, под видом жене, наставио сам идуће ноћи своје лутање. Откривши тајну сеоских чесми са кантицама млека, храна ми је била обезбеђена.

Захваљујући том оделу не знам које мађарске сеоске лепотице, која је сигурно за њим закукала, успео сам да стигнем до обале

Дунава, испод Комарома.⁶² Обала је била обрасла шумом и врбом, где сам нашао одлично склониште, у коме сам остао до мрака.

Чамцем низ Дунав

Кад се спустио мрак изашао сам сасвим на обалу и пошао дуж воде, не знајући ни сам шта ћу у ствари да радим. Идеју ми је дао један чамац, на који сам наишао.⁶³

⁶² У питању је град на обалама Дунава, на самој граници Мађарске и Словачке. После Првог светског рата овај некада јединствени град подељен је на мађарски Комаром и чехословачки, односно данас словачки Комарно. У „војном казамату“, који се налазио у „комарнској тврђави“, током Првог светског рата били су заточени и Срби. Наводећи да је „велико, старо, православно гробље“ у Комарну током Првог светског рата било „проширено и обogaћено дрвеним крстачама“, Ристо Ковијанић је додавао: „од М. Поповића, Црногорца, и П. Жерајића, Босанца, па до Милана Максимовића, Србијанца из Лазарева, лежи ту неколико стотина српских и руских ратних заробљеника“. Осврћући се на овај аустроугарски „казамат“ и састав утамничених, Р. Ковијанић је истицао: „Био је пун Југословена, највише Срба из Босне, Чехословака и осталих Словена 'велеиздајника' бивше монархије. Тамо је било и много српских заробљеника и интернираних“. Заробљеници у Комарну умирали су и од епидемија пегавог тифуса и дизентерије, као и од последица глади и туберкулозе. О суровим условима који су владали у „комарнској тврђави“ војни свештеник Душан Н. Обрадовић, који је по службеној дужности обилазио аустроугарске логоре у којима су били Срби и Руси, прибележио је: „Муке и патње тих људи немогуће је описати“ (Branko N. Rakočević, *Putopisi. 19. Kroz naša groblja u Mađarskoj i Čehoslovačkoj* (Београд: КИЗ „Centar“, 1992), 61, 64–65; И. Ђуковић, *н. д.*, 123–127; Н. Кузмановић, *Нађмеђерска долина смрти Риста Ковијанића*, 86–87). У „Свескама“ Ива Андрића наилазимо на интересантно сведочанство о тешким приликама у којима су живели заточеници: „Болан, ја сам био у Комарому у Мађарској 1914. године у казаматима, дванаест метара испод земље. Све кромпир нада мном расте. Еј, болан!“ (Иво Андрић, *Свеске* (Београд: Просвета, 1982, 104). Наведена Андрићева белешка, нажалост, није пропраћена неким коментаром, али можемо рећи да њен садржај одговара тешким приликама у којима су живели заточеници у „комарнској тврђави“.

⁶³ Још неки српски заробљеници користили су Дунав приликом бекства из логора. У међуратној штампи наишли смо на следеће интересантно сведочанство о једном таквом „бекству Дунавом“: „У клубу једанаесторице сачувана је успомена на једног младиха из околине Смедерева, чије бекство, додуше, није успело, али показује како је чудним комбинацијама заробљеник откривао путеве у слободу. Смедеревац је био смештен у неки логор на Горњем Дунаву. И радовао се: 'Па то је она иста река која тече поред мога Смедерева. Кренућу да видим да ли ми неко остаде жив на дому!...' Искрао се из логора и пошао на реку. Ноћу, одвезао је један мали рибарски чамац и спустио се низ Дунав. Тако, из ноћи у ноћ. Дању је тражио воће и корење, и у врбама се крио. Путовање низ Дунав трајало је неколико недеља и, када је угледао разрушено Смедерево, једне зоре, ухватиле су га страже... Аустријски официри извели су српског бегунца пред постројене војнике са овим речима: – Пред вама се налази српски војник који је покушао да бежи. Позивам вас, ако се када нађете у оваквом положају да поступите овако како поступају ови непријатељи..." – А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора“, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

Чамац је био извучен на обалу, а у близини није било ни живе душе. Не премишљајући много одгурнуо сам чамац у воду, ускочио у њега и, кријући се испод врба, пустио да ме струја носи низ реку.

Тако је отпочело једно тешко и опасно путовање низ Дунав. Пуштао сам се низ струју, кријући се што више поред обалског растиња. Струја је тамо доста брза и нисам морао да веслам много; тек толико да одржим правац. То је уосталом била срећа, јер више није било благотворних сељачких канти са млеком и глад је почела да ме мучи. Јео сам што сам нашао и стигао ноћу, на обалама, често и саму траву. Кад бих приметио у даљини неко село, или варошицу, хватао сам супротну обалу. Пошто сам још увек имао женско одело, нисам био сумњив аласима и лађарима, који су ме сретали, јер коме би могло пасти на памет да се под тим шареним сељачким сукњама, усамљен на реци, креће један непријатељски официр.

Опасан пролаз кроз Пешту

Највећу опасност сам имао код Пеште, где река тече између два кеја средином вароши, где је пристанишни лађарски саобраћај врло жив, и где је заиста једна сељанка у чамцу могла да падне у очи. Због тога сам решио да испод пештанских мостова прођем у сумрак.

Међутим, кретање на Дунаву било је дозвољено само до 6 часова у вече и баш кад сам био на излазу из вароши, стража на обали наредила ми је да станем. Ја сам се направио невешт и продужио сам да веслам даље низ воду. Стражари су са обале викали и домаживали. Ја се нисам ни осврнуо, правећи се да се мене тобож не тиче, а очекујући у ствари сваког момента један плотун за собом.

Срећом, плотун није испаљен. Мислећи ваљда да сам нека глупа сељанка, којој нису позната наређења, стражари су ме најзад пустили и ја сам продужио пут.

Било је већ прошло пет тешких дана од мога скока из воза, а мене је још увек Дунав носио. Прешао сам сретно Мохач, Бају, Бездан, Апатин, Вуковар, Илок и Паланку. Али, после тога је наилазио један прелаз, можда још тежи од пештанског: Нови Сад са Петроварадинском тврђавом.

Ухваћен пред каменицом

Решио сам опет да прођем туда у сумрак. Али, стражари су ме приметили код Каменице. И нису били тако великодушни према једној жени, као пештански. Пошто нисам стигао да станем, стигли су ме и извукли на обалу, где су се брзо уверили да нисам жена и отпочело је строго саслушавање.

Морао сам да признам све. Тада су ме опет претворили у мушко и под јаким стражом са напоменом да сам сумњив, спровели ме у заробљенички логор у Варош Солнок у горњој Мађарској.⁶⁴

Ту затекнем г. др. Живка Топаловића, резервног поручника⁶⁵ и још десетак наших официра из Та Планфе,⁶⁶ који су као сумњи-

⁶⁴ Током Првог светског рата заробљени и интернирани Срби били су смештени и у логору у Солноку. Према расположивим подацима, за време Великог рата у Солноку су преминула 63 српска логораша. – Н. Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата. Попис умрлих у логору Болдогасоњ/Фрауенкирхен 1914–1918* (Београд: Удружење грађана „Зелени Железник“, 2017), 40.

⁶⁵ Живко Топаловић (1886–1972), резервни официр, правник, политичар. Као резервни официр учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату. У новембру 1914. био је лакше рањен и краће време провео је на лечењу у Чачку. Убрзо после тога, у току истог месеца, поручник Ж. Топаловић био је заробљен на Човки код Лазаревца. Прошао је кроз више аустроугарских логора – осим поменутог Солнока, боравио је у Шопроњеку (Некенмаркт), Гредигу, Хајнрихсгрину (Јиндриховице) и Ашаху. У мају 1915. писао је из Гредига како га „нервна снага почиње издавати“. О условима живота у аустроугарским логорима на упечатљив начин сведоче и писма савременика из фебруара 1917. из којих се види да је „Живко падао у несвест од глади неколико пута“. Почетком фебруара 1918. је, као „болесник-инвалид“ („инвалид на основици неврастеније“), пуштен из логора приликом једне размене заробљеника, после чега је, како сам наводи, „отишао на Крф и Солунски фронт“. Имао је важну улогу у упознавању српске владе са тешким условима у којима су живели ратни заробљеници и интернирани цивили у аустроугарским логорима. Током 1918. бавио се хуманитарним питањима у вези са заробљеницима, а исте године одржао је запажено предавање о приликама које су владале у аустроугарским логорима. Ово упечатљиво сведочанство о тешким условима у којима су живели српски логорашаи штампано је 1918. у „подлиску, 'Српских новина' у неколико бројева“, али и као „засебна књижица“. Опширније о Ж. Топаловићу: *За наше заробљенике. Конференција Др. Живка Топаловића (Стенографске белешке)* (Крф: Српски Црвени Крст, 1918); *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, приредио Властимир Лапчевић и Тома Миленковић (Београд: Народна књига, Институт за савремену историју, 1979), 19, 20, 28, 32, 34, 35, 42–44, 46, 52–53, 70, 134–136, 143–144, 153–154, 180, 181, 189, 191, 204–205, 214–215, 231, 266, 279, 288, 294–295, 305, 312–313, 320, 326, 327, 336, 343, 351, 353, 367, 368–369; Коста Николић, „Предговор приређивача“, у: Живко Топаловић, *Србија под Дражом*, приредио Коста Николић (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 7–40; Драган Суботић, „Српски социјалиста др Живко Топаловић“, *Српска политичка мисао*, 3/2009, 271–300; Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе* (Београд: Просвета, ИПС Медиа, 2009), 478–479; И. Ђуковић, *н. д.*, 55, 76, 84, 96, 107–109, 137–138.

⁶⁶ Треба: Тапланфе.

ви за бегство спроведени овамо. Било је исто тако око десетину „сумњивих” руских официра, који су већ покушавали да беже.

Наравно да је, под таквим околностима, стража била врло јака и пред[о]строжност врло велика. Ми смо били у једном старом дворцу, који је личио на средњовековне куле. Свуда око дворца, испод зидова, ишао је дубоки шанац.

Па ипак, ја сам брзо ступио у везу са Русима и почели смо да припремамо план за бегство. Из мог искуства у првом бегству знао сам да је храна врло важна ствар. Стога смо решили да се најпре обезбедимо храном. То није било тако просто, јер нам нису дозвољавали да доносимо храну с поља, а нисмо ни имали новаца да је купимо. Због тога смо одвајали један део наше редовне дневне порције хлеба и ту парчад пекли, јер се печен хлеб, као што је познато, може врло дуго да одржи.

Припреме за бегство

Није се могло ни помишљати на бегство кроз капије, на подваљивање стражарима или пресвлачење, јер је пажња била толико строга, да би сваки сличан покушај био благовремено примећен и онемогућен. Добро смо осматрали дворац са свих страна, испитали све могућности, и видели да нам остаје свега један начин: пут кроз прозор.

Тај пут није био лак, јер су страже и споља будно пазиле на дворца. Дакле, могла је да нас заштити само једна врло мрачна ноћ. Затим, прозори су били високи и изнад шанца, те се требало најпре спустити у шанац, па онда изаћи из њега. Али, пошто другог излаза није било, морали смо да прихватимо тај једини.

Скок са прозора у шанац био је немогућ, због висине. Морали смо да нађемо неко средство за спуштање. Мердевине од конопца биле су за то идеалне, али ми нисмо били, нажалост, у приликама Ромео,⁶⁷ који је бар могао да до тих мердевина дође. Били смо пресретни кад смо дошли до обичних конопаца којима су војници везивали товари дрва при преносу, и које смо успели да украдемо. Тим доста танким конопцима поверили смо своје животе.

⁶⁷ Мисли се на дело Вилијама Шекспира *Ромео и Јулија* и „лествице од ужета” које је користио Ромео. – Вилијам Шекспир, *Ромео и Јулија* (Београд: Лагуна, 2024), 67, 101.

З. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4.

Једне мрачне ноћи у лето 1915. године било је све спремно за бегство. Кад смо већ, по обичају, требали да спавамо дубоко, ми смо пришли прозору и почели удешавање конопца. Напољу је био густ мрак и нисмо могли да видимо стражаре, па ни стражари нас. Закачили смо добро конопац за прозор и почели смо да се спуштамо, око десетину Руса и ја једини Србин.

Спуштање конопцима кроз прозор

Заиста смо сретно успели да се сви спустимо и нашли смо се у шанцу. У највећој тишини, пазећи да ни травка не шушне под нашим ногама, поделили смо се по споразуму у две групе, које су кренуле у два разна правца. Свима нам је пошло за руком да се, пузећи као змије, испнемо из шанца, да се прошуњамо неопажено поред стражара и да се изгубимо у шуми.

Нека буду благословене кантице добрих мађарских сељака, изложене наивно под сеоским чесмама, да се преко ноћи не би покварило масно млеко утовљених крава. Захваљујући том млеку, које је дивно натапало наше резерве печеног хлеба, и још неким малим узгредним крађицама воћа и осталих ситница, за пет дана нашег бегства и лутања могли смо да задовољимо најнужније животне потребе.

Али, бегство се несретно завршило. Јакe потере, које су упућене на све стране, ухватиле су после пет дана обе наше групе, и све нас понова дотераше у заробљенички дворац.

У логору Гредигу

Кад су све заробљене српске офицере упутили у логор Гредиг код Салцбурга, упуте тамо и мене. Какав је изгледао логор Гредиг и какве су све предострожности тамо предузете, испричао је већ мој колега, инжењер г. Матић.⁶⁸ Логор је био огroman. У њему је

⁶⁸ А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу”, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

било око 60.000 руских заробљеника,⁶⁹ а у сред руског логора подигли су за нас осам барака. Бараке су биле окружене са 1 и по метар високом бодљикавом жицом, а логор оградом од 3 метра, на којој су опет биле бодљикаве жице. Стражари су били распоређени дуж ограде на сваких двадесет метара и имали су наређење, да спрече свакоме прилаз жицама. Логор је целе ноћи био осветљен електриком ко у сред дана.

У логору сам затекао око 280 наших официра. Од старијих били су ту генерал Милутин Мариновић,⁷⁰ пуковник Јовичић, потпуковници Сава Трипковић⁷¹ и Тића Стојановић и т. д.

Ипак, поред свих предострожности, убрзо се нашао већи број нас, који смо почели да припремамо терен за бегство. Морам поменути да је један од главних иницијатора бегства био мој поч. брат Витомир Рајић, активни капетан, такође заробљен и интерниран у Гредигу, који је све своје време посвећивао склапању планова и проналажењу разних могућности за бегство.

У нашој групи завереника за бегство били су: мој почивши брат Витомир, инж. Ђока Ђорђевић, потпоручник Станислав Јурковић, резервни потпоручник, инж. Андра Матић, резервни потпоручник, Василије Васиљевић, резервни потпоручник, Михајло Недељковић, звани Микица Комита,⁷² активни капетан, Илија Па-

⁶⁹ Према подацима из литературе, у логору Гредиг укупно се налазило до 40.000 људи. – *Русские в Австрии*, главный редактор Ирина Мучкина (Вена: Новый Венский журнал, 2009), 81.

⁷⁰ Милутин П. Мариновић (1861–1944), генерал, министар војни (1909–1910), професор, писац и преводилац. На почетку рата са Аустроугарском налазио се у бањи Карлсбад. Приликом повратка у Србију ухапшен је у Бечу и у интернацији је провео читав рат, до краја 1918. године. По чину је био најстарији српски официр у Гредигу. – Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Посланство Краљевине Србије у Петрограду, Ф. VII, Р. 71/1916, Записка Сестры Милосердия М. Н. Гонецкой о положеніи военно-пленныхъ сербовъ въ Австро-Венгрии, ноябрь 1916; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, III, *Време*, 19. 10. 1929, 4; Љ. И. М., „У спомен. Милутин Мариновић. Дивизијски ђенерал у пензији”, *Ново време*, 28–29. 5. 1944, 2; М. S. Bjelajac, *n. d.*, 204–205.

⁷¹ Сава П. Трипковић (1875–1944), дивизијски генерал (од 1927), управник Војне академије (1930–1936). Попут М. Мариновића и С. Трипковића почетак рата затекао га је на лечењу у Аустроугарској, где је био задржан. Цео рат провео је у Аустроугарској као ратни заробљеник. – М. Bjelajac, *n. d.*, 294–295.

⁷² Михаило (Миљко) Недељковић рођен је 16. марта 1888. у Нишу. Надимак Микица Комита носио је због тога што је „био Шеф Горског Штаба – старешина свију српских комитских чета на десној обали Вардара у тадањој Турској од око 20. маја до 22. септембра 1912. године”. У Првом светском рату је, као пешадијски капетан II класе, био

нић, активни капетан, Сретен Терзић,⁷³ ја као резервни поручник и још доста других, чијих се имена не могу да сетим.

Копање подземног тунела

Већина нас били смо у једној бараци. Наш први план за бегство био је готово фантастичан. Решили смо да ископамо подземни тунел, који би пошао од наше бараке и избио изван логора. За копање тунела требао нам је неки алат, који нисмо имали. Тада смо приметили, да руски заробљеници имају мале ашовчиће. Одређено је неколико нас да покрадемо те ашовчиће и успели смо, да их непримећено унесемо у бараку.

Легли смо на посао. Ноћу, у мраку, извадили смо под баракe и почели смо да копамо подземни тунел на смену. Док су једни копали, други су износили земљу и размештали је испод пода баракe, који је био одигнут од земље.

Посао је тако полако напредовао, а наше наде расле. Али, на трећем метру, десило се нешто непредвиђено, што нам је покварило цео план. Наишли смо на воду. Морали смо да прекинемо рад и да напустимо ту идеју.

Као да нам није било доста тог разочарења, Аустријанци су некако сазнали за наш план, открили започети тунел и снашла нас је казна. Одвојили су нас у засебну девету бараку, одређену за „сумњиве“. Та барака имала је испод пода бетон, тако да се до

„командир чете у 10 пешадиском пуку“. Заједно са три војника заробљен је 24. новембра 1914. „на Конатици (јужно од Обреновца)“. Налазио се у заробљеништву („Мађарска–Аустрија–Немачка“) све до 29. октобра 1918. године (ВА, ДПП КЈ, кутија 1185, досије 277, Картон личних и службених података Михаила М. Недељковића; Исто, Недељковић М. Михаило, Пешадиски бригадни ђенерал, 6. 9. 1936). После Првог светског рата доспео је до чина пешадијског бригадног генерала југословенске војске. Као што смо поменули, током Другог светског рата био је заробљен и одведен у логор Оснабрик. Убијен је 1944. у логору Дахау. – М. S. Bjelajac, *n. d.*, 223.

⁷³ Сретен (Јеремија) Терзић рођен је у Александровцу (срез жупски) 21. новембра 1884. У Првом светском рату је, до заробљавања, „учествовао у артилерији као командир 2. батерије Дринског артилериског дивизиона II позива Народне војске у чину капетана I класе“. Заробљен је код села Дрена („са једним топом и послугом“) 12. новембра 1914. До краја рата, односно до 1. јануара 1919, био је „у ропству“ (ВА, ДПП КЈ, кутија 1833, досије 509, Картон личних и службених података Сретена Ј. Терзића; Исто, Терзић Ј. Сретен, артилериски бригадни ђенерал, 17. 12. 1933). Током међуратног периода доспео је до чина артиљеријског бригадног генерала. Као што смо поменули, заробљен је током Другог светског рата и одведен у логор у Немачку. После рата остао је у емиграцији. Преминуо је 1970. и сахрањен је у Оснабрику. – М. S. Bjelajac, *n. d.*, 289.

земље уопште није могло доћи. Била је специјално ограђена са један и по метар високом бодљикавом жицом, иза које је био ископан ров дубок метар и по и широк два. Страже су биле нарочито појачане и није био дозвољен приступ осталим заробљеницима. Поред тога давали су нам слабију храну и било нам је забрањено да читамо листове.

Нови план

Требало је пронаћи сасвим нови начин за бегство и ми смо створили нови план. С времена на време изводили су нас у заједничке шетње, постројене у редовима, под јаком стражом. То је био једини пут, који нам је остајао за бегство. Али, под таквим околностима било је немогуће бегство у већој групи. Стога смо се споразумели да побегнемо ја и Михајло Недељковић, активни капетан.

Апсурдан би био покушај бегства у нашим оделима српских официра, јер би нас лако познали и ухватили. Требало је набавити нека друга одела. Дуго смо уложили сву своју умешност, док смо нашли једног аустријског војника, који је пристао да нам прокријумчари у логор, парче по парче, два плава радничка одела, која смо ми ноћу зашивали, док најзад нису била готова. У том међувремену spremали смо и резервну храну, одвајајући и пекући хлеб. Том печеном хлебу придодали смо мало чоколаде, што смо успели, опет преко аустријских војника, да добавимо споља.

Најзад, кад је било све спремно, одредили смо дан за бегство. Беше у јесен. За време заједничке шетње мој поч. брат Витомир требао је да падне изненада у несвест, што би изазвало општу забуну, коју би ми искористили, да ускочимо неопажено у оближњи шума-рак. Обукли смо тог дана наша два радничка плава одела, изнад тога смо навукли наша обична српска и напунили смо џепове печеним хлебом и чоколадом. Изашли смо у шетњу око 4 сата по подне.

4. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, IV, *Време*, 20. 10. 1929, 4.

Све се развило по плану, Витомир је пао у несвест, настала је узбуна и, док су стражари обратили пажњу на то, ја и Недељковић ускочили смо непримећено у шуму. Кад нас је сакрило дрвеће почели

смо да трчимо, да би се бар мало удаљили. Али, за нама је већ неко трчао. Окренули смо се, кад имамо шта да видимо. То је био професор Коста Милутиновић,⁷⁴ који је такође искористио ситуацију и побегао за нама, мада није био предвиђен за бегство. Тако смо били у троје.

Пад у несвест

Ушли смо у неко џбуње, ту смо ја и Недељковић скинули наша одела и остали у радничким. Али, Милутиновић нам је био права мука. Он је имао свега своје српско одело. Пошто нисмо могли да га скинемо наог, морали смо да продужимо тако са њим.

Одмах смо наставили пут кроз шуму и попели се на брдо. Почео је да се спушта сумрак. Тада су већ Аустријанци приметили наше бегство и видели смо како патроле иду у свима правцима. Сматрали смо да је најпааметније да се сакријемо и да чекамо. Кад је пао мрак, јасно смо видели под собом логор Гредиг, осветљен јаким сијалицама. Захваљујући том осветљењу видели смо, око пола ноћи, како се потерне патроле враћају у логор. Тада смо решили да изађемо из склоништа и да по мраку наставимо пут.

Пошли смо у правцу бање Рајхенхал.

Прву ноћ пешачили смо врло опрезно, држећи се увек у најгушћој шуми. Када је сванула зора увукли смо се у џбун и ту провели дан, а кад је понова пао мрак кренули смо даље, увек у правцу бање Рајхенхал.

Сељанка са колицима

У зору наишли смо у близину бање. Сакрили смо се у једном потоку и договарали се шта да радимо. Било је немогуће продужити пут са Костом у српском оделу, те смо најпре морали да решимо то питање. Пошто сам ја знао сасвим добро немачки, споразумели смо се да ја одем у варош и да набавим за Косту једно радничко одело и хране, јер смо оно мало нашег печеног хлеба и чоколаде већ били

⁷⁴ Моруће је да је реч о професору Кости Милутиновићу (1880 – после 1932), који је радио у гимназијама у Неготину, Зајечару, Шапцу и Алексинцу. Током Првог светског рата био је у 13. пешадијском пуку „Хајдук Вељко” II позива и био је рањен 1914. године код Јевремовца. – Никола Плавшић, „Милутиновић, Коста”, *Српски биографски речник* (Нови Сад: Матица српска, 2014), 693.

појели. Они су се сакрили још боље у потоку, где су требали да сачекају мој повратак, а ја сам пошао друмом у варош.

На друму стигнем једну сељанку, која је терала у варош на пијац колица са јабукама и другим воћем. У колица је био запрегнут пас. Поздравим сељанку, и пошто смо ишли истим правцем, понудим се да јој помогнем и ступим са њом у разговор, који је убрзо постао врло срдчан, те ја дођем са њом заједно и на пијац, где сам остао поред ње и помагао јој, све док није воће распродала. Тада, пошто сам се ипак још бојао да одем сам у варош, дам јој новац и замолим је да ми набави сланине, хлеба, чоколаде и једно радничко одело. Слагао сам је, наравно, да радим у једном руднику и да не могу често долазити у варош.

Једна одлична познаница

Сељанка ми је све то набавила и онда смо кренули опет заједно из вароши. Ја сам је отпратио све до њене куће и ту сам опет купио од ње швајцарског сира. За услуге које сам јој учинио тог дана она ми је силом напунила једну торбу воћа и разних намирница, које је имала у кући.

Задовољан, пошао сам да потражим своје другове у потоку. Нашао сам их очајне и сасвим изгладнеле. Већ су мислили да сам у вароши пао у руке полицији, те су ми се необично обрадовали, нарочито кад сам пред њих изручио пуну торбу и џепове хране. Косту смо одмах преобукли у радничко одело, а његово српско сакрили смо под ђбуње и камење.

Око пола ноћи кренули смо даље и у зору стигли баш пред један заробљенички логор, где је изненада испао пред нас аустријски наредник. Ја сам одмах ступио са њим у разговор, док су моји другови, који су слабо знали немачки, по утврђеном плану требали да говоре што мање. Видећи нас у радничким оделима наредник није заиста ништа посумњао. Пошто сам га замолио да ми прода дувана одвео ме чак у своју стражару и ту ми дао дувана и хлеба.

Тобожње пијанице

Продужили смо пут. Нисмо имали никакве географске карте и управљали смо се по сунцу⁷⁵ и звездама, држећи отприлике правац реке Салцах. Дању смо се одмарали завучени по џбуњу и шумарцима, а ноћу смо пешачили. То наше лутање трајало је око петнаест дана. Храна нам је нестала, али срећом беше јесен и воће зрело, те смо ноћу крали воће по воћњацима. Професор Коста беше се тако ослободио, да је тресао сваку крушку на коју би наишао, јер га је мрзело да се пење на дрво.

Једне ноћи нашли смо се у великој опасности. Наишли смо пред једну железничку станицу неког села. Заобиђемо станицу и пођемо у правцу једне светиљке. На несрећу, та светиљка нас је водила према неким војничким магацинима и изненада испадеше пред нас аустријски војници са пушкама. Једва сам имао времена да шапнем мојим друговима:

Направимо се пијани.

Кад су нас војници опколили ми заиста почнемо да се тетурамо, а ја почех да говорим нешто немачки без везе, трудећи се да имитујем локални дијалект. Успели смо. Војници су поверовали да смо пијани и показали нам пут за село. Наравно да се у селу нисмо задржавали, него смо одмах продужили даље.

Кобна географска карта

Најзад, једне зоре, стигосмо пред реку Салцах, недалеко од Розенхајма. Морали смо да препливамо реку. Ја и Недељковић смо препливали, али мука беше са професором Костом, који није умео да плива. Срећом смо имали један подужи конопц, те га вежемо за два дрвета, на једној и другој обали, преко реке. Држећи се за тај конопц и Коста је успео да пређе на другу обалу.

⁷⁵ Интересантно је поменути случај српског војника Милована Николића, који је успео да побегне из једног логора који се налазио „у срцу Немачке” и да – „све пешачећи и гледајући одакле сунце долази” – стигне чак до Москве: „Изиравао сам у ропству мутавог и лудог, и некако избегах. Пешачио сам три месеца кроз разне земље. Ишао сам само према сунцу. То сам упамтио: тамо, на Истоку, одакле сунце долази, имају се где склонити и за моју команду упитати...” – А. Матекало, „Најнеобичнији а најмање познати клуб у Београду. Клуб једанаесторице заробљеника бивших српских официра који су успели да побегну из непријатељских логора”, *Време*, 19. 6. 1938, 10.

Хране више нисмо имали, а нисмо ни знали тачну оријентацију. Због тога решисмо да ја одем у варош, да набавим храну и да донесем информације. Они су требали да се сакрију на обали и да ме чекају.

Пођем, захваљујући свом радничком оделу, несметано сам ушао у Розенхајм. Пролазећи поред једне књижарнице, видех у излогу географску карту и уђем унутра, да је купим. Али, књижар ми је затражио легитимацију. Пошто никаква документа нисам имао, а нисам тако шта очекивао, збунио сам се, прогунђао нешто кроз зубе и изишао из радње. Међутим, то се књижару учинило сумњиво и послао [је] једног дечка, који је известио првог полицајца.

Једва сам прешао неколико корака кад ми један детектив приђе и позва ме да пођем у магистрат. Пошто би сваки отпор био узалудан, пошао сам са њим.

5. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, V, Време, 21. 10. 1929, 7.

Агент ме је одвео у магистрат општину и предао жандармима. Оставили су ме да чекам у ходнику, док ме изведу пред чиновника. Али, видећи ме онако прљавог и бедног сажалили су се и донели ми чаја. Чекао сам тако ваљда до подне. Тада је ушла у магистрат једна жена са дететом. Она је такође морала да чека у ходнику. Ја сам пришао детету и почео да га милујем. Затим је пришао детету жандарм, те смо тако ступили у заједнички разговор, што је већ створило извесно поверење жандарма према мени.

То сам искористио и мало доцније га замолио да ме пусти у клозет, који се налазио у дворишту, жандарм ме пустио, али кад сам се нашао у дворишту, ја сам прескочио преко доста ниског плота и нашао се на улици. Из магистрата ме нису одмах приметили. Журно сам побегао из вароши и пошао да нађем другове, сакривене поред реке.

Закопан у песку

Међутим, приметио сам за собом жандарме на коњима и бициклима, који су вероватно упућени у потеру за мном. Није ми остајало времена да дуго размишљам. Како сам ишао дуж реке, приметим јед-

ну стару скелу извучену на обалу. Сиђем до те скеле, легнем поред ње и завучем се у песак, решен да ту дочекам ноћ.

Време је полако пролазило. Кад око четири и по сата по подне, у први јесењи сумрак, изађоше баш ту поред скеле неки рибари, привезаше свој чамац за обалу, почеше да крешу стару скелу и наложише ватру. Преживео сам четврт сата страховитог узбуђења и страха. Моје наде, да ме неће приметити, пропале су, јер је један од њих, обилазећи скелу, просто нагазио на мене.

Тада сам скочио из песка и, изигравајући пијаног човека, пришао ватри. Нисам ни имао времена да измислим неку лаж, јер су у том наишли жандарми, а међу њима, на моју несрећу, баш онај агент који ме први ухапсио. Везали су ме и спровели натраг у магистрат. Ту су ме тукли и мучили, те сам морао да признам све.

Са својим друговима Недељковићем и Костом изгубио сам везу. Како сам доцније сазнао, њих су после два дана такође ухватили у околини. Мене су под јаком пратњом једног немачког официра и два војника спровели натраг у логор Гредиг.

Још један скок из воза

Па ипак, ја сам био чврсто решен да се не враћам у Гредиг. У возу сам, захваљујући увек мом добром познавању немачког језика, ступио у разговор са стражарима, што увек доводи до извесног санимљавања. Пред Инсбруком извео сам већ једном успели план. Отишао сам у клозет и на једној окуки, кад је воз успорио брзину, искочио сам кроз прозор.

Кад се воз изгубио у даљини кренуо сам пешке у правцу Инсбрука, који није био далеко. У једном селу на које сам наишао избријао сам бркове, решен да опет употребим већ једном искоришћени план. Кад је пала ноћ и кад сам наишао у друго село, почео сам одмах да тражим конопце за сушење рубља. Срећа ме послужила, и на једном конопцу наишао сам заиста на једно комплетно женско сељачко одело. Украо сам га непримећен и побегао из села. У једној оближњој шумици претворио сам се у женско и тако продужио пут.

Кобан напад на девојачку част

Недалеко од Инсбрука наишао сам на један тунел, који су чували војници. Знао сам да је врло тешко проћи кроз тунел и реших се да будем што предострожнији. Скупио сам један товар грања, натоварио га на леђа и онако, заклоњен мраком и женским оделом, пришао тунелу. Стражар ме пресрео, али му заиста нисам изгледао сумњив, јер ме одмах пропустио. На излазу из тунела стајао је други стражар који ме такође пропустио. Моја срећа била је неописива.

Али, мало даље десио се један инцидент, који би свакако био ванредно комичан, да за мене није био тако трагичан. Војници са страже, који су били пред караулом, видећи једну жену која им се приближава, пришли су ми и покушали да заподену разговор. Ја сам почео да одговарам тихо, да не би познали мушки глас. Они су то вероватно протумачили као стидљивост неке младе девојке, јер у мраку нису могли да ме добро осмотре, и то је заголицило њихове освајачке амбиције. За неколико минута нашао сам се у њиховом загрљају и то је трагичан крај моје авантуре.

Уверивши се да сам мушко одмах су ме опколили, спровели у караулу и предали официру, који ме је под јаком стражом спровео у Инсбрук.

6. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VI, *Време*, 22. 10. 1929, 4.

У Инсбруку ми је живот био у рукама провидности.⁷⁶ Мислећи да сам шпијун, оптужили су ме ратном суду, да сам хтео да дигнем у ваздух тунел. У таквим случајевима процедура ратног суда ишла је врло брзо и сумњиви су без много проверавања одмах стрељани. Ни сам не знам чему имам да захвалим што су пристали да затраже о мени информације из Гредига.

⁷⁶ Providnost се у српском језику користи у значењу: „(стање онога што је провидно) прозирност, бистроћа, бистрост, незамућеност, стакленатост, транспарентност, бистрота” (Павле Ћосић и сарадници, *Речник синонима* (Београд: Корнет, 2008), 509). У хрватском језику „провидност” има значење на које мисли А. Рајић: „у неким религијско-филозофским научавањима, божанско управљање свијетом [...], Божја скрб о створењима, посебице о човјеку”. – providnost. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013–2025. Pristupljeno 8. 6. 2025 (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/providnost>).

Кад су тако сазнали да сам само бегунац из ропства и кад су се из осталих околности уверили да сам имао само намеру да побегнем одустали су од тужбе, и под најјачом стражом вратили ме у Гредиг.

Кад сам дошао тамо, од страховитог пешачења, гладовања, неспавања и мучења био сам само кост и кожа, тако да су моји другови плакали, мислећи да ћу умрети.

Ћерке надзорника затвора

Поред тога за казну, због покушаја бегства, упућен сам у гарнизонски затвор у Салцбургу, где су ме затворили у мрачну ћелију. Ту је већ био и г. Илија Панић, активни капетан, кажњен такође због покушаја бегства.

Па ипак, та мрачна ћелија салцбуршког гарнизона, иначе страшна, где се не види светлост дана, била је за мене провиђење. Створио сам убрзо добре односе са војницима и официрима. А, што је за мене било најважније, створио сам добре односе и са две симпатичне ћерке надзорника затвора, које су ми често слале у ћелију колаче, шунке и друга јела, и правиле ми друштво. Захваљујући тој њиховој наклоности војници су према мени постали још поверљивији и тако сам од једног од њих успео да добијем неколико празних „урлаубшајна“ (објава), којима су се аустријски војници слали на отсуства.⁷⁷

Ма да сам се у затвору, захваљујући љубазним ћеркама надзорниковим, опоравио што се тиче исхране, услед непрестаног мрака очи су ми јако ослабиле и после месец дана вратили су ме опет у Гредиг.

Поручников посиљни

Тек што сам показао брату, поч. Витомиру Рајићу „урлаубшајн“, већ је он склопио нови план за бегство. Требао сам да побегнем у

⁷⁷ И Андре Матић је приликом бекства користио фалсификоване објаве за одсуство, односно „урлаубшајне“. – АС, МИД, Краљевско српско посланство у Лондону, Ф. II, пов. 1586/1917, Саслушање Андре Матића, резервног пешадиског потпоручника 12. пука 1. позива пребеглог из ропства из логора Groedig bei Salzburg, Берн, 30. 3. 1917; А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство инжењера г. Андре Матића из официрског заробљеничког логора у Гредигу“, *Време*, 14. 10. 1929, 5.

оделу аустријског војника. То одело успели смо да набавимо преко једног стражара, који нам га је прокријумчарио у парчадима, а ми смо их доцније сашили. „Урлаубшајн” смо испунили на име Адолфа Ауербаха, из једног чешког села, које сам већ заборавио.

Сазнали смо да профос, главни надзорник бараке, иде на отсуство 20. децембра и утврдили дан бегства 22. децембра. Тог дана по подне спремио сам мало скупљене резервне хране и све уредио. Пошто сам опазио да на оделу немам региментске значке г. Страшимир Јовановић, сада чиновник Управе фондова, офарбао ми је на брзу руку крагну жуте боје 8. регименте на тврдој хартији. Око 5 сати по подне обукао сам целу спреду аустријског војника, преко тога пребацио свој српски шињел.

План је био овакав: мој брат требао је да осматра, Михајло Недељковић и Илија Панић да заговарају стражара, а Василије Васиљевић да дохвати мој шињел. Све се тако и развило. Док су прва двојица заговарали стражара ја сам брзо скинуо шињел, добацио га Васиљевићу и пошао на врата поред стражара. Стражар је покушао да ме заустави, али сам му ја довикнуо да сам посиљни поручника Естерајхера, који је био дежурни у логору, и он ме пропустио.

Коњак са морфијумом

Још једном био сам слободан у непријатељској земљи. Журно сам кренуо за Салцбург пешке. Пут сам добро знао. Стигао сам на салцбуршку станицу око 8 часова у вече. Ту је већ маса војника чекала полазак ноћних возова. Разгледао сам добро и приметио једног војника, који је много личио на мене. Приђем му и започнем разговор. Рекао ми је да се зове Фридрих Рајхнер, из 59. регименте, и да путује на отсуство у Лихтенштајн. Ја сам га почастиио чајем. Затим сам купио две флашице коњака.

У џепу сам имао једну малу флашицу морфијума, која ми је остала још кад сам био болестан, после повратка са последњег бегства. Кришом отпијем мало коњака из једне флашице и допуним морфијумом, па је понудим војнику. Халапљив на пиће као сви Немци, он је то брзо испио. Цела ова махинација била ми је потребна због његовог шињела, на који сам бацио око, и из чијег су рукава вирила његова исправна документа, свакако много сигурнија од мојих, нарочито кад се још узме у обзир наша велика сличност.

Морфијум и коњак показали су убрзо своје дејство и војник је почео да дрема. Тада сам га одвео у чекаоницу треће класе, положио га на клупу и покријем [га] његовим шињелом. Он је убрзо за[х]ркао.

Око 11 сати прозвали су на воз за Инсбрук. Ја сам узео са заспалог војника шињел, обукао га и изашао, замоливши остале да пробуде мог друга тек у 1 сат, пред полазак воза у Линц.

Шта се доцније са њим десило, не знам. Тек, ја сам са његовим шињелом и документима кренуо за Инсбрук.

Опет ухваћен

До Инсбрука прешао сам сретно све контроле. Али, ту на станици, требала је да се изврши општа строга ревизија. Успео сам да избегнем ту ревизију кријући се по станици и један сат доцније кренуо сам за Фелдкирхен, последњу станицу пред швајцарском границом.

Међутим, око 1 сат по подне, у међу-станици Ландеку наишла је још једна ревизија: официр са два војника. Кад су наишли до мене почели су дуго да загледају моју легитимацију и најзад су је задржали. Сви моји протести остали су без успеха и официр је наредио војницима да ме чувају до Фелдкирхена. Вероватно да су већ јавили из Салцбурга за моје бегство и да је онај војник из салцбуршке станице пријавио крађу докумената и шињела.

Око 3 сата по подне стигли смо у Фелдкирхен. Ту су ме војници спровели у војничку стражару и предали ме нареднику, коме су дали и моја документа. Међутим, наредник се тада у велико руковао и занимао са неким својим познаницима, тако да није ни обратио пажњу на мене. Ја то искористим те просто пређем у полицијско одељење, где су се објаве враћале. Ту приметим споредна врата, кроз која су излазили они са већ прегледаним објавама. Искористио сам један моменат гурњаве, убацио се међу прегледане и испао напоље.

7. А. Б. Х., „Доживљаји наших ратника, бегунаца из непријатељског ропства. Бегство г. Александра Рајића, резервног поручника из логора у Гредигу”, VII, *Време*, 23. 10. 1929, 4.

Кад сам ушао на гробље Фелдкирхена спуштао се први зимски сумрак. Неколико жена молиле су се на гробовима. Нико на нас није обраћао пажњу. Опазим на гробљу једну бараку и пођем према њој, у намери да се тамо сакријем до мрака. Отворио сам врата и ушао. Барака је била дупке пуна котурова бодљикавих жица, тако да сам морао да легнем на жице. Али, жице су ме изболе. Такво скровиште било је неиздржљиво, те сам морао да изађем напоље.

Недалеко [од] бараке опазим један гроб, сав покривен венцима. Без скањивања пођем тамо, легнем опрезно на сам гроб и покријем се тим венцима, тако да ме нико није могао више приметити.

Жив из гроба

Остао сам тако на гробу до 5 часова. Мрак је био готово већ пао. Тада се десило нешто, чему сам се најмање надао. Над гроб је дошла једна млада дама у дубокој црнини. Ја сам притајио дах. Можда ме не би ни приметила, да нисам био скинуо два венца са крста и положио их на себе. Жена, зачуђена том променом, дигла је венце, да их понова намести на крст. Међутим, испод венаца указала јој се човечија глава: моја глава.

Можете да замислите њен очајан страх. Почела је да дрхти и сваки јој се глас одузео. Само том страху треба да захвалим што жена није почела да запознаје и да бежи, што би ми бесумње дошло главе.

Ја сам брзо скочио испод венаца и без околишења испричао јој да сам аустријски дезертер, да сам сву браћу изгубио у рату, да имам још само једну сестру у Швајцарској и да хоћу да побегнем. То сам издекламовао готово плачући и молио је, у име њеног мртвог мужа, да се сажали и да ми помогне.

Добра госпођа се заиста сажалила. Изнад хаљине имала је црни мантил и црни вео. Замолио сам је да ми уступи тај женски мантил и део вела. Тако се претворим у ожалошћену жену. Она је остала у хаљини и, као две ожалошћене жене, клекли смо поред гроба и сачекали да се мрак потпуно спусти.

Тада смо заједно изишли са гробља. Она ме је одвела до оближњег брда, показала ми правац швајцарске границе и дала ми још 30 круна, за покој душе свога мужа. Срдачно сам се са женом опростио, вратио јој њен мантил и кренуо пешке кроз мрак и шуму.

Весело бадње вече

У неко доба ноћи стигао сам у последње аустријско гранично село. Беше баш католичка бадња ноћ и у католичкој цркви служили су ноћну службу. Цело село било је на ногама, у живом празничном расположењу. На улици сам пришао једној младој сеоској девојци, да је нешто упитам, али сам брзо ступио у срдчан разговор и на њен позив, пристао сам да одемо заједно у цркву.

Целе ноћи село је било будно и живо: играло се, јело и пило. Са мојом пријатељицом и сељацима остао сам целу ноћ. Били су према мени пажљиви, частили ме јелом и пићем и сазнао сам где је граница са Рајном и где су распоређене страже.

У јутро сам се опростио са мојом љубазном девојком и кренуо. Око 5 и по сати стигао сам на обалу Рајне. Стражара није било у близини. Брзо скинем са себе одело, вежем блузу, панталоне и капу кајишем за леђа, па се спустим у хладне таласе, који су носили велике ледене санте низ струју.

Под куршумима

Препливао сам ваљда половину реке, кад ме стражар на аустријској страни приметио и викнуо да станем. Пошто сам ја на то само убрзао пливање, он је испалио један метак. На то је притрчао још један стражар и обојица су отворили ватру на мене.

Како сам стигао жив на другу обалу ни сам не знам. Тек, неком сретном провидношћу, ни један куршум ме није достигао. Изишао сам на другу обалу модар од хладноће, али спасен. Трчао сам док сам се удаљио од те опасне реке, а онда сам обукао одело које сам пренео на леђима и пошао у правцу Бухса.

Стигао сам у Бухс и ушао у прву гостионицу, на коју сам наишао. Беше то једна мала гостионица; звала се Код Лава. Поручио сам чај. Али, кад сам окусио топло пиће, почео сам да повраћам. Био сам сасвим ослабљен и изнурен, те више нисам могао да стојим на ногама. Две сестре кафецијке пришле су ми и одвеле [ме] у собицу њиног момка. Ту сам испричао ко сам и како сам побегао.

У Швајцарској

Чувши да сам српски официр кафеџије су ми одмах дале на зајам 67 швајцарских франака и обавестиле ме да воз за Цирих полази око 11 часова. Тим возом сам кренуо.

Имао сам карту треће класе. Али, у возу ми је пришао један човек и ступио са мном у разговор. Представио ми се као швајцарски адвокат. Кад сам му испричао свој доживљај, видећи ме онако изнуреног, платио ми је разлику друге класе, увео [ме] у свој купе и дао ми један аспирин. Ја сам легао на седиште и заспао дубоким сном.

Пробудио сам се у једној соби у Цириху. Ту је адвокат из воза известио Србе о мени, те су ме оденули и испратили до Женеве, где сам, услед изнурености, морао да проведем извесно време у санаторијуму.

Кад сам се опоравио пошао сам за Париз и ту сам, као добровољац, распоређен у француску 28. авијонску ескадрилу.

Осврти

УДК: 821.163.41-94(049.32)
COBISS.SR-ID 184069129
DOI број: 10.5937/vig2502245N

Језик рада: српски
Примљен: 15.12.2025.
Прихваћен: 25.12.2025.
Тип рада: осврт

КАРЛОВЧАНИН У ВЕЛИКОМ РАТУ. ОСВРТ НА „РАТНИ ДНЕВНИК 1915–1917” БОГОЉУБА КОНСТАНТИНОВИЋА (ПРИРЕДИО ЖАРКО ДИМИЋ), НОВИ САД – БЕОГРАД, 2022, 180 СТР.

Једна од највидљивијих последица Великог рата, каже један француски историчар (*Christophe Prochasson*), јесте огроман број оних који су се латили пера да искажу и објаве своје искуство. Наравно, то се односи на Француску али, *mutatis mutandis*, сличну појаву налазимо у свакој националној култури озбиљније захваћеној Великим ратом” – истакао је у једном есеју Радослав Петковић. Премда се наведено односило, пре свега, на писање о Великом рату које је уследило по његовом завршетку, свест о томе да се учествује у значајним историјским догађајима и потреба да се остави одређени траг о себи, о ономе што је виђено и доживљено, били су присутни још у току самог светског сукоба. То је за „последницу” имало да је релативно велики број војника, учесника рата, водио дневнике, односно мање или више детаљно, у краћим или дужим временским одсецима, бележио своје – да се послужимо речима једног Солунца, Светозара Алексића – „удешаје и преживљаје”. Нажалост, многи од тих дневника и бележница нису сачувани. Један од јунака сјајне књиге Драгутина Паунића и Милије Ђорђевића „Три силе притисле Србијицу” – Радојица Петровић – о наведеној појави сведочи: „Водио сам дневник: кад сам стигао у Солун свакодневно сам бележио. Син се играо и поцепао – ту је био крај мом ратном дневнику”. Белешке његовог земљака и саборца Тихомира Миљковића имале су сличну судбину. „Донео сам и једну исписану свеску, као неки дневник. По-

губила га деца за стоком. Деца носила за овцама и читала” – наводи овај ратник из Азање. Наспрам наведених случајева налазе се оне дневничке белешке које су – захваљујући бризи потомака, надлежних архивских установа или пак пуком игром случаја – успеле да избегну такву судбину. Захваљујући прегалаштву ентузијаста, неки од тих сачуваних дневника су – читав век после времена у коме су настали – дочекали да први пут буду објављени.

Један од таквих дневника је онај који је Карловчанин Богољуб Константиновић (1877–1950) водио средином Великог рата – од јуна 1915. до јуна 1917. године. Бележница Б. Константиновића је – заједно са осталим документима из „породичне архиве” (документи, писма, разгледнице, грађевински пројекти, „фотографске стаклене плоче”) – нађена на тавану куће Стевана Константиновића захваљујући његовој супрузи Јелени, која је о постојању тог материјала обавестила Жарка Димића. Према његовом сведочењу, сав тај материјал био је „прекривен слојевима голубијег измета и прашином”, а сам дневник налазио се у „доста лошем стању”. Мало је, дакле, недостајало да дневничке белешке Б. Константиновића понове судбину поменутих загубљених и уништених дневника. Благодарећи историчару и књижевнику Ж. Димићу наведено сведочанство је на стручан начин припремљено за објављивање и – уз одговарајуће прилоге, коментаре и уводне напомене – предано на увид научној и широј јавности. Појаву ове књиге можемо посматрати у контексту обновљеног интересовања за период Великог рата, до чега је дошло поводом стогодишњице од првог светског сукоба. У вези са тим, током претходне деценије објављен је низ научних чланака, монографија, синтеза, одржани су бројни научни скупови, штампана репринт издања значајних књига, публиковани су зборници докумената, мемоари и дневници учесника. Све је то видно проширило границе научног знања о ономе кроз шта је српски народ прошао током овог великог ратног сукоба, који је умногоме обликовао читав 20. век и покренуо процесе чије се последице и данас осећају.

*

Ратни дневник Б. Константиновића објављен је у едицији „Србија 1914–1918”, заједничком издавачком подухвату Прометеја и Радио-телевизије Србије. Од 2014. године до данас овом значајном едицијом обухваћен је троцифрен(!) број важних наслова. Попут осталих књига из ове едиције, и *Ратни дневник 1915–1917* одликују одлична техничка припрема, тврд повез и препознатљиво дизајнира-

не корице. Као читаоци, поздрављамо одлуку издавача да се уместо енднота у новијим издањима едиције пређе на фусноте. Структуру књиге чине уводне напомене Ж. Димића под насловом „Ратни дневник (бележница) карловачког Србина – аустроугарског војника Богољуба Константиновића (1915–1917)” (стр. 5–11); за њима следи текст дневника (стр. 15–87), а потом је – практично у форми прилога – дат „Оригинални изглед ратног дневника Богољуба Константиновића” (стр. 89–175); књига је засвођена биографском „белешком о приређивачу” (стр. 177–180). Осим факсимила оригинала ратног дневника Б. Константиновића, садржај књиге обогаћен је са 29 различитих фотографских прилога. У питању су слике Б. Константиновића (стр. 4, 8) и чланова његове породице (стр. 7, 9, 10, 11, 12–13, 18, 40, 68), потом Карловчана који се помињу у дневнику (стр. 16, 39, 57, 67), Ратничког гробља у Сремским Карловцима (стр. 73), те низ фотографија Нађварада (Великог Варадина), односно Орадее, у којој се – највећим делом – одвијала „радња” дневника (стр. 20, 23, 27, 30, 31, 36). У форми прилога дати су и документи чланова породице Константиновић (стр. 58), једна од дописница коју је Богољуб упутио брату Глигорију (стр. 25), џепни календар у коме су војници водили дневнике (стр. 14), насловна страна књиге (стр. 83) и огласи из новина (стр. 84) које Б. Константиновић помиње у дневнику, као и његови цртежи (стр. 84, 86).

*

Како би садржај дневника сместио у одговарајући контекст, Ж. Димић се у уводном поглављу осврнуо на Сремске Карловце и Карловчане у Великом рату, као и на однос аустроугарских власти према Србима. „И поред тога што су били држављани [Аустроугарске] они су трпели огромна мучења, шиканирања, затварање у логоре, као што је Арад, убијање под разним оптужбама у својим местима где су живели, а посебна стратишта била су на фронтима у Галицији, Италији и према Србији. Разне су и чудне људске судбине ових Срба, аустроугарских војника. Једна од таквих је и судбина Карловчанина Богољуба Константиновића. Ипак, не смемо заборавити да је један број Карловчана ступио у добровољачке јединице српске војске током боравка на фронту према Русији где су доспевали углавном дезертерством или заробљавањем, односно након предаје руској армији” – истиче у вези са наведеним Ж. Димић. Приређивач, даље, у уводном поглављу говори о проналажењу Богољубовог дневника и „породичне архиве” Константиновића, за које наводи да су „једна од познатијих и угледнијих карловачких породица”, из које је потекло

више свештеника и трговаца. Кроз основне податке о животу и раду Б. Константиновића (стр. 7–9), Ж. Димић нам приближава личност аутора дневника, на основу чега можемо боље да разумемо како садржај објављеног сведочанства, тако и одређене уписе који се не односе само на општа дешавања. Имајући, на пример, у виду да је отац Б. Константиновића био свештеник, постаје нам јасније зашто – као интернирац – недељом и празницима није радио, као и његови релативно чести уписи о похађању богослужења и причешћивању. Ако узмемо у обзир да се школовао на Вишој техничкој школи у Бечу, да се бавио проналазаштвом и настојао да патентира своје изуме, јасно нам је зашто у возу са немачким војницима заповеда разговор о „немачким железницама”. Ако уз склоност ка техници имамо у виду и његов таленат за цртање и израду „грађевинских нацрта за куће и качаре”, схватамо зашто у његовој бележници „срећемо” цртеже појединих машина или податке о „уљаним воденим бојама”.

На крају уводног поглавља Ж. Димић изнео је основне податке о дневнику, за који наводи да је „један хронолошки записник” у коме је Б. Константиновић бележио оне ствари које је „сматрао значајним догађајима из своје војничке свакодневице”. Димензије бележнице су 10,5 пута 16,5 центиметара, и – како из приложеног „оригиналног изгледа ратног дневника” видимо – у њој се налазе 83 исписане стране (стр. 91–95, 97–165, 167–175). Интересантно је поменути да се на једној војничкој фотографији Б. Константиновића из Нађварада у џепу на војничкој блузи назире ова бележница, заједно са пенкалом којим су писане белешке (стр. 4). Када је о хронолошким границама дневника реч, њиме је обухваћен период од 24. јуна 1915. до 1. јула 1917. године. Током наведеног периода од 24 месеца и неких недељу дана, уписи нису равномерно распоређени. Најдетаљније је покривен почетни период од 24. јуна 1915. до 30. јануара 1916, када су уписи практично свакодневно уношени у бележницу. На почетку тог периода Б. Константиновић је, по свему судећи, интернирац у „Ивањецу”/„Ивањцу” код Вараждина (вероватно је реч о Иванецу). Током тог периода (24. јун – 11. август 1915) уписи су кратки и не заузимају много простора (стр. 15–17). Пошто је 8. августа „позван за облачење”, односно на регрутацију, наредних неколико дана провео је на релацији Загреб – Вуковар – Сремски Карловци (стр. 17–18). Од 15. до 23. августа 1915. био је на „вежбама”, односно краћој обуци у Вуковару (стр. 18–20), а потом је уследио дужи боравак у Нађвараду (24. августа 1915 – 10. јануара 1916). Четири и по месеца које је као аустроугарски војник провео у Нађвараду (данашња Орадеа у Руму-

нији) представљају централни, највећи и најзначајнији део дневника (стр. 20–66). Када је у јануару 1916. био отпуштен из „војништва“ допутовао је у Сремске Карловце, у којима је боравио до краја 1916. и током прве половине 1917, када се завршава дневник (стр. 66–73). У првом периоду по доласку у Карловце је, вероватно по инерцији, још неко време (до краја јануара 1916) мање-више редовно бележио догађаје (стр. 66–69), а потом су уписи постајали све ређи и нотирао је само важније ствари. Од почетка фебруара 1916. до почетка јула 1917. унето је свега 37, махом краћих уписа (стр. 69–73). Осим дневничких белешки водио је и детаљан „трошковник“ (стр. 74–82), а у бележницу је уписивао и различите краће уписе (стр. 83–87).

Од „формалних“ одлика дневника, чињеница да је вођен ћирилицом такође заслужује да буде истакнута, због тога што се као једно од националних обележја српског народа током Првог светског рата нашла на удару аустроугарских власти (предисторија забране ћирилице у Дунавској монархији може се пратити од 18. века и Марије Терезије). Дневник јесте био лична ствар, али у времену опште антисрпске хистерије – која је у Црно-жутој монархији прерасла у државни терор над Србима – различите, наоко ситне ствари могле су да изазову подозрење власти (погледати, на пример, сумњичење старешина у вези са разговором који је Б. Константиновић водио са свештеником – стр. 32). Употреба ћирилице – препознатљивог знака и симбола српског народа – у околностима опште србофобије, мржње која је у аустријској и мађарској јавности постојала према Србима, уопште није била пожељна. (Примера ради, један други Сремац, управник Казненог завода у Сремској Митровици др Милан Костић, током Првог светског рата водио је дневник латиницом.) Немамо довољно података да бисмо о томе говорили као о чину личног отпора, али је извесно да је Б. Константиновић, као неко ко се годинама школовао у Бечу, без икаквих тешкоћа могао да води дневник латиницом, што је у наведеним околностима (нарочито у периоду док је као војник боравио у Нађвараду) свакако било доста опортунитета.

*

Када је о садржају дневника реч, Ж. Димић истиче да он „не доноси, као што би читалац очекивао, директне ратне извештаје са фронта, о биткама, мртвим, рањеним и страдањима већ носи причу једног Србина, аустроугарског војника, који је тада имао око 38 година и који је очито пратио вести са фронта из аустроугарских извора”. Осврнувши се на још неке ствари о којима дневник сведочи (догађаји из свакодневице једног војника, шиканирања и невоље

кроз које је пролазио, кретање цена хране током рата...), Ж. Димић је напоменуо да он представља један „занимљив детаљ у разумевању статуса и става једног Србина, грађанина, Монархије и војника исте која до истребљења ратује против његовог српског народа”. „Овај феномен, нажалост, до данас није историјски и социолошки истражен и нека овај рад служи као један мали прилог за будуће истраживаче ове теме” – додаје приређивач.

На самом крају уводног поглавља Ж. Димић истиче да се не сме губити из вида „како је, и у ком садржају” Б. Константиновић „записивао и описивао догађаје око себе с обзиром да [су] се ове његове бележнице/дневника у сваком тренутку могле дочепати, и у њега имати увид, аустроугарске војне власти те је врло лако могао бити оптужен за шпијунажу и велеиздају ако им се ту нешто не би допало”. Пречански Срби су током Првог светског рата морали да се држе кетмански. Они су, како наводи Трива Милитар, „ћутали и трпели”, али нису „клонули”, нити „изгубили веру и наду у бољи обрт ратне среће у нашу корист”. Исказивали су лојалност Двојној монархији и одазивали се својим „грађанским и домољубивим дужностима”, али су „врло вешто и лепо знали да се извлаче одасвуд”. Они су се, дакле, попут Б. Константиновића, одазивали позиву „за облачење” и у војсци полагали заклетву (стр. 21), али су на све могуће начине – као Б. Константиновић – настојали и успевали да буду „из војништва отпуштени” (стр. 68). Без обзира на то шта је интимно мислио и проживљавао, Б. Константиновић на страницама своје бележнице није могао да дâ одушка својим осећањима. Такав контекст и наведену „двојност” не смемо губити из вида када читамо дневник, а нарочито онај (већи) део који је настао током периода који је овај Карловчанин као војник провео у Нађвараду.

Поменуто околност утицала је на то да је Б. Константиновић у случају одређених личних, свакодневних ствари, попут сусрета које је у Нађвараду имао са сународницима, углавном суграђанима из Сремских Карловаца, само нотирао, али није бележио оно о чему су разговарали. Међутим, управо такви разговори имали су изузетан, вишеструки значај. С једне стране, пречански Срби су током таквих сусрета храбрили једни друге. Како сведоче савременици: „Наши људи, ма где се састали, у свакој прилици и на сваком месту, стално су уливали један другом поуздање”. С друге стране, на тај начин шириле су се вести међу Србима, који нису веровали, како наводи Т. Милитар, „ни аустроугарским ни немачким званичним и незваничним саопштењима са ратишта”. Иако су пратили писање штампе, за њих

је велику важност имао „телефон без жица“ тј. усмено преношење вести“. Српска „тајна обавештајна служба“ ревносно је радила током рата и „вести са фронтова“ су се „невероватном брзином разносиле“. Било је при томе и различитог „претеривања и преувеличавања“, али, како сведочи Т. Милитар, „главно је да су се додавале и шириле и војне, и ратне, и политичке, и разне друге вести и говоркања“. Док је као регрут боравио у Нађвараду, Б. Константиновић ретко бележи такве вести – 4. новембра 1915, наводи да је „по приватној вести“ сазнао да су „Бугари потучени од Француза“, а две недеље касније записује да је „чуо да је Румунија прекључе [...] објавила рат“. Тек по повратку у Карловце почиње нешто слободније – али поново без коментара(!) – да бележи информације које су тим путем стизале до њега („Дознам да је ...“; „Приповеда се да ...“; „Раширени по Карловци глас ...“; „Са инђијског вашара причају да ...“). Нека од „сазнања“ која су тим путем до њега стизала била су, очигледно, нетачна. Тако, на пример, 14. јануара 1916. бележи: „Срби отели Приштину и дошли до Ниша“.

Упркос (оправданој) сумњи пречанских Срба у веродостојност информација које су потицале из аустроугарске штампе, Б. Константиновић је – када је о догађајима од ширег значаја реч – пре свега преносио, односно дословно преписивао вести из новина. Бележио је, дакле, догађаје, али није их коментарисао, нити износио сопствени став и мишљење о ономе што се дешавало. Штета је што после рата, ослањајући се на дневничке белешке, у форми сећања није изложио проживљено. Тада је, у другачијим политичким околностима, било могуће исказати све оно што током рата није могло да се стави на папир. Да ли због тога што је сматрао да његово ратно искуство „из позадине“ нема шири значај, или због мањка времена и/или мотива услед окупираности својим патентима и изумима, тек Б. Константиновић се после рата није подухватио писања мемоара. Пошто у дневнику не износи сопствене ставове и осећања, њих морамо – и донекле можемо – да тражимо, одгонетамо и наслућујемо између написаних редова. Да би тај „посао“ био успешнији, потребно је ослонити се на „општа“ сазнања из историографске и друге литературе, која нам помажу да потпуније сагледамо „атмосферу времена“ и разумемо искуство и различите ствари из живота једног пречанског Србина током Великог рата. У том смислу нарочито је корисна књига *Из позадине. Записци из Светског рата* поменутог Тривуна Триве Милитара, коју најтоплије препоручујемо за упоредо читање са „Ратним дневником“ Богољуба Константиновића. Све оно што је Б. Константиновић морао да прећу-

ти у дневнику, Т. Милитар је током међуратног периода пажљиво записивао, оставивши притом вредно сведочанство о „стању духа”, држању и животу пречанских Срба у, како је наводио, „нашој Војводини” током „Великог светског рата”.

*

Уз вођење дневника ћирилицом, и околност да је потицао из свештеничке породице посредно нам може нешто рећи о националној (само)свести Б. Константиновића. Не само отац Никола, већ и Богољубов(!) стриц Василије и брат Глигорије били су свештеници. Како савременици сведоче, српски „попови” били су „ватрени родољуби”. Због националног рада изазивали су нарочито подозрење аустроугарских власти и претрпели систематски прогон током Великог рата. (Поменули смо већ да је Б. Константиновић после једног разговора са српским свештеником морао да одговара на питања о томе због чега је и о чему са њим разговарао.) Према истраживањима Радмиле Радић и Момчила Исића чак 51% српских свештеника и монаха претрпело је током Првог светског рата директне последице рата (убијени, интернирани, узимани за таоце, затварани, избегли...). Свештеници и монаси из Срема налазили су се под нарочитом лупом власти и били су међу онима који су најизразитије били погођени репресивним мерама Аустроугарске. Они су били убијани, малтретирани, „шамарани”, „кундачени”, „бијени”, „пљувани”, исмевани, вређани, изложени „сталном шиканирању” и понижењима; велики број свештеника је интерниран, а у појединим сремским манастирима (Кувеждин, Фенек) била су ухапшена читава братства. Само до краја августа 1914. било је ухапшено, а потом интернирано, 18 монаха и 50 свештеника из Срема. Осим тога оскрнављен је, спаљен, срушен и пострадао низ цркава и манастира у Срему. Према усменим сведочанствима која је током међуратног периода прикупио и објавио Тоша Искруљев (*Распеће српског народа у Срему 1914. године и Маџари*), војници царевине која је имала амбицију да шири „праву културу” и врши „цивилизаторску мисију” ван својих граница, на територији Двојне монархије, у Срему, спаљивали су живе свештенике (Бошка Момировића у Брестачи) и храмове (манастир Фенек) током Првог светског рата.

Заправо, већ и сама околност што је Б. Константиновић потицао из Срема и Сремских Карловаца могла би нешто да каже о његовој националној самосвести. Свесни ограничења које једна оваква генерализација носи са собом, истичемо да је становништво Срема одликовало, како наводи Јован Цвијић, „жарко родољубље”. Био је

то крај у коме је – због близине Србије, околности да се у њему налазило седиште Карловачке митрополије и низ манастира, те дуже традиције српских школских установа на том простору – национална свест била изражена. Упркос свим репресивним мерама и терору коме је становништво тог краја било изложено (када је о територији Аустроугарске реч, Срби са подручја Срема су, уз сународнике из Босне и Херцеговине, највише настрадали у Великом рату), ништа није могло да поколеба „сремачки пркос”. Сетимо се анегдоте како је 1915. године у Иригу председник општине Паја Стојшић на прослави „рођендана цара и краља Франца Јозефа” честитао исти „Његовом Величанству, краљу Србије, Петру Првом Карађорђевићу”. И ако се на тој прослави и није десило баш све онако како Борислав Михајловић наводи у *Аутобиографији – о другима*, та прича садржи у себи – како је Михиз приметио – „саму суштину осећања српског пречанског света”, самим тим и Сремаца, „у Првом светском рату”. У том и таквом Срему Карловци су „били на гласу као место нарочито одушевљено за уједињење са Србијом” (Т. Искруљев). Осим различитих „појединачних” репресивних мера којима је становништво Сремских Карловаца, као „опасног бунтовног места”, било изложено, у једном тренутку, 12. септембра 1914, целокупно(!) српско становништво је, „уз велике патње и злостављања”, било „евакуисано” и „ресељено по јужној Угарској”. Иначе, том приликом је у Карловцима остављено „80 католика ’да чувају град’ и хране стоку”. Они су, међутим, „харали и пљачкали српске куће”. „По повратку Срби су налазили опљачкане ствари код комшија, ’чувара’ католика, а ако су их тужили, не само да нису добили ствари назад, него су још затварани и слани у интернацију” – жалили су се после рата Карловчани на једну у низу претрпљених неправди.

О односу Б. Константиновића према Црно-жутој монархији (и њеној војсци) посредно би могли да сведоче и они записи из дневника који говоре о његовој непослушности (стр. 22–23, 31–32, 37, 57). „Сремачки пркос” или пак личне карактерне црте, тек Б. Константиновић је знао да се пожали на однос старешина према војницима („због ћушања момака”), да се споречка, па и посвађа са њима. Официри и подофицири сматрали су да се он „противи војним заповестима”, па је током боравка у Нађвараду био затваран у самицу, прећено му је озбиљнијим казнама, попут двосатног вешања, односно „привеза” за стуб, а једном приликом добио је и батине. У вези са тим он у дневнику бележи: „’Zugsfiger’ [’водник’] Weber [Вебер] двапут ме оборио на земљу ногама ме ударао, са речима ’ти свињо ождерана нећеш

да требиш кромпир на Marodevisite.” Још једна од карактеристичних епизода је она када се, условно речено, побунио због стања у коме су се налазиле његове ципеле. „Изјутра Орловић све vergaterovao, па приметио што нисам очистио ципеле. Рекох да нећу што нису читаве. Кад морам трпити блато у ципели нећу ни да чистим. Почео ме гурати са ‘марш на рапорт’. – Молим учтивије понашање. Ја ћу ићи јер се не бојим рапорта. Позове ме у канцеларију, покаже ме другима, али кад рекох да такве ципеле ни грабанцијаши [неуредни људи] не носе, рекао да одем и [да му донесу] ципеле” – прибележио је Б. Константиновић 15. децембра 1915.

*

Још једна чињеница која говори о односу Б. Константиновића према Двојној монархији и рату који је водила представља његова тежња да се ослободи војничке обавезе. О том питању се у дневнику уопште директно не говори, али на основу онога што можемо прочитати „између редова” долазимо до таквог закључка. Осим дневника, у коме налазимо довољно разлога за сумњу по том питању, на то нас упућују и општа сазнања о начину на који су се пречански Срби – „симуланти” и „забушанти” – током Првог светског рата држали на том плану. Коментаришући наведену појаву Т. Милитар истиче да су „наши [...] врло вешто знали да се извлаче”: „Симулирале су се све могуће болести. Неки су мазали руке и ноге некаквом течношћу, те су им ове отицале; неки су, опет, одједном оћоравили; неки постали кљастии; туберкулозних и оболелих на срцу или другим унутарњим болестима било је на сваком кораку, у великом броју.” (Данас са симпатијом и осмехом можемо да читамо о оним Србима „тешким” болесницима који су стално ходали са штакама, црним наочарима, или били ‘потпуно’ глуви, кљастии, ћопави, нервно и умно оболели” о којима Т. Милитар пише. Међутим, треба рећи да је негативна страна ове појаве била та што су појединци, у настојању да избегну одлазак на фронт, озбиљније нарушили здравље. Забележени су, на пример, случајеви сакаћења и убризгавања масне соде у руке или ноге, што је знало да изазове трајне проблеме са здрављем, па чак и смрт.) Уз помоћ „симулирања” и/или новца Срби су успевали да „зајазе незаситу коруптивну хидру војних и цивилних власти” Аустроугарске. „Слаба плата чиновника и општа невоља ‘омекшале’ су чиновничка срца, повећали им ‘увиђавност’ и улили ‘хуману обзирност’ према нашим” – објашњава Т. Милитар.

Објективно посматрано, Б. Константиновић је имао добру „основу” за такав подухват. Судећи према записима из дневника, он је

заиста имао одређене проблеме са здрављем. Користио је „појас за брук“, жалио се на „реому у ногама“, односно „ревматизам“, а најозбиљније проблеме имао је са плућима, на основу којих је и успео да се извуче из војске. У вези са тим бележи да су га старешине „нагрђивале“ због тога што није могао да трчи „као остали“. Он овако описује своје тегобе: „Од прекључе промукао и цело ме тело боле. Због тога што сам морао трчати, па се у трчању задувам, а пошто је ладно и кишовито време, у трчању задувам се па ми грло и прса назебу“. Из дневника видимо да се током боравка у Нађвараду Б. Константиновић често пријављивао за лекарски преглед, да је један део времена провео у болници, а понекад је добијао „лаку службу“, односно био „ослобођен службе“ на неколико дана. Списак здравствених проблема на који се жалио био је подужи. Осим на промуклост, назеб и околност да га „сво [...] тело боли“, наводио је и поменуто „реому“, као и главобољу и грозницу. На једном прегледу жалио би се на „пролив“, а на другом се пак „потужио [...] лекару“ да је „затворен“. У склопу низа здравствених тегоба на које се из дана у дан жалио, поједине жалбе, нарочито у контексту тешких ратних прилика и несташице хране, делују комично: „Потужио се доктору да ме супа пече у устима“. (Није чудо што је Аустроугарска пропала када су њени војници износили такве примедбе.) С обзиром на његов здравствени билтен, држање и сталне жалбе јасно је што су му се старешине и лекари подругљиво обраћали са „чико“ и говорили му да је „прави маторац“, а понекад и погрдно: „свиња матора“.

Упркос поменутих жалбама на здравствено стање, низ података из дневника говори у прилог томе да ти проблеми и нису били тако озбиљни, односно да је Б. Константиновић у одређеним приликама „симулирао“. Пре свега, у пар наврата је после прегледа или боравка у болници установљено да је „способан“. Осим тога, карактеристичан је и низ реакција старешина и лекара на његове жалбе. „Ви се опет пријављујете, срам вас било“ – прокоментарисао је једном приликом надређени официр. Дешавало се и да му старешине припрете („запамтићеш већ. Ја ћу теби већ показати“) приликом пријављивања за преглед, ако се испостави да му није ништа. Било је и дана када су одбијали да га прибележе за преглед. Да такво понашање није било сасвим без основа, говоре и коментари доктора. „Лекар ми рекао да ћу затворен бити ако се други пут пријавим“ – бележи Б. Константиновић после једног прегледа. После другог пак наводи: „Нагрдио ме и рекао да нема ништа“. Међутим, све то није сметало Б. Константиновићу да настави да се пријављује за прегледе и износи своје

„тегобе”. Упорношћу је дошао до тога да је после четрдесетак дана боравка у Нађвараду један од лекара приликом прегледа осталима – како бележи Б. Константиновић – „рекао да ме одавно знаде и да дуго болујем”. Читајући дневник стичемо утисак да су се после неког времена и старешине („ал то ће бити срећа да те отпусте, барем нећемо се с тобом гњавити”) и лекари („то не бих смео да одобрим, али ипак”) „уморили” од његових „бољки”. Да ли је, осим „симулирања”, било и подмићивања, можемо само да претпостављамо. Тешко је поверовати да су старешине и лекари тек тако променили однос према њему. Утолико пре ако имамо у виду његово конфликтно понашање. Симптоматично је да се дан по доношењу одлуке о упућивању кући састао са „стражмештром Цајзлом” и да му се – саопштивши „какав је успјех јучер био” – захвалио (на чему?). Из дневника видимо и да се претходно у пар наврата у децембру 1915. састајао са „правником Гајиновим”. Баш негде у то време, средином децембра 1915, испоставило се и да један од старешина познаје његовог брата Спасоја, а из дневника видимо да је породица била спремна да предузме одређене кораке како би олакшала Богољубов положај.

После нешто више од четири месеца боравка у Нађвараду Б. Константиновић је дошао до жељеног циља. Почетком јануара 1916. лекари су – због „јаке упале плућа” – констатовали: „Не може се очекивати побољшање у року једне године – кући”. Због наведене дијагнозе и препоруке је „супровитиран [стављен на посматрање] на годину дана” и упућен у Сремске Карловце. Да његово здравствено стање није било баш онако тешко како би се на основу наведеног дало закључити, говоре записи о употреби алкохола. Једном приликом када је ишао у болницу на преглед свратио је у „један дућан” где је попио „ракију једну”. Истог дана када су му доктори саопштили да има „јаку упалу плућа” свратио је у „гостиону” где је „попио чашу пива”. Ако једно пиће још и није „страшно”, свега неколико дана пошто му је саопштена наведена дијагноза („тренутно јака упала плућа”) у дневнику наилазимо на епизоду тешког пијанства: „Остао у бирцузу. Око 10 сати дођу два Руса па ме са још једним изљубе и оду. Око подне повраћао, па ме друг одвео у други бирцуз да пиво пијем, пошто сам опет повраћао. [...] Скинем само ципеле, па легнем. Лежао до сутра у подне.” (Претпостављамо не због „јаке упале плућа”). Иначе, од када је ослобођен војне службе, у јануару 1916, па све до краја дневника, односно до средине 1917. године, у његовој бележници не наилазимо на податке о било каквим здравственим проблемима. Аустроугарске власти су, наравно, биле свесне околности да су многи на сумњив на-

чин успевали да се ослободе војске. Из дневника Б. Константиновића видимо да су му званичници у Сремским Карловцима, пошто је био отпуштен из „војништва“, скренули пажњу: „Сад идите, али да се не вучете по биртијама, да пијанчите, јер ако вас само једаред видим у бирцузу одмах ћу вас дати затворити.“ (Да ли је болесном човеку, са „јаком упалом плућа“, заиста потребно напомињати да не „пијанчи“?) Крајем октобра 1916. Б. Константиновић бележи да је „жупанијски тајник из Вуковара“ Драгутин Павлинић испитивао „интернире“ о томе „како су пуштени и ко им је правио молбу“.

*

У низу посредних сведочанстава о погледима и ономе што је интимно проживљавао Б. Константиновић, простор који је у дневнику посветио „тројној офанзиви“ Централних сила на Србију представља најупечатљивији показатељ његових националних осећања. Прва назнака о предстојећој офанзиви прибележена је у дневник 30. септембра 1915. Тада је штапски наредник Шмидер током вежбе поменио да се „очекује пад 'Цариграда или Aust[rija]' – да уђе у Србију и да је на граници преко милион војске, али се од ње никаква информација добити не може у каквом положају и где се налазе“. Неколико дана касније, 3. октобра, Б. Константиновић бележи да је пуковник издао наређење да „марш компанија сутра у 6 сати изјутра у Срем одлази и да је заповеђено свим компанијама 70 R[regimente – пука] које у ватру одлазе, да у Срем иду“. Од 26. октобра 1915. почиње мање или више детаљно да преноси писање штампе у вези са офанзивом Централних сила. Околност да се од краја октобра до почетка децембра налазио у болници омогућила му је да помно прати и записује писање штампе у том периоду. Детаљно је бележио кретања на фронту, податке о заробљеним српским војницима, заплењеном наоружању и различите вести. Лако се може уочити да је писање аустроугарске и немачке штампе у том периоду било прожето пропагандним тврдњама и нетачним информацијама. На пример, извештавано је да је у Србији владало „врло велико огорчење против краља Петра и Пашића“ (стр. 43); јавност је обавештавана о погибији Милана Прибићевића (стр. 46–47) и неуспешном покушају атентата „једног српског мајора“ на Николу Пашића (стр. 49).

Питање „тројне офанзиве“ доминира дневником у периоду од краја октобра до почетка децембра 1915. године (стр. 37–56). Б. Константиновић се, потом, краће осврће на њега крајем децембра (стр. 61–62), а и почетком 1916, по доласку у Карловце, бележи поједине ствари које је чуо или уочио (стр. 68, 69, 70). Последњи упис који

се односи на офанзиву Централних сила датиран је са 18. мартom 1916. и гласи: „Од недеље, 12. III непрестано жељезница Црвеног крста носи од доле рањене војске и трен непрестано горе пролази“. С обзиром на број страница који је посвећен „тројној инвазији“, можемо рећи да се велики део дневника односи на то питање. Заправо, током двогодишњег периода у коме је вођен дневник ниједном другом питању није посвећена ни приближно толика пажња. Иако Б. Константиновић не наводи сопствене ставове и осећања, на основу простора који је у дневнику посветио тој тематици и напетој, концентрисаној пажњи са којом је пратио догађаје јасно је колико је тешко преживљавао те тренутке. За пречанске Србе то су били, како сведоче савременици, „тешки дани, најтежи за све време Светског рата“. „Наш бол и очај били су неизмерни“; „Наши душевни јади били су у те дане тешки и претешки“ – наводи Т. Милитар, додајући да упоркос свему нису „духом клонули“.

Б. Константиновић је у дневнику бележио још неке ствари у вези са Србијом. Тако је, на пример, 15/28. маја 1917. записао: „Жељезница од 15 вагона поред Карловаца прошла горе са интернираним Србијанцима“. У вези са офанзивом Централних сила на Србију, бележио је и вести са „црногорског ратишта“. Из разумљивих разлога, Б. Константиновића је дотицало и оно што се дешавало са његовим земљацима, Србима из Срема, па у дневнику срећемо и различите уписе о њима. Тако крајем октобра и почетком новембра 1915. бележи податке о суђењу и пресуди карловачком професору Милану Недељковићу. Иако је „одлучно порицао оптужбу“, он је у Загребу осуђен на „10 месеци тешке тамнице пооштрене сваки месец једним самотним затвором“, због тога што је – наводно – „на предавању јуна и јула 1914. говорио о пропасти Аустро-угарске“ (стр. 38–39). Касније, 1. јула 1917, нотира да је „дошао проф. Недељковић натраг из затвора у Карловце“ (стр. 73). Ради потпуније представе о „случају“ професора М. Недељковића, односно о ономе што се догађало са пречанским Србима од лета 1914, напомињемо да је он био ухапшен још на почетку Великог рата и интерниран. (И двојица његових синова, Бошко и „Љуба“, били су интернирани током рата.) На основу датума када је Б. Константиновић прибележио његов повратак видимо да је казна била дужа од поменутих „10 месеци“. У литератури се могу наћи различити подаци о дужини казне на коју је осуђен, а сам М. Недељковић је после рата наводио да је „осуђен и одробовао 15 месеци у Лепоглави“. (Пошто ни наведени период у потпуности не покрива период од када је крајем октобра 1915. осуђен до његовог повратка у

Карловце почетком јула 1917, можемо рећи да је он био један од оних угледних Срба које су аустроугарске власти током Првог светског рата вукле – како је наводио Т. Милитар – „од једног суда до другог, из једне интернације у другу”. Говорећи о начину на који је осуђен, Милан Недељковић је наводио да је шеф полиције у Сремским Карловцима Артур Валка – „затвором и претњама” – приморао неколико „гимназисти” да сведоче против њега у „велеиздајничкој парници”.

О репресивним мерама према Карловачким Србима сведоче још неки уписи из дневника. На пример, 23. октобра 1916. Б. Константиновић бележи да је претходног дана „дошао Др. Николића син са робије као невин”, додајући: „У полицији га затворили. Не пуштају га кући”. У питању је био Васа, најмлађи син адвоката др Косте Николића. Његова два старија брата стрељана су 1914. године, а он, као малолетник – тада петнаестогодишњак – није могао да буде осуђен на смрт, већ је добио казну од 15 година робије. Кривица му се састојала у томе што је „у Попинцима српској војсци дао хлеба и кафе”. Служио је казну у Лепоглави, где је оболео од туберкулозе. Да ли због нарушеног здравља или, као што наводи Б. Константиновић, „као невин”, у октобру 1916. он је ослобођен. Међутим, здравље му је у толикој мери било нарушено да је наредне, 1917. године умро. Из наведене перспективе посматрано, држање полиције у Сремским Карловцима према малолетном и тешко болесном лицу изгледа још непримереније. Прибележивши трагедију породице Николић, која је током рата изгубила сва три сина, Тоша Искруљев додаје: „Можемо замислити како је родитељима било. Отац им Коста пресвисне и умре од бола душевног за децом”. У дневнику Б. Константиновића наилазимо на још неке податке који говоре о држању Црно-жуте монархије према пречанским Србима. На пример, упис од 27. јануара 1916. на упечатљив начин сведочи о односу аустроугарских власти према српском духовном и националном наслеђу: „Свештеницима заповеђено да се у цркви ни једна светосавска песма ни молитва споменути не сме”. Нешто касније, крајем фебруара 1916. Богољуб је прибележио да власти „огласом опомињу регруте на заклетву” и прете „преким судом” због тога што се Срби из појединих насеља „противе позиву”. Што се тиче сила Антанте, савезница Србије у Великом рату, Б. Константиновић повремено бележи податке о Француској и Енглеској, али на основу релативно честих уписа у вези са Русијом и Русима може се наслутити у коју велику, савезничку силу је – као и остали Срби пречани – полагао наде.

Већ из до сада поменутог видели смо неке од основних догађаја о којима сведочи дневник Б. Константиновића. Ради потпуније представе о његовом садржају треба истаћи да се у њему налази и читав низ записа који говоре о општим приликама, околностима у Аустроугарској. Нека од тих сведочанстава су мање или више детаљно пренета из штампе, о другима је пак сазнавао усменим путем или је, као сведок, бележио нешто што – посматрано у одређеном контексту – има шири значај. Из записа прибележених у новембру 1915, на пример, видимо да је у том периоду дошло до јачања цензуре како у Аустроугарској, тако и у Немачкој. У Двојној монархији било је „забрањено издавање листа 'Hrvatski Pokret'“, уз образложење да се „његовим садржајима угрожавају интереси ратовања“, а у Немачкој је „обушављен лист немачких социјалних демократа 'Vorwärts'“ Средином новембра 1915. Б. Константиновић је прилично детаљно пренео писање штампе о „трећем ратном зајму“ (стр. 45). Иако је штампа у вези са „ратним зајмом“ писала о подизању „моћи и угледа државе“, већ сама околност да је овај, као и осталих укупно седам зајмова, морао да буде расписан и да је практично инсистирано на његовој обавезности („вршењу ове дужности не би се смио уклонити нити један држављанин“) говори о приликама у којима се налазила Црно-жута монархија. На поменуту околност надовезује се низ уписа из дневника који говоре о недостатку намирница, оскудици, „редукцијама obroka“, погоршању квалитета хлеба, увођењу „сустава карата за крух и брашно у цијелој Угарској“, реквизицијама, односно о постепеном, али сталном, погоршању прилика у вези са „прехрамбеним питањем“ у Аустроугарској (стр. 42, 61, 62, 70, 72–73). Из дневника видимо да нису недостајали само прехрамбени производи већ и производи попут коже и платна, који су били неопходни за израду одеће и обуће. Поменули смо већ „епизоду“ са „квалитетом“ ципела које је носио Б. Константиновић (стр. 57), а да се ту није радило о усамљеном случају говори и то што су петнаестак дана касније, крајем децембра 1915, старешине прегледале „код свију капе, одело, ципеле, па што је нешто ваљало одузимао је да се пошаље за фронту“ (стр. 60).

Као што смо већ поменули, из дневника Б. Константиновића може се видети и однос старешина према војницима. На једном месту у октобру 1915. он бележи како је „платио официр свима момцима ракију и показао момцима игру вијалице“ (стр. 37), али је далеко већи број уписа који сведоче о шиканирању, претњама, исмевању, вређању и малтретирању војника (стр. 22–24, 29, 32, 34, 37). Судећи по уписима из дневника, изгледа да су се на нарочитом удару старешина у Нађвараду налазили Роми. Неких недељу дана по доласку у Нађварад Б.

Константиновић бележи да се „око 4 сата после подне заклао [...] је-дан Циганин из 6. компаније због тираније лајтнантове”. Месец дана касније записује: „Натериван Циганин да једе. Прећено му да га обе-се. Тражили свећу као да ће умрети. Bischof му претио и псовао”. Без обзира на то што су виши официри знали да напомену старешинама да „не сму тући и ћушати војнике”, то се изнова и изнова понављало. У дневнику наилазимо и на податке о страдању аустроугарских вој-ника и великим губицима официра на „руском ратишту” (стр. 27, 31). Осим поменутог уписа о превозу рањеника железницом после „трој-не офанзиве” Централних сила (стр. 70), по доласку у Карловце, 19. јануара 1916, Б. Константиновић бележи: „На Дунаву лађа за лађом проносе војнике и рањене”. На страницама дневника наилазимо на случајеве умирања војника „од 'Bronhialkatarata’”, „срећемо” куvara који је „у обе руке и ноге рањен”, а поједини уписи су посвећени ин-валидима. Крајем новембра 1915. бележи: „Infant [пешадинац] Јова-новић Димитрије – Грк – Митровица, одузете му ноге. Добио потпун отпуст из службе. Синоћ однели га његови познати у куплерај”.

Уз нотирање ратних страха и ситних, свакодневних ствари, у дневнику Б. Константиновић наилазимо и на поједине уписе који могу насмејати читаоца. Осим поменутог случаја са врућом супом на коју се пожалио лекарима јер га је „пекла”, он је у своју бележницу записивао и различите досетке. Примера ради: „Каквог камења има у мору? – Мокрог.” Или: „Каква је длака у коња? – Као у кобиле”. Да ли због данас неуобичајеног облика глагола који је користио, начина на који је распоредио речи у реченици или пак због контраста између представе о Првом светском рату као „судбоносној прекретници” це-лог човечанства и дужности коју је обављао, нама је следећи упис био најсмешнији: „Јуче увече одређен да јутрос 2–4 изјутра будем на стражи да се ко иза барака не осере”. Можда наведени запис звучи мало непримерено, али и такве ствари чиниле су (ратну) свакодне-вицу једног војника.

*

Ратни дневник 1915–1917 Б. Константиновића представља још једно вредно дневничко сведочанство које нам пружа увид у живот „малог” човека током Великог рата. Осим што сведочи о различитим приликама и неприликама којима је „обичан” човек током наведе-ног периода био изложен, дневник из особеног ракурса осветљава ратно искуство пречанских Срба, прилике у Двојној монархији и уопште једно – како су савременици наводили – „бурно време”. Ње-гово објављивање представља непосредни наставак рада Ж. Димића

на осветљавању прошлости Сремских Карловаца и његових становника у Првом светском рату. Бавећи се наведеном темом, Ж. Димић је у монографији *Сремски Карловци у Великом рату 1914–1918* (2015) свеобухватно сагледао историју једног града у Првом светском рату, спуштајући притом истраживачку сонду до нивоа појединца, а то је простор на коме се – како наводи један други пажљиви истраживач историје пречанских Срба Милан Мицић – „осећа со историје и истинска текстура стварног живота”. Приступајући на наведени начин истраживању, Ж. Димић је успео да отргне од заборава и осветли судбине бројних људи, али и да, шире посматрано, кроз приказ онога што се дешавало са појединим Карловчанима и једним местом у Великом рату допринесе бољем сагледавању и разумевању бројних појава у вези са историјом пречанских Срба, односно српског народа у Првом светском рату. Проналажењем дневника Б. Константиновића и његовим стручним приређивањем за штампу настављен је, дакле, ауторов предан труд на истраживању прошлости Сремских Карловаца у Првом светском рату. Шире посматрано, објављивање ове књиге представља продужетак вишедеценијског плодног рада Жарка Димића на истраживању историје „Српског Сиона” и „једног од најважнијих чворишта наше историје” (Предраг Ј. Марковић).

Током година у којима се обележавала стогодишњица Великог рата М. Мицић је приметио да је „историјска судбина делова српског народа у Хабзбуршкој монархији у време Првог светског рата” тема која је „маргинализована и недовољно истражена у српској историографији”. Током претходне деценије направљен је заиста велики искорак на том плану и објављивање *Ратног дневника* Б. Константиновића можемо сагледавати и у том контексту. Остављајући по страни шире студије и низ научних чланака, можемо рећи да је историји Срема и Сремаца у Великом рату – почевши од 2014. године – посвећено више вредних публикација. Осим поменуте монографије Ж. Димића о Сремским Карловцима, међу важније наслове можемо убројати: *На погрешној обали. Пораз трупа Тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године* Милића Милићевића; две коауторске књиге Горана Васина и Ненада Нинковића – *Срем у Првом светском рату. Лојалност и преки суд* и *Срем у Првом светском рату. Страдање Срба*; репринт издање књиге *Распеће српског народа у Срему 1914. године* и *Маџари* Тоше Искрулева; монографију Оливере Делић *Нестали српски ратни заробљеници и интернирани цивили. Сабирни логор у Сремској Митровици (1915–1916)*; књигу *Из мог ратног дневника (1914–1919)* Ирижанина Васе Ешкићевића, коју

је за штампу приредио Слободан Бјелица; књигу *Карловачки гласник 1918–1919*, коју је приредила Гордана Петковић; *Илијину причу* Снежане Алексић. С обзиром на замах који прати изучавање историје српског народа током Великог рата, надамо се да ће се тренд у вези са истраживањем историје Срема наставити и у наредном периоду. Када је о дневницима реч, овом приликом указујемо на необјављене, а изузетно значајне дневничке белешке др Милана Костића, на које је научној јавности пажњу скренула Оливера Делић.

Др Момир Н. Нинковић

Прикази

Марко Б. Милетић, Милош Жикић, *Живот кроз објектив: генерал Миливоје Зечевић (1872–1946)*, Институт за савремену историју, Београд, 2024, 240 стр.

Прошле године, у издању Института за савремену историју, објављена је књига о генералу Миливоју Зечевићу, коју су приредила два млада и талентована историчара са Института – Марко Милетић и Милош Жикић. Како се наводи на уводним странама, иницијатива је потекла од Предрага Стојковића, праунука генерала Зечевића. Почетком 2023. године Стојковић се обратио Институту са жељом да генералову заоставштину уступи на коришћење некој научној институцији. Иако добом млади, као већ искусним војним историчарима приређивачима је поверен задатак да обраде овај материјал.

Књига почиње уводом који у највећој мери представља биографију генерала Зечевића, али и праву студију о школовању и формирању војног кадра у Краљевини Србији. Ко је био генерал Миливоје Зечевић? Фамилија Зечевић води порекло из села Гунцати, поред Кнића. Миливоје је рођен у Београду

21. јуна 1872. године из брака поштара и државног службеника Ивана Зечевића и Елизабете Дроздовске, пореклом Пољацине. Након основне школе и гимназије определио се за војни позив и уписао Нижу школу војне академије у септембру 1890. као питомац 23. класе. По завршетку школовања, 1893, произведен је у потпоручника, чиме почиње каријеру артиљеријског официра. Након кратке службе у Дунавском артиљеријском пуку распоређен је у Ниш, на дужност водника у Моравском артиљеријском пуку. Већ 1898. Зечевић је завршио и Вишу школу војне академије и недуго након тога добио чин капетана 2. класе. Опредељује се за даље усавршавање, па је 1899. године примљен за приправника за ђенералштабну струку. Успешним завршетком ђенералштабног усавршавања крајем 1901. преведен је из артиљерије у ђенералштабну струку. Примерна официрска каријера препоручила га је за позицију ађутанта краља Петра, на којој

је позицији провео две године. Дуготрајни период ратовања, који је почео са Првим балканским ратом, Зечевић је дочекао у чину потпуковника и на положају помоћника начелника штаба Друге армије. За време Другог балканског рата унапређен је у чин пуковника. У Првом светском рату је, између осталих, обављао дужности начелника штаба Прве армије и команданта Тимочке дивизије. За своје деловање од претпостављених је стално добијао одличне оцене. Војвода Мишић је за њега навео да је „необичном преданошћу, брзином и искреношћу обављао све оперативне и друге послове“, а војвода Степановић да је Тимочком дивизијом командовао „врло успешно и поуздано, као свестрано спреман, извежбан и енергичан командант“. Зечевић је након рата наставио официрску каријеру у војсци нове државе. Крајем 1919. поново је постављен на дужност ађутанта краља, а убрзо и унапређен у чин генерала. Марта 1920. године генерал Зечевић почиње политичку каријеру, најпре као помоћник министра војске и морнарице генерала Бранка Јовановића, а од јула 1921. и као министар. Међутим, на тој функцији није се дуго задржао, давши оставку на положај почетком 1922. године.

Након министровања обављао је дужности команданта Дунавске дивизијске области, Команде Београда, а био је и вршилац дужности команданта Треће армијске области у Скопљу. Средином 1927. унапређен је у чин армијског генерала, а октобра 1929. пензионисан. За време војне каријере генерал Зечевић добио је 32 домаћа и страна одликовања.

Након уводне студије следи илустровани део књиге у коме се налази 246 фотографија. Аутори су фотографије поређали тематски у шест целина. У првој целини, која носи назив „Портрети“, налази се 29 портрета генерала Зечевића, почевши од периода када је био питомац Војне академије па до пензионерских дана. Друга, најобимнија целина, садржи фотографије из периода његовог ратовања и носи назив „Ратови за ослобођење и уједињење 1912–1918“. Огромна већина ових фотографија је са Солунског фронта. Трећа целина, „У пратњи регента Александра“, садржи фотографије из периода када је Зечевић био на дужности ађутанта краља (1919–1921). У четвртој целини налазе се фотографије из периода његове послератне службе и највећим делом то су слике са свечаности на којима је присуствовао. Пета целина, „По-

родични и свакодневни живот”, садржи слике њега и његове породице до пензионисања 1929. године. Последњу, шесту целину, аутори су насловили „Пензионерски дани” и, као што сам назив каже, у њој се налазе фотографије генерала Зечевића након одласка у пензију. Значајан део фотографија у овој целини је из Рогашке Слатине, где је генерал редовно проводио летње месеце по одласку у пензију.

Ова фотомонографија заиста је прави образац како би књиге оваквог типа требало да

буду приређиване. Остаје нам нада да је ова књига само једна у низу и да ће потомци и других истакнутих личности српске историје имати довољно свести да заоставштине својих истакнутих предака предају на обраду научним институцијама. Корист од оваквог приступа била би вишеструка, а подсећањем на истакнуте личности истицали би се позитивни примери из наше прошлости.

Др Небојша Стамболија

**Горан Латиновић, *Шеснаеста крајишка
бригада Војске Републике Српске (1992–1995),
Службени гласник Републике Српске, Бања
Лука, 2025, 578 стр.***

У Бањалуци је у септембру 2025. године, у издању Јавне установе „Службени гласник Републике Српске”, објављена књига *Шеснаеста крајишка бригада Војске Републике Српске (1992–1995)* аутора др Горана Латиновића, редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Бањалуци. Ријеч је о првој књизи у оквиру едиције, тј. библиотеке Историја Републике Српске, коју је издавач покренуо овом научном монографијом.

Нова књига Горана Латиновића, чији су рецензенти проф. др Драгиша Д. Васић и доц. др Никола Ожеговић, има 578 страна (са укупно 32 табеле) и штампана је у тиражу од 1.000 примјерака. Књига започиње *Предговором* (стр. 9–12) у којем је аутор објаснио да је наслов ограничио историју Шеснаесте крајишке бригаде на период кад је била јединица Војске Републике Српске, под чијом заставом је провела највећи дио свог ратног пута, али да ће читалац лако уочити да је обухваћен и ратни пе-

риод њене историје док је била јединица Југословенске народне армије. Аутор је дао и осврт на коришћене изворе и литературу. У *Уводу* (стр. 13–16) дао је кратак преглед историје Срба у Босанској Крајини и историје Прве крајишке ударне пролетерске бригаде (1942–1945), чији је чувар ратне заставе и настављач традиције била Шеснаеста пролетерска моторизована бригада Петог корпуса ЈНА у Бањалуци. Том бригадом једно вријеме командовао је и пуковник Небојша Павковић.

Главни дио Латиновићеве књиге носи наслов *Ратни пут Шеснаесте крајишке моторизоване бригаде 1991–1992* (стр. 17–326) и подијељен је на неколико поглавља: *Ратна 1991* (стр. 17–48), *Ратна 1992* (стр. 49–123), *Ратна 1993* (стр. 125–182), *Ратна 1994* (стр. 183–237) и *Ратна 1995* (стр. 239–326). Свако поглавље садржи неколико потпоглавља. На основу разних и бројних извора, а углавном на основу ратног дневника, аутор је

подробно описао ратни пут ове бригаде, који читалац може пратити готово из дана у дан. Посебно поглавље Горан Латинић посветио је ратним губицима Шеснаесте крајишке бригаде, у оквиру којег је дао и списак свих њених ратника који су погинули у борбеним дејствима и који су погинули и умрли ван борбених дејстава (стр. 327–408). Наредна два поглавља имају наслове: *Шеснаеста крајишка моторизована бригада после рата* (стр. 409–423), у којем се аутор бавио њеном историјом након Дејтонског споразума у оквиру процеса реорганизације Војске Републике Српске до њеног укидања, и *Шеснаеста у штампани, филму, пјесмама и памћењу* (стр. 425–462), у којем је аутор сабрао 21 пјесму, било да је ријеч о пјесмама о Шеснаестој, или о пјесмама њених бораца. Такође, о бригади су снимљени један документарни филм и три емисије документарног серијала *Мисија* Радио-телевизије Републике Српске, а у Бањалуци дјелује и један карате клуб који у свом имену чува сјећање на бригаду. Научна монографија садржи још и *Закључак* (стр. 463–470), *Карте* (стр. 471–478), *Фотографије* (стр. 479–511), резиме на руском језику (стр. 513–521), резиме на енглеском језику (стр. 523–530),

списак извора и литературе (стр. 531–536), *Азбучник личних имена* (стр. 537–552), *Азбучник географских појмова* (стр. 553–570) и *Биљешку о аутору* (стр. 571–578).

На основу свега написаног у књизи Горан Латинић је извео веома темељит закључак, из којег ће читалац сазнати да је Шеснаеста пролетерска моторизована бригада Петог корпуса Југословенске народне армије 16. септембра 1991. упућена у одбрану српског народа у Западној Славонији, гдје је права офанзивна дејства започела почетком октобра 1991. године. Бригада је боравила у Западној Славонији нешто дуже од девет и по мјесеци, тј. од средине септембра 1991. до почетка јула 1992, с тим да су борбена дејства против хрватских снага била посебно изражена током октобра 1991. године. Шеснаеста је ослободила значајну територију у Западној Славонији, да би ширење југословенског рата на Босну и Херцеговину у прољеће 1992, услед агресивног дјеловања хрватско-муслиманске коалиције, довело до стварања Војске Републике Српске и нове мобилизације која је ојачала бригаду.

Учешће Шеснаесте крајишке моторизоване бригаде Првог крајишког корпуса Војске Репу-

блике Српске у бици за посавски Коридор у јуну 1992, а затим и у наставку борби за ослобођење Посавине, укључујући и битку за Босански Брод октобра 1992, потврдило је њен офанзивни карактер. Потом је бригада два мјесеца, од почетка новембра до краја децембра 1992, провела на орашком ратишту. Упркос свим настојањима, Шеснаеста на дијелу фронта у Посавини према Орашју није остварила успјех сличан оном у претходним мјесецима ратовања. Ипак, у сталним борбама исцрпљивала је хрватске снаге и одбранила Коридор, држећи линију фронта удаљену само два километра од пута који је спајао Републику Српску.

Након орашког ратишта Шеснаеста крајишка бригада војевала је нешто дуже од седам мјесеци, од краја децембра 1992. до почетка августа 1993, на брчанском ратишту, гдје је у јулу 1993. учествовала и у бици за струјни коридор, у којој је остварила свој посљедњи велики офанзивни успјех током рата. Одлазећи са брчанског ратишта, гдје је ратовала против здружених хрватско-муслиманских снага, оставила је боље положаје од оних које је затекла и шири коридор. Бригада је ратовала у Посавини укупно годину и један и по мјесец, тј. од средине јуна

1992. до почетка августа 1993, а затим је ратни пут наставила у Поусорју, тј. на добојско-теслићком ратишту, гдје се њена главнина задржала двије године и три мјесеца, тј. од средине августа 1993. до средине новембра 1995, ратујући против муслиманских снага на линији фронта дугој око 15 километара.

Међутим, долазак Шеснаесте на добојско-теслићко ратиште текао је уз проблем повратка њених ратника с одмора. Дио оних бораца који су одбијали да се врате с одмора учествовао је у побуни дијела јединица Војске Републике Српске у Бањалуци септембра 1993. године. Иако их је било само 69, што је тек око 2% припадника бригаде, њено име и углед су злоупотријебљени. Прва и једина година предаха за ратнике Шеснаесте била је 1994. Иако су борци јединица Шеснаесте из другог ешалона и прије јула 1994. у појединим ситуацијама, нарочито кризним, боравили на предњем крају, од тог мјесеца започело је њихово планско „провлачење” кроз прву линију у трајању од најмање седам дана, у циљу да сви прођу кроз ровове и буду оспособљени за одржавање линије фронта. Ова одлука команде бригаде подигла је борбену готовост Шеснаесте.

У смирај рата, новембра 1995, током мировних преговора у Дејтону, главнина Шеснаесте премјештена је из Поусорја у Крајину, премда су њене јединице током исте године упућиване на бихаћко, граховско-гламочко, великокладушко, влашићко, зворничко, трновско, шиповско и озренско-возућко ратиште, а велики допринос дале су сламању непријатељских офанзива у Крајини и на Озрену 1995. године. Иако је највећи дио рата провела у зонама одговорности Првог крајишког и Источнобосанског корпуса, дијелови Шеснаесте упућивани су на извршење задатака и у Други крајишки, Дрински и Сарајевско-романијски корпус, као и у међумуслимански обрачун у Западној Босни. Шеснаеста је током свог војевања од 1991. до 1995. остварила сарадњу са другим бригадама, а нарочито је сарађивала и садејствовала са Првом оклопном бригадом, 43. приједорском, Петом козарском, Једанаестом дубичком, Првом посавском, 22. пјешадијском, Требавском, Которварошком, Дервентском, Теслићком, Градишком, Прњаворском и Челиначком. Ипак, најбољу сарадњу остварила је са Другом крајишком бригадом.

У *Закључку* је наведено још и то да се Шеснаеста крајишка моторизована бригада састојала, након преформирања у августу 1992, од команде, команде стана, извиђачке чете (од друге половине 1994. извиђачко-диверзантске чете), чете војне полиције, 1. моторизованог батаљона, 2. моторизованог батаљона, 3. моторизованог батаљона, оклопног батаљона, хаубичког дивизиона, мјешовитог противоклопног артиљеријског дивизиона, лаког артиљеријског дивизиона противваздушне одбране, инжињеријског батаљона, чете везе и позадинског батаљона. Њени припадници били су из 22 општине Републике Српске, претежно из Босанске Крајине. Предњачиле су општине Бањалука (око 50% укупног људства Бригаде), Градишка (око 16%) и Лакташи (око 12%), тако да су ове три општине давале око 78% ратника Шеснаесте. Попуњеност Бригаде људством у односу на формацију је била различита током Југословенског рата (1991–1995) и кретала се од 77% крајем септембра 1991, преко чак 129% у мају 1992, кад јој је по формацији сљедовало 4.617 људи, а након спроведене мобилизације имала их је чак 5.967, до 83% у октобру 1995, јер је од

сљедованих 4.590 имала 3.818 бораца.

Официри су чинили око 5% њеног састава, подофицири око 10%, а војници око 85%. Од укупног броја официра, активних је било 10%, а резервних 90%, од укупног броја подофицира, активних је било 2%, а резервних 98%. Просјечна животна доб припадника бригаде била је 33 године и пет мјесеци у октобру 1995 (по подацима команде Првог крајишког корпуса), односно 32 године у јануару 1996 (по подацима команде бригаде).

Значај који је Шеснаеста крајишка бригада имала у Војсци Републике Српске огледао се и у њеном старјешинском кадру. Команданти Шеснаесте били су: Милан Челекетић (од септембра 1991. до августа 1992), Новица Симић (током августа 1992), Вукадин Макрагић (од августа 1992. до јула 1993), Владо Топић (од јула 1993. до новембра 1995) и Драган Вуковић (од децембра 1995. до септембра 1999). Генерали су постали Милан Челекетић, Новица Симић и Драган Вуковић.

Шеснаеста крајишка бригада ослободила је око 780 квадратних километара територије током Југословенског рата (1991–1995), непосредно или организацијом других јединица.

Највећи дио територије ослободила је у Западној Славонији 1991, Посавини 1992. и 1993. и у Крајини 1995. године. Бригада је имала 432 погинула у борбеним дејствима, погинула и умрла ван борбених дејстава и око 1.700 рањених бораца. Просјечна животна доб свих палих је 31 година и пет мјесеци. Старјешине су чиниле 12% свих погинулих, а од укупног броја палих старјешина резервних је било 92%, а активних, тј. професионалних војних лица 8%. Срби су чинили 91% свих палих ратника бригаде, али су у њеним редовима гинули припадници и других народа.

Горан Латиновић завршио је *Закључак* истичући да је Шеснаеста крајишка моторизована бригада одликована Орденом Немањића на Видовдан 28. јуна 1993, заједно са још седам бригада Војске Републике Српске, а проглашена је најбољом јединицом Првог крајишког корпуса 1994. и 1995. године. Америчка обавјештајна агенција (ЦИА) је у анализи борбених дејстава објављеној седам година по окончању Југословенског рата, навела да је Шеснаеста била „вјероватно најбоља бригада” Војске Републике Српске.

Књиге о ратним јединицама Војске Републике Српске углавном су писале њихове старјешине

не или припадници, те су оне изашле из пера професионалног историчара, који добро влада методологијом савремене историје, права ријеткост. Књига о Шеснаестој крајишкој бригади трећа је научна монографија Горана Латиновића о ратним јединицама Војске Републике Српске. Он је раније објавио књиге о Студентској бригади (1994–1995) и

Заштитном пуку Главног штаба ВРС (1992–1995). Ипак, књига о Шеснаестој крајишкој бригади по садржају и обиму превазилази претходне двије и представља до сада можда и најуспјешнију научну обраду неке од ратних јединица тактичког ранга Војске Републике Српске.

Мср Марко Јанковић

Bojan Dimitrijević i Luka Filipović,
Anarholiberalizam: Služba i ideologija
1967–1985, Arhipelag; Institut za savremenu
istoriju, Beograd, 2024, 401 str.

Анархолиберализам је појам који у југословенској димензији има засебно значење. Као феномен остао је махом до сада неистражен, па је студија Бојана Димитријевића и Луке Филиповића у том смислу пионирска. Аутори се са појмом хватају у коштац и анализирају га како у светској, тако и у југословенској димензији. Свеукупно, под појмом анархолиберали обухваћени су многи појединци који су на различите начине вршили интелектуални отпор владајућем режиму. На 410 страница и преко 10 поглавља ова монографија пружа први дубљи увид у овај феномен у нашој историографији.

Структура поглавља олакшава приступ овој комплексној теми. Монографија је подељена на два дела – практични и теоретски. У практичном делу најпре су дате географско/републичке целине, где се у првом поглављу разматра рад Службе државне безбедности према

„унутрашњем непријатељу” у Србији. Потом се сагледава исти непријатељ у Словенији, а затим и у Хрватској. Овај сегмент монографије завршава се проценама Службе државне безбедности о делатности либерала у позној фази овог процеса – од 1978. до 1985. године. Да би разумевање анархолиберала било употпуњено, аутори прелазе на идеологију која чини читав последњи део монографије. Кроз десет поглавља сецира се процес настанка и еволуција анархолиберала и утицај свих оних кључних догађаја друге половине 20. века на које ови интелектуалци нису могли остати имуни. У последњем поглављу – „Епиплогу” – аутори износе закључна разматрања, где су некадашњи анархолиберали сада постали неолиберална опозиција једном суштински постмодерном социјалистичком режиму.

Почетна позиција анархолиберала била је левља од званичне идеологије Савеза кому-

ниста Југославије. Међутим низ колоритних личности које овај појам обухвата доживеле су многе промене, па и различита идеолошка стремљења. Тако су неки завршили на центристичким позицијама, неки на десним, а поједини су задржали крајње леву позицију на идеолошком спектру. Сви они заједно чине нуклеус политичке интелигенције која ће формирати идеолошки спектар СР Југославије и потом Србије.

Основу студију чине извештаји Службе државне безбедности. За то су кључни били државни архиви у Загребу, Љубљани и Београду. Конкретно, из Државног архива Србије коришћени су фондови *Безбедносно-информативне агенције, ЦК СК Србије – идеолошке комисије* и фонд *Председништво СР Србије*. Из Хрватског Државног архива коришћен је фонд *Служба државне сигурности РСУП СР Хрватске*, док је из Словеније коришћен фонд *РСНЗ СР Словеније*. Нарочито су значајни оперативни извештаји Центра СДБ Загреб, преко којих је приказан конкретан начин на који је Државна безбедност пратила дисиденте. Поред наведених, коришћен је и фонд Архива Југославије *ЦК СКЈ, Идеолошке комисије ЦК СКЈ*. Аутори су махом пропустили изво-

рима да „говоре”, што омогућава и дубљи увид у функционисање Службе, али и недвосмислено доказује колики су значај политичке идеје имале у социјалистичкој Југославији. Како сами аутори наводе, анархолиберали „нису имали везе са обавештајним службама... нису прикупљали обавештајне податке, снимали војне и друге објекте... нису носили оружје, ни било какав шпијунски материјал и опрему”. Главно оружје ове хетерогене групе биле су идеје које су износили у својим текстовима, било у виду публицистике или научних радова. С те стране студија пружа дубљи увид у интелектуалну бит социјалистичке Југославије, која се својим засебним путем у социјализам претворила у праву лабораторију политичких идеја која је изнедрила интелектуалце на свим ралинама политичког спектра. Сви они, барем у очима Службе државне безбедности, започели су свој идеолошко-политички пут управо као анархолиберали.

Хронолошки, студија прати феномен од самог настанка, његову генезу и изванестан нестанак из јавног дискурса. Тако је 1968. година кључна јер се тада у студентским протестима профилише прва група анархолиберала која је заузела левље ставове од

званичне идеологије. Аутори подједнако прате дешавања у Србији, Словенији и Хрватској, где се истовремено исказује незадовољство владајућом идеологијом. Генеза сеже све до половине осамдесетих година, када анархолиберали постају „грађанска десница“, управо она која ће у случају СР Југославије и пресудити њеном социјализму и бити кључни актер 5. октобра. Они који су постали политичари махом су завршили на десној страни политичког спектра, попут Војислава Шешеља, док постоје и они који су наставили свој интелектуални пут на крајње левим позицијама, попут Љубодрага Дуција Симоновића или Драгомира Олујића.

Монографија представља и посредну критику служби безбедности. Када се читају извештаји, јасно је колико је заправо служба полагала на проблематику идеја, на интелектуалне експерименте њених грађана и заправо колико је Југославија баш у домену идеја била крха. С друге стране, ова идејна струјања нису представљала праву опасност по државу где се пажња служби на њих усмеравала, док су албански, хрватски, бошњачки и словенски сепаратисти јачали свако у својим доменима. Ма колико интелекту-

ална критика била оштра, она се по своме значају за угрожавање државног поретка не може упоредити нпр. са формирањем сепаратистичке „Ослободилачке војске Косова“. Ниједна књига, говор, трибина или научни рад не може заменити моћ калашњикова када се нађе у погрешним рукама. С те стране монографија указује да је Југославија била на ветрометини идеја Хладног рата и да је у том врењу различитих мисли прокувала у грађанском рату који је заправо имао врло танку идејну потпору.

Идејна врења доживела су кулминацију у 5. октобру, када су демократске снаге свргле социјалистичке. Кључни актери били су управо некадашњи анархолиберали, који су сада као демократе повели СР Југославију, Србију и Црну Гору, а потом и Србију, путем демократске транзиције. У новом 21. веку, веку „краја историје“, где велике политичке идеје замењује чист бизнис, саме идеолошке поделе делују анахроно. Међутим, управо кроз ову студију можемо видети да ниједна политичка личност 21. века није надидеолошка већ у себи сублимира амалгам идеја 20. века.

Као извесни недостатак студије може се навести изостављање регистра личних

имена. С обзиром на то да су у анархолиберале убрајане многе значајне личности друге половине 20. века са југословенског простора, ова студија биће незаобилазна у разматрању њихових биографија. У том смислу регистар би знатно олакшао тражење у мноштву имена анархолиберала и учинио студију приступачнијом.

Свеукупно, монографија Бојана Димитријевића и Луке

Филиповића *Анархолиберализам: Служба и идеологија 1967–1985.* представља истинско пioniрско дело уз помоћ којег је разумљивија историја идеја Југославије и процес формирања првих политичких странака после једнопартијског система, али и формирања идејних табора који ће дати обресе интелектуалним круговима у Србији.

Др Никола Мијатов

Информације

2. БАЛКАНСКА ВОЈНОИСТОРИЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА „FOREIGN INFLUENCE AND TRANSFORMATION IN THE ARMED FORCES OF SOUTHEASTERN EUROPE”, ИСТАНБУЛ (ТУРСКА), ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ „ФАТИХ” И ТУРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА, 6–9. ОКТОБАР 2025.

У Истанбулу (Турска) је у организацији Војноисторијског института „Фатих” Универзитета одбране МО Турске и Турске академије науке, у периоду од 6. до 9. октобра 2025. године одржана 2. Балканска војноисторијска конференција под називом „Foreign Influence and Transformation in the Armed Forces of Southeastern Europe”. Конференција је била део програмских активности Мреже војноисторијских института и института за стратешке студије балканских земаља, основане 2024. године у Букурешту на иницијативу министра одбране Румуније. На конференцији је учествовало 18 научних радника из Турске, Румуније, Грчке, Бугарске, Србије, Албаније, Црне Горе и Северне Македоније. Радни део конференције организован је у четири панела и два радна дана.

Први радни дан конференције био је уторак 7. октобар. На отварању конференције говорили су вицеадмирал Ерхан Ајдин, потпредседник турског УнО, проф. др Гилтекин Јилдиз са турског УнО, др Кармен Сорина Рижновеану, директорка Института за политичке студије одбране и војну историју МО Румуније и проф. др Музафер Шећер, председник Турске академије наука, која је била и суорганизатор конференције. Након тога уследило је пленарно предавање на тему „Због чега долази до промена у војсци? Теорије, узроци и страни утицаји”, које је одржао пуковник ванр. проф. др Бариш Атеш са турског Универзитета одбране.

Првог дана, у оквиру два панела, презентовано је укупно 11 саопштења цивилних и војних научних радника из Грчке, Турске, Бугарске, Румуније, Албаније и Србије.

У првом панелу, који је носио назив *Стране војне мисије и трансформација армија Југоисточне Европе*, говорили су др Ефпраксија Пасхалиду из Директората за војну историју ГШ КоВ Грчке („Страте-

гијска транзиција: Америчка војна саветодавна мисија и повлачење британских снага из Грчке 1947. године”), др Фатиш Баш из Турске („Модернизација условљена савезништвом: Турска војска под утицајем САД и НАТО 1947–1992”), др Бојан Жеков са бугарске ШНО „Г. С. Раковски” („Совјетски војни инструктори и саветници у бугарским оружаним снагама, 1944–1948”) и Ђемил Шаглам, истраживач сарадник из Војноисторијског института „Фатих” („Модернизација друштва кроз војску: Друштвени утицаји америчке војне помоћи Турској након Другог светског рата”). Панелом је председавала др Кармен Сорина Рижновеану из Румуније.

Другим делом првог панела председавала је др Ефпраксија Пасхалиду из Грчке. У току овог дела своја излагања представили су ванр. проф. др. Адриан Богдан Чобану са Универзитета у Јашију из Румуније („Од Варшавског пакта до првих преговора за чланство у НАТО. Необјављени британски документи о румунским војним савезништвима”), др Георге Калпакидис из Грчке („Безбедносна заједница: НАТО, ЕУ и простор Југоисточне Европе”), ванр. проф. др Етлева Смаћи са албанске Војне академије („Албанија и Варшавски пакт: стратегијске импликације Морнаричке базе *Пашалиман*) и потпуковник др Калин Ранчев са бугарске ШНО „Г. С. Раковски” („Варшавски пакт и учешће НР Бугарске у њему”).

Други панел, којим је председавао проф. др Гилтекин Јилдиз из Турске, одржан је под називом *Војне реформе и одбрамбене политике у Југоисточној Европи у међуратном периоду*. Први говорник био је пуковник у пензији Јулијан Макреану из Института за политичке студије одбране и војну историју МО Румуније („Политика одбране и војни буџет у Румунији у периоду између два рата (1920–1940): митови, реалност достигнућа и перцепције”), а након њега др Блериана Кучи из Албаније („Геополитика и архитектура националне безбедности: организација оружаних снага Албаније између два светска рата (1918–1941)”). Последњи излагач у оквиру овог панела био је пуковник ванр. проф. др Далибор Денда из Института за стратегијска истраживања УНО Р. Србије („Моторизација и механизација у југословенској краљевској војсци између два светска рата (1918–1941)”).

Дугог дана конференције, 8. октобра, одржана су два панела на којима је саопштење изнело седам учесника из Турске, Румуније, Ал-

баније, Црне Горе и Северне Македоније, као и састанак учесника са свечаним потписивањем писма о намерама о успостављању мреже војноисторијских института и института стратешких студија Југоисточне Европе.

У трећем панелу, под називом *Модернизација и развој снага*, којим је председавала ванр. проф. др Етлева Смаћи из Албаније, говорили су ванр. проф. др Гирхан Јелице из Турске („Од Голца до Ејдоа, од Ејдоа до Сандерса: Стратегијска улога страних мисија у отоманско-грчком ривалству (1883–1913)”), др Богдан Александру Шипор из Румуније („Наоружавање Турске Републике у румунским дипломатским извештајима, 1924–1924 ”) и ванр. проф. др Ервен Меркан из Турске („Мапирање националног курса: измене формације Турске морнарице (1952–1974)”).

Четвртим панелом, под називом *Савремени изазови безбедности и реформе у Југоисточној Европи*, председавао је пуковник ванр. проф. др Живо Петров из Бугарске. У оквиру овог панела излагања су поднели ванр. проф. др Салим Ајдин и докторанткиња Ајсел Чамчи из Турске („Ефекти иницијативе Појас и пут на поморски сектор на Балкану и војне перспективе”), пуковник у пензији Дилевер Хоџа из Албаније („Албанија и НАТО: 31 година страног утицаја, стратешка трансформација и регионално ангажовање (1994–2025)”), др Иван Лаковић из Историјског института Црне Горе („Реформе војске у Црној Гори након добијања независности 2006. године. Кроз објектив мисије ОЕБС”) и ванр. проф. др Александар Грижев и проф. др Андреј Илијев из Северне Македоније („Од југословенског наслеђа до НАТО стандарда: трансформација северномакедонских оружаних снага и њихов социолошко-културни идентитет”).

Након сваког панела остављено је по 20 минута за дискусију у коју се укључивала и публика, већином састављена од кадета, студентата, слушаалаца и наставника турског Универзитета одбране.

На крају конференције одржан је састанак посвећен организационим питањима везаним за даљи рад Мреже, укључујући и потписивање Писма о намерама. Након тога је предложено да се организације за 2026. годину прихвате Војна академија Г. С. Раковски из Софије (Бугарска). Као потенцијални кандидат за организацију конференције 2027. године пријавила се Северна Македонија, уз ограду да је и њима потребна сагласност надлежног министарства.

У току конференције успешно су презентовани резултати научних истраживања истраживача из Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране и потврђено је учешће ИСИ у Мрежи војноисторијских института и института за стратегијска истраживања Југоисточне Европе.

Пуковник др Далибор Денда

XVI НАУЧНО-СТРУЧНИ СКУП „ИСТОРИЈА МЕДИЦИНЕ, ФАРМАЦИЈЕ, ВЕТЕРИНЕ И НАРОДНА ЗДРАВСТВЕНА КУЛТУРА”, ЗАЈЕЧАР, ИСТОРИЈСКИ АРХИВ „ТИМОЧКА КРАЈИНА”, 30. ОКТОБАР 2025.

У организацији Историјског архива „Тимочка крајина” у Зајечару је 30. октобра 2025. одржан XVI научно-стручни скуп „Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура”. Као и претходних година, на скупу су резултате својих истраживања изложили стручњаци из низа различитих области: историје, медицине, фармације, социологије, права и архивистике. Осим 20 истраживача из Србије, на скупу су учествовале и две колегинице из „Државног архива” у Видину (Бугарска).

На отварању скупа присутнима су се обратили директор Архива „Тимочка крајина” Велибор Тодоров и др Петар Пауновић из Рајачке школе здравља. Затим је отворена изложба докумената и фотографија „Америчка медицинска мисија за Србију и српску војску у време Великог рата 1914–1918”. Учесницима скупа тим поводом обратила се једна од ауторки изложбе – историчарка и архивска саветница у пензији Нада Петровић. Уследила је промоција зборника радова са претходног, XV научно-стручног скупа „Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура”, коју су водили архивски саветник Агим Јанузи и архивиста Никола Милутиновић.

Током две сесије, којима су председавали Агим Јанузи и Никола Милутиновић, резултате својих истраживања изложили су: Зоран Вацић („Допринос Светог Саве развоју српске медицине”); Славољуб Станковић Тале („Санитетски пуковник (бригадни ђенерал) др Жарко Г. Трпковић из Зајечара, први управник Војно-санитетске школе у Београду”); Јелица Илић („Крајински окружни лекари 1882–1921. године”); Павле Јовић („Словеначки лекари као добровољци у српској војсци (1912–1913)”); Небојша Озимић и Драган Вукадиновић („Сећања др Уроша Јекића на период окупације (1941–1944)”); Срђан М. Томић („Улога лекара у спорту између два светска рата на простору од Неготина до Ниша”); Вероника Евгенијева („Народна медицина – лечение с билки”); Габријела Стојчева („100-години болнично дело вџв Видин”); Бојана Митровић, Драгана Ристић и Бранислав

Борић („Лечилиште у Врањској Бањи крајем деветнаестог века у стручним радовима др Војислава Ж. Ђорђевића”); Мирјана Димитријевић („Термоминерални извори Сијаринске бање”); Натали Величковић („Настанак и рад диспанзера за жене – Ниш (1953–1963), 1954–1960”); Ивана Јовановић („Организација рада Опште болнице у Нишу према статуту из 1964. године”); Бранислава Стојковић („Улога едукативних активности у смањењу ризика од дијабетеса, анализа архиве Центра за превенцију Врање и праксе др Драгана Пешића”); Горан Чукић („Историјско-медицинска сазнања о пегавцу у Србији до 1977. године”; „Здравље – па остало”); Филип Мирић („Поступање здравствених радника у случајевима насиља над децом са инвалидитетом кроз историју”); Миљан Ђирић („Документа медицинске провенијенције у фонду Општине планиничке 1876–1918”); Миљана Ђорђевић („Плакат као извор проучавања историје здравствене културе у XX веку”) и Петар Пауновић („Лексикон здравствене културе Тимочке крајине / басма”).

Током прве сесије резултате својих истраживања на тему „Животни пут др Милорада Велимировића (1876–1941)” изложио је др Момир Нинковић, научни сарадник из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране. На основу прикупљених материјала из пет архива (Војни архив, Архив Србије, Архив Југославије, Архив САНУ, Историјски архив Београда), штампе и релевантне литературе, он је на заокружен начин приказао цео животни пут др М. Велимировића. Посебну пажњу посветио је његовом учешћу у балканским ратовима и Првом светском рату и, уопште, његовој каријери војног лекара, која се протегла и на међуратне године.

Момир Н. Нинковић

КОНФЕРЕНЦИЈА „80 ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ЈАСЕНОВЦА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА: КОНЦЕНТРАЦИОНИ И ЛОГОРИ СМРТИ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ”, БЕОГРАД, МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА, 4–5. ДЕЦЕМБАР 2025.

У организацији Музеја жртава геноцида у Београду је 4. и 5. децембра 2025. у Палати Србија одржана конференција „80 година од ослобођења Јасеновца – студија случаја: концентрациони и логори смрти у Независној Држави Хрватској”. Као што се из назива конференције може видети, повод за њено одржавање представљала је осамдесета годишњица од ослобођења највеће и најстрашније „фабрике смрти” у Независној Држави Хрватској, која је уједно и симбол страдања српског народа на том простору. Током два дана 38 истраживача је кроз 33 рада представило резултате својих истраживања. Осим учесника из Србије, на конференцији су учествовали и истраживачи из Републике Српске, Хрватске, Румуније, Француске и Израела. Са Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране на конференцији су учествовали др Момир Нинковић, као излагач, и начелник Одељења за војну историју пуковник др Далибор Денда, као један од модератора. Осим њих, на конференцији је учествовала и начелница Одељења у Војном архиву др Маријана Мраовић.

У репрезентативном простору „Сале Београд” присутнима су се на отварању конференције обратили председник Управног одбора Музеја жртава геноцида епископ пакрачко-славонски Јован и вршилац дужности директора Музеја жртава геноцида Бојан Арбутина. После уводних речи, током првог дана конференције одржане су четири сесије на којима је изложено 15 радова. Модератор прве сесије био је др Милан Гулић, а резултате својих истраживања изложили су: Александра Мишић („Усташка болница у Јасеновцу”), Драгослав Илић („Фарсичан повратак осамдесетима: слика Јасеновца у српском друштву у периоду 2015–2021. године”), Марија Љубинковић („Отимање идентитета: одузимање личних предмета логорашима у Јасеновцу као чин симболичког и трансгенерацијског насиља: студија случаја Данон”) и Момир Нинковић („Независна Држава Хрватска,

ушташки логори и злочини у југословенској/српској штампи 1945. године”).

У оквиру друге сесије, којом је председавао др Кирил Феферман, наступили су следећи истраживачи: Растко Ломпар („Нацистичка Немачка и геноцид у Независној Држави Хрватској: Саучесник или посматрач?“), Маријана Мраовић и Петар Ђурђев („Срби у НДХ 1941–1944. године: голгота, прогон, сведочанства“), Данило Боснић („Извештаји Абвера у Београду о страдањима у Независној Држави Хрватској“) и Алексис Труд („Ратни злочини над цивилним становништвом у НДХ од маја 1941. до јула 1943. године кроз архив француског Министарства спољних послова“).

На трећој сесији, која се одвијала под руководством др Драгана Цветковића, могли су се чути резултати истраживања троје колега из иностранства: Николае Драгушина („Концентрациони и логори смрти у окупираној и савезничкој Европи – компаративна анализа Независне Државе Хрватске и Румуније за време диктатуре Јона Антонескуа“), Кирила Фефермана („Поглед из даљине: Независна Држава Хрватска и Југославија на страницама *Japan Times*, април – децембар 1941. године“) и Наташе Матаушић („Њемачки мајор Вилхем Кене – заборављени добротвор“). Осим њих, у оквиру треће сесије наступио је и колега Марко Мартиновић са темом „Суђење Љуби Милошу у Загребу 1948. године“.

У последњој сесији током првог радног дана конференције, којом је председавала др Милица Карић, резултате својих истраживања презентовали су: Небојша Озимић („Припадници покрета отпора у логору на Црвеном крсту у Нишу“), Асја Драча Мунтеану („Жене у прихватном логору Земун“) и Мирјана Савић („Приче из логора: интерпретација логорашких искустава у Народном музеју у Краљеву“).

Другог дана конференције поново су одржане четири сесије, на којима је било изложено 18 радова. У склопу прве сесије, којом је председавао др Далибор Денда, могло се чути пет интересантних излагања која се односе на страдање Срба на простору Босне и Херцеговине. У оквиру ње резултате својих истраживања изложили су: Владан Вуклиш („Отпор и страдање у окупираној Бањалуци: контекст, локалитети и клиометријска анализа“), Лазар Шкобо („Први масовни злочини над Србима у Сарајеву 1941. године“), Никола Борковић („Страдање Срба Брчанског среза у изјавама протјераних православних свештеника“), Симо Радић („Појединачни ушташки злочи-

ни на подручју Попова у Херцеговини”), Данило Ковач и Лазар Радин („*Italiani brava gente*: италијанска реакција на усташке злочине у Требињу и околини 1941. године”).

На другој сесији било је изложено пет радова посвећених страдању српског становништва у Срему и северној Мачви током Другог светског рата. Аутори поменутих истраживања су Радован Сремац („Страдање академског сликара Саве Шумановића”), Стево Лапчевић („Прогон српске елите у Сремској Митровици 1941. године”), Микица Илић („Страдање сремског села Босута у Другом светском рату (1941–1945)”), Данило Јадрански („Од кудељаре до Јарка – страдање цивилног становништва северне Мачве у операцији ‘Чишћење лука Дрине и Саве’ у септембру 1941. године”) и Милица Мољски („Страдање становника Сирига у контексту репресивних политика Независне Државе Хрватске: депортације и злочини”). Сесијом је председавао др Милош Хрњаз.

У оквиру треће сесије, коју је модерирао др Ненад Антонијевић, излагале су колеге: Кристина Јоргић Степановић и Славко Степановић („Стратегије преживљавања: брисање са ‘списка Цигана’ у Крагујевцу 1941. године као механизам избегавања прогона”), Предраг Илић („Страдање становништва Крагујевца у Другом светском рату”), Ана Ћирић Павловић („Стереотипи о Србима и Јеврејима у усташкој пропаганди: увод у нормализацију злочина и геноцида”), Милош Дамјановић, Јелена М. Дамјановић и Предраг Премовић („Први Кинез у Југославији и судбина кинеско-јеврејске породице Чо Ченг По у Холокаусту”).

На последњој сесији скупа, којом је председавала др Наташа Матаушић, могла су се чути излагања Милице Карић („Гласови из Другог светског рата: писма Битија Берахе и Боровоја Зумбуловића”), Мире Лолић Мочевећ („Гласови прошлости: сведочанства преживелих”), Марка Аврамовића („Искуство жртве, искуство злочинца, искуство преживелог: роман *Капо* Александра Тишме”) и Вељка Ивановића („Бивши дечак’ и бивши дечаци: пут ‘Опела за седам стотина из цркве у Глини’ Ивана В. Лалића”).

На конференцији „80 година од ослобођења Јасеновца – студија случаја: концентрациони и логори смрти у Независној Држави Хрватској” разматран је широк круг тема у вези са системима концентрационих и логора смрти пре свега на подручју Независне Државе Хрватске, али и на подручју окупиране Србије, па и других држава

(у склопу компаративних истраживања). Осим тога истраживања поменутих колега представљају корисне и вредне прилоге и за изучавање геноцидне политике НДХ, потом усташке пропаганде, улоге окупатора – на првом месту Трећег рајха и фашистичке Италије – у злочинима над српским народом, послератних судских процеса, судбина појединих личности током бурних ратних година и уметничких интерпретација Холокауста и геноцида. Састав учесника, те ниво и квалитет излагања која су се могла чути 4. и 5. децембра, гарантују да ћемо у току наредне године добити квалитетан и садржајан зборник радова. Вреди напоменути да је у току 2026. планирано објављивање двојезичног (српски и енглески) зборника радова, што ће – надамо се – допринети широј рецепцији поменутих истраживања.

Др Момир Н. Нинковић

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „СРБИЈА И ПОЧЕТАК ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ 1875. ГОДИНЕ”, БЕОГРАД, ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ И ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, 11-12. ДЕЦЕМБАР 2025.

У Београду је у организацији Историјског института и Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране 11. и 12. децембра 2025. године, у просторијама Дома Војске Србије, одржана међународна научна конференција „Србија и почетак велике источне кризе 1875. године”. Повод за организацију конференције било је обележавање 150. година од устанка српског народа против отоманске власти у Босни и Херцеговини. На конференцији су учествовала 22 научна радника из Србије, СР Немачке, Аустрије, Грчке, Црне Горе, Италије, Холандије и Босне и Херцеговине (Р. Српска). Рад конференције био је организован у три пленарне седнице у два радна дана. Поред Историјског института у Београду и Института за стратегијска истраживања УО, на конференцији су учествовали представници Српске академије наука и уметности, Филозофског факултета у Бањој Луци (БиХ), Института за стратегију и безбедносну политику МО Аустрије, Центра за војну историју и друштвене науке из Потсдама (СР Немачка), Универзитета Сапијенца из Рима (Италија), Директората за војну историју КоВ из Атине (Грчка) Историјског института Црне Горе из Подгорице и Дирекције за војну историју и традиције МО Црне Горе.

Након поздравног говора директора Института за стратегијска истраживања УО др Драгана Станара и директора Историјског института др Александра Растовића реализовано је пленарно предавање на тему „Српско питање у вртлогу интереса великих сила (на почетку Велике источне кризе)” које је одржао академик Славенко Терзић, редовни члан САНУ.

Првог радног дана реализоване су две пленарне седнице. Првом пленарном седницом председавали су др Александар Растовић, директор Историјског института и др Драган Станар, директор Института за стратегијска истраживања УО. У првом панелу реферате су изнели бригадни генерал др Марио Кристиан Ортнер из Аустрије („Аустроугарска и Источна криза 1875–1878/79”), др Александар

Растовић („Британска јавност о Херцеговачком устанку”), потпуковник др Хајнер Брекерман из СР Немачке („Немачки поглед на Велику источну кризу”), др Андреа Картени и Леонардо Бјанкини из Италије („Велика источна криза (1875–78) и италијанска перспектива: историја и документа”), пуковник др Доксакис Комитис из Грчке („Грчки поглед на Херцеговачки устанак”) и др Раденко Шћекић из Црне Горе („Сарадња и интереси Србије и Црне Горе у правцу Херцеговине током Велике источне кризе”).

Другом пленарном седницом председавали су бригадни генерал др Марио Кристиан Ортнер (Аустрија) и др Раденко Шћекић (Црна Гора). Реферате су поднели др Јована Блажић Пејић из Историјског института („Московски словенски добротворни комитет и почетак Велике источне кризе (1875–1876)”), др Радомир Поповић из Историјског института („Хероји и споменици – о сећању на ратнике српско-турских ратова 1876/78. године на тлу Србије”), др Боровоје Милошевић са Филозофског факултета у Бањој Луци („Фанариотско свештенство према српском устанку у Босанском пашалуку 1875–1878”), пуковник др Далибор Денда из Института за стратегијска истраживања УО („Борбена вредност српске војске у српско-турским ратовима 1876–1878. године: узроци и последице”), др Срђа Мартиновић из Дирекције за војну историју и традиције МО Црне Горе („Учешће црногорског добровољачког одреда у српско-турском рату 1876. године”) и др Маркус Вин из Центра за војну историју и друштвене науке МО СР Немачке („Карактеристике војне културе у оквиру Унутрашње македонске револуционарне организације”).

Другог радног дана одржана је трећа пленарна седница, којом су председавали др Андреа Картени са Сапиенца Универзитета у Риму (Италија) и пуковник др Далибор Денда, начелник Одељења за војну историју ИСИ УО. У току треће пленарне седнице саопштења су поднели др Јована Шаљић Ратковић из Историјског института („Књижевност у служби нације: војвода Мићо Љубибратић и муслиманско питање у Србији”), др Радован Субић са Филозофског факултета у Бањој Луци („Домаћи наративни извори о устанцима у Херцеговини и Босни (1875–1878)”), Рене Гremo из Холандије („О мотивацији добровољаца из Западне Европе за учешће у устанку у Херцеговини 1875/76. на темељу преписке и других писмених трагова), Славица Мереник из Историјског института („Велика источна криза у издањима Историјског института”), др Татјана Милошевић из Ин-

ститута за стратегијска истраживања УО („Србија и Велика источна криза 1875–1878. на страницама *Војноисторијског гласника*”), др Ненад Петровић из Института за стратегијска истраживања УО („Филм *Невесинска пушка* (1963): историјски подтекст и уметничка надградња”) и Ненад Урић из Историјског института („Почетак устанка у Херцеговини”). На крају сваке пленарне седнице одржана је дискусија. Конференцију је затворио др Александар Растовић, директор Историјског института у Београду. Зборник радова са конференције биће објављен у току 2026. године.

Потпоручник Тамара Косијер, МА

Упутство за ауторе

ОСНОВНА УПУТСТВА

У часопису *Војноисторијски гласник* се објављују необјављени научни (оригинални научни чланак, прегледни чланак, кратко или претходно саопштење, научна критика, полемика и осврт и критичко издање изворне грађе) и стручни радови (прикази, информативни прилози) који се баве војном историјом са посебним акцентом на историју Србије, Југославије и Балкана.

Радови се објављују на српском језику ћирилицом или на енглеском језику. Максимална дужина рада је 45.000 карактера са размацама, укључујући и фусноте и друге прилоге. Текст треба да је написан у MS Word-у, фонтом Times New Roman, величина фонта 12, са размаком 1,5. Фусноте писати фонтом 10, размак Single.

Сви добијени научни радови подлежу рецензији и да би били објављени неопходно је да добију две позитивне рецензије анонимних спољних рецензента из земље или иностранства.

Научни рад треба да има следеће елементе:

- титула, име и презиме и звање аутора (Times New Roman, фонт 12) Име и презиме аутора писати великим словима. Рад може имати највише три аутора. Потребно је навести и годину рођења аутора, која се доставља Народној библиотеци Србије ради каталогизације чланка.
- назив и адреса установе (фонт 12)
- електронска адреса аутора (фонт 12)
- наслов рада (Times New Roman, фонт 14, велика слова, Болд)
- апстракт рада на српском, (11, до 1.000 карактера)
- кључне речи (до 10 термина, фонт 11)
- основни текст рада (Times New Roman, фонт 12, до 45.000 карактера, са размацама и фуснотама). Основни текст рада може имати поглавља и потпоглавља, са кратким поднасловом, исписаним италиком, фонт 12.
- фусноте (Times New Roman, фонт 10, размак Single)
- списак извора и литературе (прво необјављени па објављени извори и потом литература абecedним редом, фонт 12)
- резиме на енглеском језику, са именом и презименом аутора и насловом рада (фонт 11, до 2.000 карактера)
- кључне речи на енглеском (до 10 термина, фонт 11).

Редослед елемената се мора поштовати.

Назив пројекта, захвалност установама, и сл. ставити уз наслов рада, као прву, нунумерисану фусноту (звездицу)

Табеле, фотографије, графиконе и друге прилоге ставити на одређеном месту у тексту са редним бројем и описом/легендом.

За цитирање извора и литературе користити Чикашки цитатни стил (видети детаљно упутство у тексту испод). Приликом цитирања поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

Редакција неће разматрати радове који не садрже све наведене елементе.

Рукописе слати у електронској форми на електронску адресу Редакције: **VIG@mod.gov.rs**

УПУТСТВО ЗА НАВОЂЕЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ПО ЧИКАШКОМ ЦИТАТНОМ СТИЛУ

Цитирање архивских извора

За цитирање архивских извора користити правила и препоруке појединих архива. Притом, полазити од општег ка појединачном, односно од архива, преко фонда, фасцикле/кутије, архивске јединице, досијеа, сигнатуре. Први пут навести пун назив архива и фонда, а потом скраћеницу или само број. Када се у фуснотама цитира конкретни документ (акт, допис, писмо, извештај, елаборат, реферат, итд.) наводи се број, датум, аутор (установом или појединцем) и наслов. У библиографији се наводи само архив и фонд или збирка, који су коришћени.

ПРИМЕРИ: Архив Југославије (АЈ), фонд 130, Савезно извршно веће (СИВ), фасцикла 1, архивска јединица 2, Даље: АЈ, 130-1-2

ПРИМЕР: Војни архив, Пописник 3, кутија 223, фасцикла 12, документ 8.

Даље: ВА, П-3, 223-12-8

ПРИМЕР: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), САД, 1966, фасц.160, досије 15, сигн. 41036. Даље: ДА МСП, ПА...

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Индија, 1955, фасц. 24, досије 36, сигн. 41989. Даље: ДА МСП, ПА,...

Архив Србије (АС), фонд Центални комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), Управа за агитацију и пропаганду, фасц. 10, Извештај о школама у НР Србији и Београдском универзитету, јун 1949. Даље: АС, ЦК СКС,...

Архив САНУ, Историјска збирка, Заоставштина Александра Белића, 14386, АБ/ИВ – 1421.

Цитирање монографских радова

Монографија са једним аутором

напомена или фуснота (у даљем тексту Ф): редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Драган Богетић, Југословенско-амерички односи: 1961-1971 (Београд: Институт за савремену историју, 2102), 25.

Библиографија (у даљем тексту Б): Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Богетић, Драган. Југословенско-амерички односи: 1961-1971. Београд: Институт за савремену историју, 2012.

Монографија са два или три аутора

Ф: редни број. Име и презиме аутора и име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна

ПРИМЕР: Драган Богетић и Александар Животић, Југославија и Арапско-израелски рат 1967. (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 85.

Б: Презиме, име, и име и презиме. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година

ПРИМЕР: Богетић Драган и Александар Животић. Југославија и Арапско-израелски рат 1967. Београд: Институт за савремену историју, 2010.

Монографија са четири или више аутора

Уколико монографија има четири или више аутора у библиографији се наводе сви аутори, а у фуснотама се наводи само први аутор, а потом „и др.” (и други), или „et al.” код радова на страном језику.

Ф: редни број. Име и презиме аутора и др., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Christoph Neumayer et al., Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Histroija i uniforme

od 1878. do 1918. godine (Wien:Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008), 120-134.

.Б: Презиме, име, име и презиме, име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Neumayer, Christoph, Erwin Schmidl, Hermann Hinterstoisser, Helmut Wohnout. Bošnjaci u carskoj službi: Bosanskohercegovačke trupe u austrougarskoj vojsci. Historija i uniforme od 1878. do 1918. godine. Wien:Verlag Militaria, Edition Stefan Rest, 2008.

Уредник, приређивач, преводилац – примарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме, ур., гл и одг. ур., прев., прир., Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Момчило Павловић, прир., Документи ЦИА о Југославији 1948 – 1983 (Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду-Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009), 235.

Б: Презиме, име, ур., гл и одг. ур., прев., прир. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Павловић, Момчило, прир. Документи ЦИА о Југославији 1948 – 1983. Београд: Институт за савремену историју, Универзитет у Београду-Факултет безбедности, Службени гласник Републике Србије, 2009.

Уколико има више уредника, приређивача или преводилаца, важе иста правила као за ауторе монографија.

Уредник, приређивач, преводилац – секундарна одговорност

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Џон Луис Гедис, Хладни рат: Ми данас знамо, Зоран Хамовић, превод Предраг Симић (Београд: Клио, 2003), 157.

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Уредник, Главни и одговорни уредник, Превео, Приредио Име и презиме. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Гедис Џон Луис. Хладни рат: Ми данас знамо. Зоран Хамовић, превод Предраг Симић. Београд: Клио, 2008.

Електронско издање књиге

Ако је књига доступна у више формата, требало би навести ону верзију која је коришћена у раду. У библиографији се може навести да је књига доступна и у другим форматима.

Ф: редни број. Име и презиме аутора, Наслов књиге (Место издања: Издавач, година), [http://адреса](#) (приступљено датум).

ПРИМЕР: Бранислав Нушић, Аутобиографија (Београд: Креативни центар, 2001),

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39(приступљено 13. 10. 2008)

Б: Презиме, име аутора. Наслов књиге. Место издања: Издавач, година. [http://адреса](#). (приступљено датум). Такође доступно у штампаном облику и на CD-ROM.

ПРИМЕР: Нушић, Бранислав. Аутобиографија. Београд: Креативни центар, 2001.

http://www.антикварнекњиге.com/електронскекњиге/detail-item_39(приступљено 13. 10. 2008). Такође доступно у штампаном облику.

Цитирање зборника радова

Цитирање чланка у зборнику радова:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов чланка”, у: Наслов зборника, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Слободан Селинић, „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”, у: Југословенска дипломатија 1946–1961, уредник Слободан Селинић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012), 135–159.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов чланка”. У: Наслов зборника, уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Селинић, Слободан. „Југословенски представници у Чехословачкој 1945–1949”. У: Југословенска дипломатија 1950–1951. Уредник Слободан Селинић, 135–159. Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Цитирање поглавља или неког другог дела књиге

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов поглавља”, у: Наслов књиге, уредник Име и презиме (Место издања: Издавач, година), страна.

ПРИМЕР: Дубравка Стојановић, „Успон и пад детанта 1969-1980”, у: Рађање глобалног света 1880-2015, уредник Милан Ристовић (Београд, Чигоја штампа, 2015), 330-341.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов поглавља”. У Наслов књиге. уредник Име и презиме, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Стојановић, Дубравка. „Успон и пад детанта 1969-1980”. У: Рађање глобалног света 1880-2015. уредник Милан Ристовић, 343-362. Београд: Чигоја штампа, 2015.

Предговор, уводник, поговор

Ф: Име и презиме, предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Мирољуб Кљајић, Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михаиловић (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012), 7-8.

Б: Презиме, име. Предговор, уводник, поговор у Наслов књиге, Име и презиме аутора, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Кљајић, Мирољуб. Предговор у Аутобиографија једног матуранта 1941, Миодраг В. Михаиловић 7-8. Чачак: Међуопштински историјски архив, 2012.

Јединица из енциклопедије или лексикона

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, у: Енциклопедија, лексикон, том, (Место издања: Издавач, година), стране.

ПРИМЕР: Чедомир Попов, „Марковић, Светозар”, у: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, (Нови Сад: Матица српска, 2014), 204-209.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. У: Енциклопедија, лексикон, том, стране. Место издања: Издавач, година.

ПРИМЕР: Попов, Чедомир. „Марковић, Светозар”. У: Српски биографски речник, 6, Мар-Миш, 204-209. Нови Сад: Матица српска, 2014.

Цитирање часописа и новина

Рад у часопису у штампаном облику:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), страна.

ПРИМЕР: Александар Радић, „Вежба Авала-Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”, Историја 20. века, XXIV, бр.2, (2006), 99.

Б: Презиме, име. „Наслов текста”. Наслов часописа, година излажења, број, свеска (година), стране.

ПРИМЕР: Радић Александар. „Вежба Авала-Југословенска одбрана од Варшавског пакта 1968. године”. Историја 20. века, XXIV, бр.2, (2006), 87–104.

У фуснотама се наводи страна или стране које су консултоване, а у библиографији број страна целог чланка.

Уколико рад има више аутора њихова имена се наводе као у случају монографије.

Текст у дневној и периодичној штампи:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Александар Белић, „Око Трста”, Политика, 17. 9. 1945, 1.

Уколико није потписан аутор текста, цитат започети са насловом.

Б: У библиографији не наводити сваки текст понаособ, већ после одељка са објављеним изворима, навести наслов новина и годину или распон година које су коришћене у раду.

Уколико се ради о специфичном и посебно важном тексту, навести га у библиографији на следећи начин: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Наслов новина, датум, страна.

ПРИМЕР: Белић, Александар. „Око Трста”. Политика, 17. 9. 1945, 1.

Текст у on-line часопису:

Ф: Име и презиме аутора, „Наслов текста”, Наслов часописа, број, свеска (година издања), стране, (приступљено датум). DOI број.

ПРИМЕР: Konstantin V. Nikiforov, „Modernization mixed with nationalism”, Balcanica, XLV, (2014), 443, (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Б: Презиме, име аутора. „Наслов текста”. Наслов часописа, број, свеска (датум), стране, (приступљено датум).

ПРИМЕР: Nikiforov, Konstantin V., „Modernization mixed with nationalism”, Balcanica, XLV, (2014), 443-451, (приступљено 28.7.2015). DOI:10.2298/BALC1445443N.

Уколико часопис нема DOI број, навести <http://>адресу и датум приступања.

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Цитирање магистарских теза и докторских дисертација

Ф: Име и презиме, „Наслов тезе/дисертације” (врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година)

ПРИМЕР: Мр Ивана Добривојевић, „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955” (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011)

Б: Презиме, име. „Наслов тезе/дисертације”. Врста рада, Универзитет, Факултет, Одељење, година.

ПРИМЕР: Добривојевић, мр Ивана. „Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије: 1945–1955”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2011.

Цитирање мултимедијалних извора

Звучни запис:

Ф: Име и презиме аутора, Наслов записа, продуцентска кућа – медиј.

ПРИМЕР: Јосип Броз Тито, Тито нам говори, ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча

Б: Презиме, име аутора. Наслов записа. Име продуцентске куће, издавача – медиј.

ПРИМЕР: Броз, Јосип Тито. Тито нам говори. ПГП РТБ 1977 – грамофонска плоча.

Видео запис:

Ф: Наслов филма, медиј, редитељ Име и презиме (Место издања: Издавач, година).

ПРИМЕР: Вариола вера, ДВД, редитељ Горан Марковић (Београд: Ванс, 2005).

Б: Наслов филма. Редитељ Име и презиме. Место издања: Издавач, година. Медиј.

ПРИМЕР: Вариола вера. Редитељ Горан Марковић. Београд: Ванс, 2005. ДВД.

Цитирање усмених казивања (oral history)

ПРИМЕР: Интервју са Латинком Перовић, Београд, Србија, 12.05.2007.

Цитирање е-мејла и СМС-а

ПРИМЕР: Александар Петровић, е-мејл послат аутору 18.11.2105.

Цитирање радова у даљем тексту, након првог помињања

Први пут цитиран рад се наводи у пуној форми у фусноти, док се у даљем тексту користи скраћена форма:

– за радове на српском језику приликом понављања исте јединице користити Исто (приликом понављања у првој следећој фусноти) или н.д. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Исти/Иста.

ПРИМЕР: напомена бр.4. Ђоко Трипковић, Југославија-СССР: 1956-1971(Београд: Институт за савремену историју, 2013), 35.

напомена бр.5. Исто, 36.

Напомена бр. 22. Ђ. Трипковић, н.д., 100.

– за радове на страним језицима приликом понављања исте јединице користити Ibid. (приликом понављања у првој следећој фусноти) или оп. цит. (приликом понављања касније у тексту, уколико је то једини рад одређеног аутора који цитирамо). Приликом непосредног понављања истог аутора користити Idem.

ПРИМЕР: напомена бр.4. Matti Golan, The secret conversations of Henry Kissinger.Step by step diplomacy in the Middle East (Quadrangle: The New York Times Book.co, 1976), 13.

напомена бр.5. Ibid.

напомена бр.32. M. Golan, op.cit., 85.

ПРИМЕР: напомена br. 5. David Holloway, *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy: 1939 – 1956* (New Haven: Yale University Press, 1994), 45.

напомена br. 6. Ibid.

напомена br. 16. D. Holloway, op. cit., 50.

– уколико у тексту цитирамо више радова истог аутора, сваки рад при поновном цитирању наводимо у скраћеном облику.

ПРИМЕР: Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 217.

Golan, *The secret conversations.....*67.

Богетић, „ Кипарска криза 1974...”, 115.

Напомене:

Приликом цитирања литературе поштовати писмо на којем је цитирани рад објављен.

У основном тексту називе месеци писати словима, а у оквиру цитата арапским цифрама.

Списак рецензена

за LXXV издање

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗА 2025. ГОДИНУ

1. Академик др *Мира Радојевић*, Српска академија наука и уметности, Београд, mradojev@f.bg.ac.rs
2. Др *Бојан Б. Димитријевић*, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд, bojands1@gmail.com
3. Др *Миле Бјелајац*, научни саветник, Институт за новију историју Србије, mile.bjelajac@gmail.com
4. Др *Александар Полунов*, редовни професор, Историјски факултет Московског државног универзитета "М. В. Ломоносов", arolunov@mail.ru
5. Др *Александар Животић*, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs
6. Др *Горан Латиновић*, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска, Босна и Херцеговина, goran.latinovic@ff.unibl.org
7. Др *Горан Васин*, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, goran.vasin@ff.uns.ac.rs
8. Др *Александар Стојановић*, научни саветник, Институт за новију историју Србије, acas109@gmail.com
9. Др *Дмитар Тасић*, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд, dmitar.tasic@gmail.com
10. Др *Срђан Цветковић*, научни саветник, Институт за савремену историју, scvetkovic72@gmail.com
11. Др *Алексеј Тимофејев*, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, al.timofev@gmail.com
12. Др *Милић Милићевић*, научни саветник, Историјски институт Београд, milicevicm@live.com
13. Др *Миљан Милкић*, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, miljan.milkic@mod.gov.rs
14. Др *Далибор Денда*, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, dalibor.denda@mod.gov.rs
15. Др *Слободан Ђукић*, ванредни професор, Војна академија, Универзитет одбране, Београд, djukickdn@gmail.com
16. Др *Милан Кољанин*, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, mbkoljanin@gmail.com

17. Др *Владимир Кривошејев*, виши научни сарадник, музејски саветник, Народни музеј, Ваљево, vladimir.krivosejev@gmail.com
18. Др *Раде Ристановић*, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, raderistanovic@hotmail.com
19. Др *Немања Девић*, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, nemanjadavic4@gmail.com
20. Др *Татјана Милошевић*, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Универзитет одбране, Београд, tatjana74.milosevic@gmail.com
21. Др *Марко Б. Милетић*, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд, marko.milietic1990@gmail.com
22. Др *Срђан Мићић*, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Београду, srdjan.micic@f.bg.ac.rs
23. Др *Александар Савић*, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Београду, acosavic1@gmail.com
24. Др *Душан Бојковић*, научни сарадник, Институт за новију историју Србије, Београд, dsnbojkovic@gmail.com
25. Др *Момир Нинковић*, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране, Београд, momirninkovic22@gmail.com
26. Др *Бојана Илић*, виши кустос, Војни музеј, Београд, bojana.ilic@mod.gov.rs

Коректура
Одељење за војну историју ИСИ

Лектура
Наташа Николић

Техничко уређење
Драган Капор

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историјски гласник = Military Historical Review =
Военно-исторический журнал = Revue Historique militaire
= Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни уредник Да-
либор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)- . - Београд : Институт
за стратегијска истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије, 1950- (Београд
: Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956) Војни исто-
риски гласник; од бр. 1/2 (1961) *Vojnoistorijski glasnik*; од
бр. 1/2 (1993) Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:
Војна штампарија „Београд”

